

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ROMA-BİZANS DÖNEMİNDE KUDÜS
(IV.-VII. YÜZYIL)

HAZIRLAYAN
MUHİTTİN ÇEKEN

DANIŞMAN
PROF. DR. MEHMET ÇELİK

MANİSA
2015

ÖZET

Kudüs, M. Ö. 10.000'lere dayanan bir takım yerleşim yerlerine sahne olmasına rağmen, şehir olarak Bronz çağının başlangıcında ortaya çıkmıştır diyebiliriz. İlk yerleşimcileri Kenâniler olan Kudüs şehrinin, krallık olarak ortaya çıkması Hz. Dâvud dönemine denk gelmiştir. Hz. Süleyman tarafından Tapınağın inşa edilmesi ve Tapınağın Babiller tarafından yıkılması arasında geçen zaman dilimi I. Tapınak Dönemi olarak adlandırılırken, Tapınağın Persler döneminde yeniden inşa edilip M. S. 70'te Romalılar tarafından yıkılması arasında geçen zaman ise II. Tapınak Dönemi olarak adlandırılır.

Kudüs, M. Ö. 63'te Romalılar'ın eline geçtikten sonra, Konstantin'in dönemine kadar geçen IV asırlık süre zarfında iki büyük isyana sahne olmuştur. Bu isyanlar neticesinde Yahudiler kanlı bir şekilde bastırılmış olup dünyanın dört bir yanına dağılarak Yahudi diasporasını oluşturmuşlardır.

Konstantin'in Bizans İmparatorluk tahtına geçmesiyle birlikte devlet içinde Hristiyanlığa serbestlik vermesi, Kudüs'ün Yahudi kimliğinden sıyrılması ve Hristiyanlık kimliğiyle öne çıkmasının başlangıcı olmuştur. Bu tarihten itibaren Kudüs şehri, Hristiyanlık yapılarıyla donatılarak, dünyanın dört bir tarafından Hristiyan hacıların bu şehre akışını sağlamıştır. Kudüs şehri VII asır Roma-Bizans hakimiyeti altında kaldıktan sonra, 638'de Müslümanların fethiyle, yeni bir dönemin başlangıcına sahne oldu.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Yahudiler, Tapınak, Roma, Bizans, Konstantin, Hristiyanlık, Gerçek Haç, Kutsal Mezar Kilisesi.

ABSTRACT

Even though Jerusalem have a set of settlements which extends back to B.C. 10.000, one could say that it has emerged as a city at the beginning of the Bronze Age. Jerusalem's, whose first settlers are Phoenicians, rising as a kingdom coincide with the period of David. Whilst timeframe which is the Temple's building by Solomon and its destruction by Babylonians is called First Temple Period; timeframe which is the Temple's rebuilding by Persians and its destruction once again by the Romans at A.D. 70 is called Second Temple Period.

From fell into the hands of Romans at B.C. 63 to reign of Constantine, for IV century, Jerusalem witnessed two great rebellions. As a result of these rebellions, Jews who are suppressed by gorily, scattered all over the world, created Jewish Diaspora.

Constantine's ascending to the throne of Byzantine Empire and liberation of the Christianity is marked the beginning of Jerusalem's anomy of its Jewish idenity and come into prominence with its Christian idenity. As of this moment Jerusalem, what is decorated with Christianity structures, enabled Christian pilgrims to flow itself from the four corners of the earth. City of Jerusalem, after dominated by Roman-Byzantion reign for VII century, is witnessed the begining of a new era at 638 when conquered by Muslims.

Keywords: Jerusalem, Jews, Temple, Roman Empire, Byzantion Empire, Constantine, Christianity, True Cross, Church of the Holy Sepulchre.

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Roma-Bizans Döneminde Kudüs (IV.-VII. Yüzyıl)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardımabaşvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
.../.../2015
Muhittin ÇEKEN

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 02/04/2015 tarih ve 10/1 sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Celal Bayar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 23. Maddesi gereğince Enstitümüz Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Yüksek Lisans Programı öğrencisi Muhittin ÇEKEN'in 'Roma-Bizans Döneminde Kudüs (4-7. Yüzyıl)' konulu tezi incelenmiş ve aday 29/04/2015 tarihinde saat 14.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 30 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerinin sorduğu sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

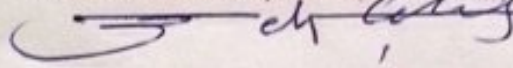
BAŞARILI olduğuna	☒	OY BİRLİĞİ	☒
DÜZELTME yapılmasına *	☐	OY ÇOKLUĞU	☐
RED edilmesine **	☐	ile karar verilmiştir.	

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın tez konusu değiştirilebilir.

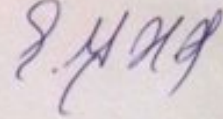
BAŞKAN

Prof. Dr. Mehmet ÇELİK (Danışman)

ÜYE
Prof. Dr. Mustafa DAŞ

ÜYE
Yrd. Doç. Dr. Şükran YAŞAR

Evet Hayır

*** Tez, burs, ödül veya Teşvik prog. (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir

Evet Hayır

Tez, mutlaka basılmalıdır

Evet Hayır

Tez, mevcut haliyle basılmalıdır

Evet Hayır

Tez, gözden geçirildikten sonra basılmalıdır.

Evet Hayır

Tez, basımı gereksizdir.

Evet Hayır

ÖNSÖZ

Dört bin yıllık bir geçmişe sahip olan Kudüs şehri, bu köklü tarihi boyunca bünyesinde birbirinden farklı birçok medeniyeti barındırmıştır. Birbirinden farklı ve zengin medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan şehir, bu medeniyetlerin sosyal, dini ve mimari izlerini günümüze kadar taşımayı başarmıştır. Ancak Kudüs'ü tüm bu özelliklerinin yanı sıra önemli kılan, şehrin semavi dinlerce kutsal sayılmasıdır. Tarih boyunca birçok peygamberin bu coğrafya üzerinde ortaya çıkmış olması, şehrin kutsiyetini arttıran en önemli etmen olmuştur. Dünya tarihine damga vuran gelişmelerin Kudüs şehrinde gerçekleşmiş olması, akademik olarak şehrin ele alınmasını zaruri kılan en önemli etmendir.

Dünyada hakkında en fazla çalışma yapılmış kent olmasına rağmen, Kudüs'ün Roma-Bizans dönemini oluşturan IV.-VII. yüzyıl aralığının, muhtemelen kaynak yetersizliği nedeniyle ele alınmadığını tespit ettik. Kudüs'le ilgili gerçekleştirilmiş yerel çalışmaların bu zaman aralığını doldurmamış olması, bizi bu dönemi çalışmaya sevk eden başlıca sebep olmuştur. Ancak dediğimiz gibi, bu konuyla ilgili ülkemizde yaşanan kaynak sıkıntısı ve bu dönemle ilgili sınırlı da olsa, yapılmış yabancı çalışmaların dilimize çevrilmemiş olması, bizi yabancı dilde yazılmış farklı türde kaynakları kullanmaya sevk etti.

Çalışmamız giriş bölümünü izleyen üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın giriş kısmında Kudüs şehrinin coğrafi konumu, tarih içerisinde aldığı isimler ve şehrin kuruluşundan Roma egemenliğine kadar olan süreçteki genel durumunu ele aldık.

Çalışmamızın birinci bölümünde, şehrin Roma hakimiyetine girişi ve Roma hakimiyeti boyunca burada gerçekleşen idari ve askeri faaliyetleri anlattık. Bu dönemde özellikle Kudüs ve Yahudi tarihine damga vuran M.S. 66-70 isyanı ve Bar-Cohba isyanının şehrin ve Yahudilerin kaderine nasıl tesir ettiğini vurgulamaya gayret gösterdik.

Çalışmamızın asıl konusu olan Bizans dönemini ikinci bölümde ele aldık. Bu bölümde İmparator Konstantin'in Hristiyanlığa ülke içinde serbestlik tanınması

neticesinde Kudüs'ün ve Yahudilerin kaderini nasıl tayin ettiğini inceledik. Konstantin'den itibaren ele aldığımız bu bölümü şehrin Müslümanlar tarafından fethedilmesi hâdisesine kadar getirdik.

Çalışmamızın son bölümü olan üçüncü bölümde ise, özellikle şehrin yapısını ve çehresini değiştiren imar faaliyetlerini inceledik. Bu bölümde, Kudüs şehrine karakterini kazandıran askeri ve dini yapıları ele aldık.

Tezimizde kullandığımız kaynakları, Ege Üniversitesi Kütüphanesi, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, İzmir Milli Kütüphane gibi kütüphanelerden temin ettik. Diğer kaynakları ise, online ortamda İngiltere ve Amerika gibi ülkelerin üniversite kütüphanelerden temin ettik. Kaynak eserleri kullanmak için gayret ettiğimiz bu çalışmada, özellikle Kilise Babaları'nın çalışmaları, sınırlı da olsa çalışmamıza katkı sağladı.

Çalışmamızın, ülkemizde Kudüs'le ilgili yapılan akademik çalışmalarda ele alınmayan kısmı olan IV.-VII. yüzyıl aralığının Mukaddes Şehir Kudüs'ün tarihiyle ilgili yapılacak çalışmalardaki boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.

“Roma-Bizans Döneminde Kudüs” gibi kaynak sıkıntısının yaşandığı bir konunun seçiminde beni cesaretlendirerek maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen Danışman Hocam Prof. Dr. Mehmet ÇELİK'e çok teşekkür ediyorum.

Kaynak bulma konusunda yardımlarını benden esirgemeyen Doç. Dr. Mehmet Sait TOPRAK, Yrd. Doç. Şükran YAŞAR ve Araştırma Görevlisi Zafer DUYGU hocalarıma teşekkür ediyorum.

Tezi yazma aşamasında çok yardımını ve desteğini gördüğüm değerli arkadaşım Muhammed Ali BUDAK'a, bu süreçte benden dualarını esirgemeyen sevgili annem Hacer ÇEKEN ve eşim Melek ÇEKEN'e şükranlarımı sunuyorum.

Muhittin ÇEKEN
Manisa 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
YEMİN METNİ	III
TEZ SAVUNMA TUTANAĞI.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX
RESİMLER VE HARİTALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ: KUDÜS'ÜN COĞRAFİ KONUMU	1
Kudüs Adı.....	2
Kuruluşundan Roma Hakimiyetine Kadar Kudüs	3
Hz. Dâvud Dönemi.....	6
I. Tapınak Dönemi.....	7
Asurlular Dönemi	13
Babilliler Dönemi.....	14
II. Tapınak Dönemi	19
Büyük İskender Dönemi	22
Makkabiler Dönemi.....	25
I. BÖLÜM: ROMA HAKİMİYETİNDE KUDÜS.....	28
Kral Herod Dönemi.....	32
Hz. İsa'nın Doğumu.....	34
II. Tapınak Dönemi'nin Sonu.....	39
Bar-Cohba İsyanı ve Aelia Capitolina Şehri'nin Kurulması	54
II. BÖLÜM: BİZANS HAKİMİYETİNDE KUDÜS	60
Büyük Konstantin Dönemi	60
Konstantios Dönemi	66
Julian Dönemi	67
II. Theodosius Dönemi	74
Justinyan Dönemi	76
Heraklius Dönemi.....	79

III. BÖLÜM: ŞEHRİN FİZİKİ GÖRÜNÜMÜ	87
Savunma Amaçlı İnşa Edilmiş Yapılar	87
Şehrin Surları.....	87
Şehrin Kapıları	90
Babu’ul Halil Kapısı.....	90
Şam Kapısı	91
Bab-ı Esbat Kapısı.....	92
Bab-ı Nebi Dâvud Kapısı	93
Altın Kapı.....	93
Herod Kapısı.....	93
Kale ve Kuleler.....	94
Antonia Kalesi	94
Hippicus Kulesi.....	96
Mariamne Kulesi	97
Phasael Kulesi.....	98
Dini Yapılar	99
II. Tapınak.....	99
Kutsal Mezar Kilisesi	103
Eleona Kilisesi:.....	108
Doğuş Kilisesi	108
St. Anne Kilisesi	109
SONUÇ	111
KAYNAKÇA	117

KISALTMALAR

c.	cilt
çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
M.E.B.	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
p.	page (Sayfa)
S.	Sayı
s.	sayfa
ss.	sayfadan sayfaya
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Trans.	Translated (Çeviren)
Vol.	Volume (Cilt)
yay.	Yayınevi
YKY	Yapı Kredi Yayınları
Yy.	Yüzyıl

RESİMLER VE HARİTALAR LİSTESİ

Resim 1: Süleyman'ın 500 cubit genişliğinde bir alana inşa ettiği Tapınağın temsili resmi. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s.76.

Resim 2: Tapınağın üzerine inşa edildiği Moriah Dağı. Dean Milman, The Fall of Jerusalem; And The Roman Conquest of Judea, London: T. Nelson And Sons; Petermaster Row, Edinburgh; And New York, 1885, s.14.

Resim 3: Zerubabel önderliğinde Yahudilerin Babil Sürgünü'nden dönüşü ve Tapınağın yeniden inşası. The Artscrol History of The Jews People: The Socond Temple, Mesorah Publications, New York, 1982, s. 27.

Resim 4-5: Yahudiler için dini bir sembol olan Yedi Kollu Şamdan ve Sunak Taşı. Dean Milman, The Fall of Jerusalem; And The Roman Conquest of Judea, London: T. Nelson And Sons; Petermaster Row, Edinburgh; And New York, 1885, s. 30.

Resim 6: Makabi İsyanı ve sonrasında Tapınağın kurtarılışını betimleyen temsili resim. Dorling Kindersley, Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land, A Penguin Company, London, 2000, s. 42.

Resim 7: Pompei'nin M. Ö. 63'te gerçekleştirdiği Doğu seferinin sikkelere yansımaları. Hatice P. Erdemir – Halil Erdemir, “Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”, History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, s. 121.

Resim 8: Roma Santa Maria Maggiore Kilisesi'nin apsis önündeki kemeri kaplayan ve Hz. İsa'nın olaylarının betimlendiği mozaik'in sol alt köşesinden Kudüs detayı. (6.yüzyıl). Reyhan Ekşioğlu, “2. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sanatta Kudüs: Yahudi, Hristiyan ve İslam Sanatlarında İdeal Kudüs Tasvirleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 22, İstanbul, 2010, s. 55.

Resim 9: Simone Martini, “İsa'nın Haçı Taşınması”, 14.yüzyıl. Louvre Müzesi, Paris. Reyhan Ekşioğlu, “2. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sanatta Kudüs: Yahudi, Hristiyan ve İslam Sanatlarında İdeal Kudüs Tasvirleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 22, İstanbul, 2010, s. 56.

Resim 10: Titus'un Yahudi İsyanı'na müdahalesini betimleyen bir savaş sahnesi (1844).MartinGilbert Jerusalem Illustrated History Atlas, Merton College Oxford, 19 Januray, 1987, s. 8.

Resim 11: Nicolas Poussin tarafından 1625 yılında yapılan bu resim, şimdi İsrail Müzesi'nde de sergilenmektedir. Resim, beyaz atı üstünde askerlerini Yahudiler'in hazinelerini yağmalamaları için yönlendiren Roma İmparator'u Titus'u tasvir etmektedir. Dorling Kindersley, Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land, A Penguin Company, London, 2000, s. 45.

Resim 12: Kudüs'ün Romalılar tarafından yakılması (David Roberts, 1850). <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kudüs>.

Resim 13: Tapınak'taki Menorah'ın törenle Kudüs'ten Roma'ya getirilmesini tasvir eden Roma'daki Titus Takı. Hatice P. Erdemir – Halil Erdemir, “Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”, History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, s. 118.

Resim 14: 71'de Judaea'daki zafer sonrası Vespasianus ve Titus'un Zafer alayını anlatan sikkenin ön ve arka yüzü.Hatice P. Erdemir – Halil Erdemir, “Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”, History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, s. 125.

Resim 15: Bar-Cohba dönemine ait sikkeler. Steven T. Katz, The Cambridge History of Judaism: The Late Roman- Rabbinic Period (Volume Four), Cambridge University Press, New York, 2008, s. 114.

Resim 16: M. Ö. 20'de Herod tarafından inşa edilen duvarın bir kısmı. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture,Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 27.

Resim 17: L harfi şeklindeki Yafa Kapısı'nın giriş bölümü. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture,Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 32.

Resim 18: Şam Kapısı.Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture,Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 38

Resim 19: Doğu Duvarında yer alan St. Stephan Kapısı. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 36.

Resim 20: Doğu duvarında yer alan Altın Kapı. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 34.

Resim 21: Herod Kapısı. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 37.

Resim 22: Tapınağın kuzeybatı duvarına inşa edilmiş olan Antonia Kalesi. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 202.

Resim 23: Mariamne, Phasael ve Hippicus Kuleleri'nin konumlarını gösteren temsili bir resim. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 204.

Resim 24: Phasael Kulesi. Galin Wiemers, Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010, s. 204

Resim 25: Tapınağı inşası için kullanılan taşların üzerine işlenen Grekçe metnin tercümesi şöyledir: “ *Tapınağın belirlenmiş sınırlarına yabancıların yaklaşması yasaktır. Bu yasağı çiğneyen herhangi bir yabancıнын sonu ölüm olacaktır.*” C.R. Conder, The City of Jerusalem, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909, s. 123.

Resim 26: Herod Tapınağı'nın duvarlarını oluşturan taş tipleri. C.R. Conder, The City of Jerusalem, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909, s. 123., s. 220.

Resim 27: II. Tapınağın temsili görüntüsü. Dean Milman, *The Fall of Jerusalem; And The Roman Conquest of Judea*, London: T. Nelson And Sons; Peternoster Row, Edinburgh; And New York, 1885, s. 109.

Resim 28: Herod Tapınağının temsili maketi. C.R. Conder, *The City of Jerusalem*, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909, s. 123., s. 5.

Resim 29: Kutsal Mezar Kilisesi'nin kubbeleri. C. M. Watson *The Story of Jerusalem*, Z. M. Dent& Sons Ltd, New York, 1912, s. 138.

Resim 30: Kutsal Mezar Kilisesi'nin iç kısmı (Bologna).George Jeffery, *A Brief Description of The Holy Sepulchre: Jerusalem And Other Christian Churches in The Holy City*, At The University Press, Cambrdige, 1919, s. 205.

Resim 31: 1835 yılında Londra'da yayınlanmış Kutsal Mezar Kilisesi'nin bir gravürü. Martin Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, Merton College Oxford, 19 Januray, 1987, s. 12.

Resim 32: St. Anne Kilisesi'nin avlusundaki Roma sütun örneği. C. M. Watson, *The Story of Jerusalem*, Z. M. Dent& Sons Ltd, New York, 1912,s. 117.

Resim 33: 1897 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'da bulunan ve Kudüs'ün VI. yüzyıldaki halini gösteren Madaba Haritası.Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, Timas Yayınları, İstanbul 2012, s. 24.

Harita 1: M. S. 70 yılına ait Kudüs haritası. C.R. Conder, *The City of Jerusalem*, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909, s. 123., s. 177.

Harita 2: Justinyan Döneminde Kudüs (M.S. 530). C.R. Conder, *The City of Jerusalem*, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909, s. 123., s. 227.

Plan 1: Herod Tapınağı'nın planı.C.R. Conder, *The City of Jerusalem*, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909, s. 123., s. 129.

GİRİŞ

KUDÜS'ÜN COĞRAFI KONUMU

Tarihi açıdan birçok önemli kentin sınırları içinde olduğu Filistin, bugünkü Irak, Suriye ve Lübnan topraklarına kadar uzanan, Mezopotamya ve Doğu Akdeniz'i kapsayan¹ bölgeyi temsil eder. Filistin'in kadim ve meşhur şehri² Kudüs, üçüncü ve dördüncü iklimler³ arasında dünyanın merkezinde kurulmuş bir şehirdir.⁴ Kudüs, Lut gölünün bulunduğu çukur alanın batısında ve bu alandan fay diklikleriyle ayrılmış olan⁵ Ürdün çukurunun yanında yükselen Yahudiye dağlarının kenarında; Lut Gölü'nün kuzeyinde, eski İsrail ve Yahuda krallıkları arasında, batıdan doğuya geçişi denetleyen⁶ Akdeniz kıyısından 55 km. içerde, 745 m. yükseltide⁷, 31° 46' kuzey enlemi ile 35° 15' doğu boylamında, kuzeye doğru tedricen yükselen ve genişleyen, engebeli ve kireçli bir yaylanın güney kenarında kurulmuştur.⁸

Eski Şehir olarak anılan asıl Kudüs-i Şerif, 1 km. uzunluğunda ve kare biçiminde surlarla çevrilidir.⁹ Bu Eski Şehir, İsa'nın çarmıha gerildiği Golgotha Tepesi üzerinde uzanır; Costantinus zamanından beri birkaç defa yakılıp yeniden yapılan Hz. İsa'nın mezarı bu kesimdedir.¹⁰ Ortaçağ'da yerkürenin merkezinin Kudüs olduğuna inanan Hristiyanlar, bu inanışlarını¹¹ oluşturdukları birbirinden farklı haritalara aktarmışlardır. Kısacası Kudüs, makro planda bir "kıtalararası geçiş" güzergahı üzerinde bulunmaktadır. Bu özelliği onu iki verimli su havzası üzerinde kurulmuş antik uygarlıklar olan Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları arasında el değiştiren bir son

¹ R. Halloum (Abu Fıras), *Palestine Through Documents*, Yazır Matbaacılık, İstanbul 1988, s.17.

² F. Buhl, "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi (İslam Alemi Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Bibliografya Lugatı)*, C.6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1965, s.953

³ İbn Haldun, Mukaddime adlı eserinde, hükemanın yerküreyi coğrafi olarak yedi iklim bölgesine ayırdığını belirtir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., 5. Baskı, İstanbul 2007, s. 228.

⁴ R. B. Nathaniel Crouch, *Two Journeys To Jerusalem The Manner of Travelling Upon Dromedaries*, Library of The Michigan of University, London, 1759, s. 6.

⁵ Ö. F. Harman, "Kudüs", *İA*, C.26, TDV Yay., Ankara, 2002, s. 323.

⁶ *Büyük Larousse*, "Kudüs", C. 14, Milliyet Yay., İstanbul 1986, s. 7131.

⁷ *Grolier İnternational Americana*, "Kudüs", C. 9, Sabah Yayınları, İstanbul 1993, s. 105.

⁸ F.Buhl, "Kudüs", *M.E.B., İA*, s. 953.

⁹ Ömer Faruk Yılmaz, *Vesika ve Resimlerle Osmanlı Döneminde Kudüs*, Çamlıca Baim Yayın ve Tic., İstanbul 2009, s. 27.

¹⁰ *Meydan Larousse* "Kudüs", C. 12, Meydan Yay., İstanbul 1969, s. 611.

¹¹ Reyhan Mete, "Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Sanatlarında Kudüs İmgesi", *Bilim ve Sanat Vakfı Sanat Araştırmaları Merkezi (SAM)*, Sayı 60, İstanbul Mart 2006, s. 23.

karakol veya tampon bölge haline getirmektedir. Mikro planda ise kutsal topraklarda kurulmuş bütün şehirler gibi aslen o da üç temel insan ihtiyacı olan savunma, su ve ulaşım gibi kriterler göz önünde bulundurularak kurulmuştur.¹²

Kudüs Adı

Yer adları, tarih boyunca üzerinde kurulan kültür ve uygarlıkların dille ifade edilmesidir. Medeni gelişmenin temel belirleyici unsuru olan şehir adları ise, üzerinde kurulan bu kültür ve uygarlıkların dili ile ifade edilmiş şeklidir. Bir şehir tarih içinde maruz kaldığı istilalar sonucu birçok farklı kültür ve medeniyetin dili ile tanımlansa bile bazen mana olarak önemli farklılıklar arz etmez. Böyle şehirlere verilebilecek en güzel örneklerden biri Kudüs şehridir.¹³

Sınırları içindeki en önemli şehir Kudüs olan “Filistin” bölgesinin adı milattan önce burada yaşamış olan Filistinlilere bağlanır. Yunan-Makedon hakimiyetinin buralarda kurulmasından sonra bu bölgeye “Palestina” dendiği kaynaklarda geçmektedir. İbraniler de buradaki yerli halka Palisthin demişlerdir. Pleshed veya Plashed, Plisthin Ülkesi veya “Filistinlilerin Ülkesi” manasına gelmektedir.¹⁴ Filistin bölgesinin önemli şehri olan Kudüs’ün eski Aramice adı olan *Yeruşalem* (יְרוּשָׁלַיִם), sözcük olarak bir amurru tanrısının, “Şalem’in Barınağı” anlamındadır.¹⁵ Tarih boyunca birçok isimle anılan Kudüs şehrinin, adının geçtiği bilinen en eski belge M.Ö. 19. ve 18. yüzyıllara ait Mısır metinleridir. M.Ö. 14. yüzyıla ait Tell Amarna mektuplarında¹⁶ şehrin adı *Urusalim*, Geç Asur metinlerinde *Urusilummu* veya *Ursalimmu*, İbranice Masoretik metinde *Yruşlym* biçiminde yazılmakta ve Eski Ahid’in Aramice metinlerinde *Yeruşalem* şeklinde telafuz edilmektedir.¹⁷ Süryanice *Urishlem*¹⁸,

¹² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, Tımas Yayınları, İstanbul 2012, s. 17.

¹³ Muammer Gül, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, Elazığ, 2001, s. 306.

¹⁴ Sedat Kızıloğlu, “İsrail Devleti’nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm’in Gelişimi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, Sayı 1, Kırıkkale, Ocak 2012, s. 35.

¹⁵ *Büyük Larousse*, C. 14, s. 7131.

¹⁶ Tell Amarna mektupları, Mısır firavunları III. Amenhotep (M. Ö. 1398-1361) ve IV Amenhotep (M. Ö. 1369-1353)’in başka ülke kralları, özellikle de Suriye-Filistin bölgesiyle alakalı meselelerde yapmış oldukları diplomatik yazışma örnekleridir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Tom Hamilton, “The Tell Amarna Letters”, *Truth Magazine*, vol. XLV: 1, p. 22, Januray 4, Athens, Alabama, 2001.)

¹⁷ Harman, “Kudüs”..., s. 323.

¹⁸ Muammer Gül, “Kudüs...”, s. 306.

Grekçe *Hierosolyma* adı şehrin kutsallığını (hieros=kutsal) yansıtmaktadır.¹⁹ Kudüs'ün bir zamanlar için *Jebus* olarak adlandırıldığı da görülmektedir. Eski Ahit'te Yahuda oğullarının hissesine düşen yerler sayılırken, ”ve sınır Hinnom oğlu deresinden cenuba doğru Yebusi sırtına (O Yerusalımdır) yükseliyordu” denilmekte ve şehre Yebus ismi verilmektedir.²⁰ Şehrin Jebus ismiyle anılması, İsrailoğullarının bu topraklara ilk yerleşmeye başladıkları zaman, şehrin Yebusilerin yerleşim yeri olmasından dolayıdır.²¹ Şehir Roma imparatoru Hadrian zamanında çıkan isyan sonucu yeniden kurulmuş ve İmparatorun aile ismini simgeleyen Aelius'tan yola çıkarak *Colonia Aelia Capitolina* olarak adlandırılmıştır.²² Latince'ye *Jerusalem* ve *Jeroslyma*²³ olarak geçen şehrin bu ismi, 1611'den itibaren kullanılmaya başlandı. Bu isim, İncil'in dördüncü yüzyılda Grekçe'den Latince'ye tercümesi sonucu kayıtlara geçen *Iierousalem*'in günümüze *Jerusalem* olarak değişmiş son halidir. *Jerusalem* isminin Eski Ahit'teki Yerushalaim isminden türemiş olması kuvvetle muhtemeldir.²⁴ Şehrin ismi, İtalyan dilinde *Gerusalemme*²⁵ olarak telafuz edilmektedir. Araplar şehri El-Kuds olarak adlandırırken eski kaynaklarda şehrin isminin *Beyt-ül-Makdis*, *Beyt-ül-Mukaddes*²⁶ olarak geçtiğini görmekteyiz.

Kudüs, tarih boyunca birbirinden farklı isimlerle anılmasına rağmen, bütün bu isimlerinin manası aynı olup ”*mukaddes şehir*” anlamına gelmektedir.²⁷

Kuruluşundan Roma Hakimiyetine Kadar Kudüs

Kadim bir geçmişe sahip olan Kudüs şehrinin tarih öncesi dönemlerine ait bilgilerimizin çoğu, Eriha²⁸ bölgesinde yapılan kazılar sonucu Taş Devri avcılarının

¹⁹Harman, “Kudüs”..., s. 323.

²⁰ Muammer Gül, “Kudüs...”, s. 307.

²¹ Thomas Brown, *The History: The Destruction of The City And Temple of Jerusalem And The Ruin And Dispersion of The Jewish Nation*, Albany, New York, 1825, s. 10.

²² Christopher Kelly, *The Roman Empire: A Very Short Introduction*, Oxfordions Press, New York 2006, s. 73.

²³Harman, “Kudüs”..., s. 323.

²⁴ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History From The Earliest Times to A.D. 70*, Hodder And Stoughton, London, 1907, s. 251.

²⁵ F.Buhl, “Kudüs”, *M.E.B., İ.A.*, s. 953.

²⁶*Meydan Larousse*, C. 12, s. 611.

²⁷ Şükran Yaşar, “Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, Sayı 2, Manisa 2003, s. 105.

²⁸ Eriha (Jeriko), dünyanın en eski kentidir. (Bkz. Heyet, *Kudüs (Tarihi Belge)*, (çev. Acar Tanlak), İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi, Ankara 1988, s. 10.

kabile yaşam tarzını terk ettikleri dönemlere denk gelen M.Ö.10.000'lere dayanan bir takım yerleşimlerin keşfedilmesi sonucu elde edilmektedir. Bu yerleşimlerde insanlar birtakım zirai faaliyetlerde bulunmuş ve hayvanların evcilleştirilmesi konusunda önemli aşamalar kaydetmişlerdir. Neolitik Çağ olarak adlandırılan bu dönemde küçük zirai faaliyetlerle uğraşan köyler tüm bölgeye yayılmıştı.²⁹ Kudüs de, ilk kez Moria Dağı'nın güneydoğu yakasında, Silvan köyüne bakan ve "Tell Ofel" olarak bilinen³⁰ ve birbirine zıt yönde bakan,³¹ Zuhur (Duhur) tepeliklerinin üzerine kurulmuştur.³² Tam anlamıyla Kudüs, şehir olarak Bronz Çağı'nın başlangıç devrelerinde ortaya çıkmıştır³³ denilebilir. Bu döneme ait arkeolojik kazılarda bulunan çanak-çömlek örnekleri,³⁴ bu durumu kanıtlamaktadır.

Filistin halkının profili, Arap Yarımadası'yla çevresinden başlayan ve Filistin ile komşu bölgeye Kenaniler³⁵ ve daha sonra İbrani ve Aramî'leri getiren ana göç hareketleri ile birlikte belirginleşmeye başlamıştır. Arap yarımadası ile aralarında çok sıkı bağlar olmasına rağmen Filistin'in verimli çevresi (münbit hilal), halkı kendisine çeken bir kutup bölgesi haline gelmiş; bunun aksine Arap Yarımadası halkını adeta iten kutup hüviyeti kazanmıştır. Bu göçler "Sami" veya "Arap Göçleri" olarak adlandırılmıştır. Bilhassa Kenani göçü ülkeye damgasını vurmuş ve bu iz M.Ö. 4. binden başlayarak, ülkeye bozulmadan günümüze kadar gelen özelliklerini kazandırmıştır. Bu yüzden Filistin'e, yeniden Suriye ve Lübnan'ın bir bölümü ile birlikte "Kenani Ülkesi" adı verilmiştir. Bu isim ülkenin ilk ismi olarak tarihi kaynaklarda yerini almıştır.³⁶

Kenani ülkesi, Yebûsiler, Cercaşiler, Hiviler, Anakiler, Ferziler ve Amâlika³⁷ gibi birbirinden farklı kabilelerden oluşmaktadır. Kimi kaynaklar Kudüs şehrinin bu

²⁹ Dorling Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*, A Penguin Company, London, 2000, s.41.; Harman, "Kudüs"... , s. 323.

³⁰ Musa İsmail Basit-Hamza Zib Mustafa ve diğerleri, *Kudüs Tarihi*, Nida Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 15.

³¹ Brown, *The History: The Destruction of The City...* s.12

³² Musa İsmail Basit-Hamza Zib Mustafa ve diğerleri, *Kudüs Tarihi*, s.15.

³³ *Kudüs (Tarihi Belge)*, s.18.

³⁴ Eric M. Meyers, *Galilee Through The Centuries: Confluence of Cultures*, Eisenbrauns Press, United States of America, 1999, s. 7.

³⁵ Tarihçiler, Kenanlıların aslı ve isimlendirilmeleri hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Bazıları bu ismin "alçak yer" anlamına geldiğini, bazıları ise bunun sonradan Ken'an şekline dönüştürülmüş olan ve Erguvan Ülkesi anlamına gelen (Kunağı) kelimesi olduğu görüşündedirler. Bu da Erguvan ülkesi anlamına gelmektedir. Bkz. Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik, *Kudüs Tarihi...*, s.25.

³⁶ *Kudüs (Tarihi Belge)*, s. 10.

³⁷ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik, *Kudüs Tarihi...*, s. 26.

kabilelerden olan Yebusiler tarafından kurulduğunu³⁸, kimi kaynaklar ise Amâlîka kabilesi tarafından kurulduğunu³⁹ ileri sürse de, ağırlıklı görüş şehrin Yebusiler tarafından kurulduğu yönündedir.

Yebusiler, M.Ö. 2. binyılın başlarında, güneyden ve doğudan, Kidron ve Tiropeon vadileriyle çevrili olan kayalık bir tepeye yerleştiler.⁴⁰ Bu periyotta Kudüs şehrinin sınırlarını Ramallah şehrine kadar genişlettiler. Ancak bölge, Hitit ve Hurriler başta olmak üzere pek çok kavmin saldırısına maruz kalıyordu. Kudüs ve Filistin halkı da bu saldırıları önlemek için Mısır firavunlarından yardım istediler.⁴¹ Bu yardım talebi bölgeye hâkim olmak isteyen firavunlar için kaçırılmayacak bir fırsattı. Yardım amacıyla bölgeye gelen firavunun ordusu, bölgeyi ele geçirme gayesini açığa vurunca Kenan ordusunun direnişiyle karşılaştı. Ancak Kenan ordusu M.Ö. 1468'de Firavun Thutmose tarafından Megido Tepesi'nde yenildi ve tüm şehir devletleri Mısır'a tâbi oldu.⁴² Bölgenin Mısır'a ilhakından sonra Kudüs şehri sırasıyla M.Ö. 1375'te Ahnaton, M.Ö. 1351'de oğlu Tutankhamun, M.Ö. 1314'te de I. Siti'nin yönetimine girdi.⁴³ Kenaniler buna rağmen iki bin yıl daha varlıklarını sürdürmeyi başardılar. (Bu iki bin yıllık süreçte dünyanın ilk alfabetesini geliştirdiler.) Ancak Kenanilerin varlığı M.Ö. 1200'de bir deniz kıyısı medeniyeti olan Filistinlilerin gelişi ve daha sonra M.Ö. 1200'le M.Ö. 1000 arasında İbrani Kabilesinin gelişiyile son buldu.⁴⁴

İbraniler'in Filistin'e gelişi Demir Çağı'na denk gelmektedir.⁴⁵ Yahudilerin Filistin'i nasıl ele geçirdikleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler, bölgenin ya savaş yoluyla ele geçirildiği ya da Yahudilerin buraya tedricen göçmesi sonucu olduğu yönündeydi.⁴⁶ Kutsal Yeşu Kitabı, İsrailoğullarının bölgeyi savaş yoluyla ele geçirdiğinden bahsederken, tarihçilerin öngörüsü İsraililerin bu topraklara büyük göçler halinde girerek bölgedeki yerel din ve kültürlere egemen oldukları; onlara karşı koyulduğu durumlarda bazen ufak çaplı savaşların meydana geldiği, ancak

³⁸ Bkz. Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri *Kudüs Tarihi...*, s. 26; *Meydan Larousse*, C. 12, s. 611; Matthew Bunson, *Encyclopedia Of The Roman Empire* "Jerusalem", 1994. (Basım yeri ve sayfa numarası yok)

³⁹ Şehrin Amelika Kabilesi tarafından kurulduğunu özellikle İslam tarihçileri vurgulamaktadırlar. Bkz. Harman, "Kudüs"... , s. 324.

⁴⁰ *Meydan Larousse*, C. 12, s. 611.

⁴¹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 26.

⁴² Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land...*, s. 41.

⁴³ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 26.

⁴⁴ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land...*, s. 41.

⁴⁵ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 26.

⁴⁶ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land...*, s. 41.

genelde sayı çokluğu ve başarılı bir dini politika sayesinde hedeflerine ulaştıkları yönündedir.⁴⁷ Kitab-ı Mukaddes, İsrailoğullarının bölgeye gelişlerinden sonra burada büyük bir katliam uygulayarak, şehirdeki tüm erkek, kadın, yaşlı ve çocukları katlettiğini bildirmektedir.⁴⁸

Hz. Dâvud Dönemi

Bunu izleyen dönemde on iki kabilden oluşan İsrailoğulları, kendi bireysel bölgelerinde, “hakim” olarak adlandırdıkları kabile reislerinin idaresi altındaydılar. Bu dönemde Kitab-ı Mukaddes’in Hâkimler Kitabı bölümünde anlatıldığı gibi, on iki kabile birbirinden ayrı yaşamış ve bazen birbirleriyle savaşmışlardır. Bu tefrika durumu öyle bir sorun yaratmıştı ki,⁴⁹ bu sorun ancak Hz. Dâvûd gibi muktedir bir kralın önderliğinde çözümlenebilirdi. Hz. Dâvûd bağlı bulunduğu güneydeki Yahuda ile kuzeydeki İsrail bölgelerine ait kabileleri tek bir merkez etrafında toplamak amacıyla⁵⁰ kabileleri tek bir krallık paydasında birleştirip Mısır’dan Mezopotamya’ya kadar uzanan büyük bir İsrail İmparatorluğu yarattı. Hz. Dâvûd’un şehri, Yebusilerin elinden almasından önce, Kudüs Toprakları burada bulunan on iki kabileden birinin kontrolü altında olmayan ender parçalardan biriydi. Burası Hz. Dâvûd’un birleşik krallığı için ideal bir merkezdi. Zira kabileler bölgesinin dışında olduğundan hem tarafsızdı hem de kutsal bir şehir olarak kabul edildiği için bariz bir şekilde savunulabilirdi.⁵¹ Tüm bu kriterler düşünüldüğünde şehrin alınması kaçınılmazdı.

Hz. Dâvûd bütün İsrail’e kral olunca Yebusiler’in hakim olduğu Kudüs’ü,⁵² M.Ö. 1000 yılında⁵³ ani bir baskınla ele geçirerek kenti siyasi ve dini bir başkent haline getirdi.⁵⁴ Hz. Dâvûd, Kudüs’ü başkent yaptıktan sonra şehri güçlendirip, Yebusilerin Zion (Sion)⁵⁵ olarak adlandırdıkları hisarı yeniden onararak, burada kendisine bir ev

⁴⁷ Reuven Firestone, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim’im/ Avraam’ın Çocukları*, (Çev. Çağlayan Erendağ-Levent Kartal), Gözlem Gzetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2004, s. 34.

⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Kitab-ı Mukaddes, Yeşu Bölümü 6:21

⁴⁹ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 34.

⁵⁰ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İsam Yayınları, İstanbul 2008, s. 23.

⁵¹ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 35.

⁵² Harman, “Kudüs”...,s.325.

⁵³ Martin Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, Merton College Oxford, 19 Januray, 1987, s. 7.

⁵⁴ *Meydan Larousse*, C. 12, s. 611.

⁵⁵ Zion (Sion) adının kökeni belli değildir. Yahudi ansiklopedisinde bu ismin “bir kaya”, “kale”, “kurak yer” gibi anlamlara geldiği belirtilmektedir. Zion (Sion) ismi ilk olarak, Kudüs’ün güneydoğusunda yer

yaptırdı ve burayı dini bir merkez haline getirmek istediği için de⁵⁶ Musa Yasaları'nın saklandığı sandığı Kudüs'e getirtti. Daha önce Silo'da bulunan Amphiktyonia Tapınağı'nı şehre naklederek Kudüs'ü, tüm İsrail'in dini merkezi haline getirdi.⁵⁷ Hz. Dâvûd, şehri fiziki anlamda imar edip surlarını güçlendirdikten sonra, buraya "Dâvûd'un Şehri" ismini verdi.⁵⁸ Tüm bu gelişmelerden sonra Hz. Dâvûd Kudüs'te ihtişamlı bir Tapınak inşa etmek için çalışmalarına başladı. Hz. Dâvûd, bir mabed inşa etmek için tüm malzemeleri tedarik ettiyse de Rab buna izin vermedi. Bu durum Kitab-ı Mukaddes'te şöyle açıklanmaktadır: "*Oğlum, Tanrım RAB'bin adına bir tapınak kurmak istedim. Ama RAB bana, "Sen çok kan döktün, büyük savaşlara katıldın" dedi, "Benim adıma tapınak kurmayacaksın. Çünkü yeryüzünde gözümün önünde çok kan döktün."*⁵⁹Kitab-ı Mukaddes'te de belirtildiği gibi, Rab Tapınağı inşa etme misyonunu Hz. Süleyman'a bahşetmişti.

I. Tapınak Dönemi

Hz. Süleyman'ın Mabedi inşa etmesiyle, Babilliler tarafından yıkılması arasında geçen⁶⁰ 432 yıllık süre,⁶¹ Birinci Mabed dönemi olarak anılır.⁶² Kral Hz. Dâvûd'dun 40 yıl süren saltanatından⁶³ sonra, M.Ö. 970'te⁶⁴ yerine oğlu Hz. Süleyman geçti. Hz. Süleyman saltanatının ilk zamanlarında Hz. Musa döneminden kalma ve Gibeon'da⁶⁵ bulunan Kutsal Tapınak ve Sunağa, Rab'a şükranlarını sunmak için kurbanlar adadı. Bu

alan Jebusite Kalesi için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Maria Leppakari, *Apocalyptic Representations of Jerusalem*, Numen Book Series, Studies in The History of Religions, (Ed. Steven Engler, Kim Knott, P. Protap Kumar, Kockuvon Stuckred), Volume III, Brill Leiden, Boston, 2006, s. 81; Bir başka kaynaktan ise, bu kelimenin çok eskiye dayanan bir kullanımı olduğu, Grek çağında bu kelimenin Tapınak Tepesi için kullanıldığı, ve "Tanrının Evi" anlamına gelebileceği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. C. R. Conder, *The City of Jerusalem*, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909, s. 47.

⁵⁶Harman, "Kudüs"... , s. 325.

⁵⁷*Büyük Larousse*, Kudüs, 14.cilt, Milliyet Yay., İstanbul,1986, s.7131.

⁵⁸ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, Printed in United States of AmericaBySignatureBook Printing, 2010, s.60.

⁵⁹Kitab-ı Mukaddes, Tarihler I Bölümü, 22:7-8

⁶⁰ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 40.

⁶¹ Robert Bedrasian, *Eusebius' Chronicle*, Translated From Classical Armenian by Robert Bedrasian, Sources of The Armenian Tradition, (Long Branch, New Jersey,2008), Bölüm 38, s. 36.

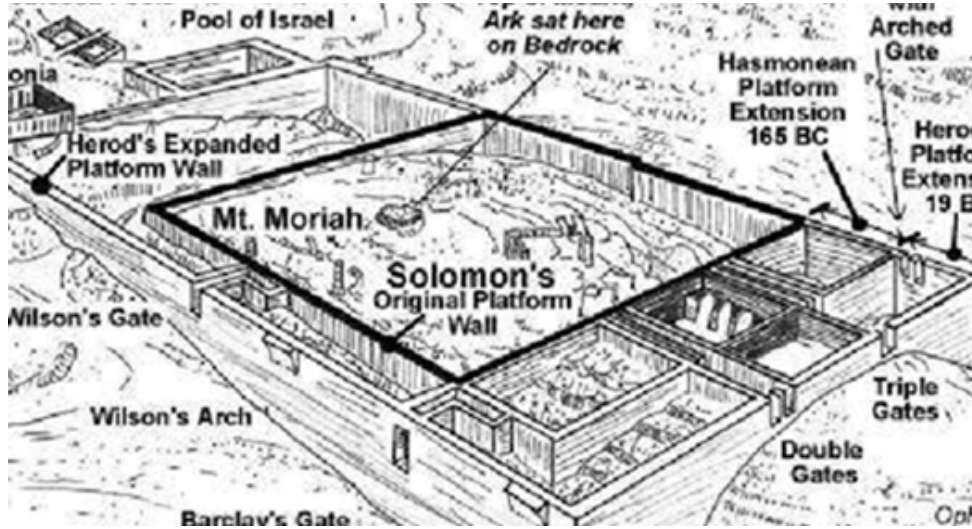
⁶² Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 40.

⁶³ Yılmaz, *Vesika ve Resimlerle...*, s.27.

⁶⁴ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land...*, s.41.

⁶⁵ Gibeon, Yeşu döneminde fethedilen ve Kudüs'ün kuzeyinde yer alan bir Kenan şehridir.

durumu takip eden gecede Rab Hz. Süleyman'ın rüyasına girdi ve ona tüm dualarını kabul edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Hz. Süleyman insanlar için adalet ve kendi ülkesine kral olmayı diledi. Rab da Hz. Süleyman'ın dualarını kabul etti ve ona tarihte görülmemiş bir saltanat ve zenginlik bahşetti.⁶⁶ Hz. Süleyman da babası Hz. Dâvûd'un çok isteyip de kendisine nasip olan Tapınağın inşasına, saltanatının erken dönemlerinde başladı. Bu durum Kitab-ı Mukaddes'te şöyle geçmektedir: " *Ama barışsever bir oğlun olacak. Onu her yandan kuşatan düşmanlarından kurtarıp rahata kavuşturacağım. Adı Süleyman olacak. Onun döneminde İsrail'in barış ve güvenlik içinde yaşamasını sağlayacağım. Adıma bir tapınak kuracak olan odur. O bana oğul olacak, ben de ona baba olacağım. Onun krallığının tahtını İsrail'de sonsuza dek sürdüreceğim. Şimdi, oğlum, RAB seninle olsun; Tanrın RAB kendisine tapınak kurman için verdiği söz uyarınca, seni başarılı kılsın. "*⁶⁷

Resim 1: Süleyman'ın 500 cubit⁶⁸ genişliğinde bir alana inşa ettiği Tapınağın temsili resmi.⁶⁹

Hz. Süleyman saltanatının dördüncü yılında ilk büyük icraat olarak Tapınağı inşa etmeye başladı.⁷⁰ Hz. Süleyman, mabedi şehrin dışında, şehrin duvarlarından daha

⁶⁶ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Hews: In All Ages*, Antmony Pickard Printer, London, 1832, s. 187.

⁶⁷ Kitab-ı Mukaddes, Tarih I Bölümü, 22:9-11.

⁶⁸ 1 cubit 45.72 santimetreye tekabül etmektedir.

⁶⁹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture...*, s. 76.

⁷⁰ C. R. Conder, *The City of Jerusalem*, s.53.: *Meydan Larousse*, "Kudüs", C. 12, s. 611.

yüksek olan ve Hz. İbrahim'in oğlu İshak'ı kurban etmek istediği yer olan kuzeydeki Moriah Dağı üzerinde inşa ettirdi.⁷¹

Resim 2: Tapınağın üzerine inşa edildiği Moriah Dağı⁷²

Bu bölge aynı zamanda idari mekanizmanın toplandığı bir merkezdi. Manevi anlamda da bu konum, mabet ve onun temsil ettiği ilahi otoriteye bir üstünlük sağlayacaktı.⁷³ Babası Hz. Dâvûd, Tapınağın inşası için halktan 108.000 talent altın ile 1.010.000 talent gümüş toplamış, kendi hesabından da 3000 talent altın, 7000 talent gümüş tahsis etmişti.⁷⁴ Toplamda 46.000 ton ağırlığa ve 939.209.637⁷⁵ sterline tekabül eden bu bütçe⁷⁶ dönemin ekonomik refahı hakkında da bir ipucu vermektedir. Hz. Süleyman, Tapınağın inşası için krallığın tüm imkanlarını, insanların da tüm çabalarını

⁷¹ Dean Milman, *The Fall of Jerusalem; And The Roman Conquest of Judea*, London: T. Nelson And Sons; Peternoster Row, Edinburgh; And New York, 1885, s. 19. ; Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 19. ; Simon Goldhill, *Jerusalem: City of Longing*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts, 2008, s. 41.

⁷² Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s.14.

⁷³ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s.19.

⁷⁴ Joshua William Brooks, *The History of The Hebrew Nation: From Its First Origin To The Present*, The New York Public Library, 1899, s. 205. (46.000 ton ağırlık olarak belirtilen rakam kuvvetle muhtemel abartılıdır.)

⁷⁵ Yukarıda verilen rakam, kitabın basım tarihi olan 1825 yılı kur değerine göre dikkate alınmalıdır.

⁷⁶ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s.16.

seferber etti.⁷⁷ Tapınağın yapımında 183.600 Kenanlı ve Yahudi işçi 7 yıl 6 ay boyunca çalıştı.⁷⁸

Sur kralı Hiram sedir ağacı kerestesi ve ustalar göndererek Tapınağın inşasına yardım etti.⁷⁹ Tapınak üç farklı bölümden oluşacak şekilde tasarlandı. İlk bölüm seçkinlerin oluşturduğu gurup tarafından ikamet edilen avlu; ikinci bölüm ise kral tahtının bulunduğu avluydu. Bu bölüm birbirinden farklı renklerden oluşan mermerlerden teşekkül ediyordu. Dört kapısı olan bu bölümün her kapısına yedi basamaklı merdivenlerle ulaşıyordu. Üçüncü bölüm, din adamlarının işgal ettiği avluydu. Bu avlunun biri kuzeye, biri güneye, biri de doğuya bakan ve sekiz basamaklı merdivenle çıkılan üç kapısı vardı. Din adamlarının oluşturduğu bölüm üç kısımdan oluşuyordu. Bunlar, teras, ibadethane ve “Kutsalların Kutsalı” adı verilen bölümlerdi. Din adamlarının oluşturduğu bölümde tütsü sunağı ve on altın kandil yer alıyordu. Kutsalların Kutsalı bölümüne⁸⁰ içinde Kanun Levhaları bulunan ve altın kaplamalı tahtadan yapılmış iki kanatlı meleğin muhafazasındaki sandık yerleştirildi.⁸¹ Buraya sadece üst düzey din adamları yılda bir defa girebiliyordu.⁸²

Tapınak 50 m. uzunluğunda, 30 m. genişliğinde bir dikdörtgen şeklinde inşa edildi. Bir revak 12 m. yüksekliğinde iki bronz sütun ve birbirine geçilen iki salondan oluşuyordu. Hekal (kutsal mahal) 20 m. uzunluğunda, 10 m. genişliğinde ve 15 m. yüksekliğindeydi Tapınağın iç kısmı birbirinden değerli eşyalarla süslendi.⁸³ Tapınağın iç duvarları, sütunları, tavanı ve zemini ve kapıları altın ve bronz oymalarla süslendi.⁸⁴ Dış duvarlar ise mermer ve değerli taşlardan bina edildi. Tapınağın duvarlarına işlenen oymalar Babil Tapınağı’ndaki yazıtları andırıyordu.⁸⁵ Süleyman Tapınağı, iç avlularıyla birlikte muazzam bir görseelliğe büründü.⁸⁶ Tapınağın dışını çevreleyen duvarlar tüm

⁷⁷ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Hews: In All Ages*, s. 188.

⁷⁸ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s.16

⁷⁹ *Meydan Larousse*, “Kudüs”, C. 12, s. 611.

⁸⁰ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Hews: In All Ages*, s. 188.

⁸¹ *Meydan Larousse*, “Kudüs”, C. 12, s. 611.

⁸² Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Hews: In All Ages*, ss.189-190.

⁸³ *Meydan Larousse*, “Kudüs”, C. 12, s. 611.

⁸⁴ Brooks, *The History of The Hebrew Nation...*, s. 206.

⁸⁵ Conder, *The City of Jerusalem*, s.57.

⁸⁶ Leppakari, *Apocalyptic Representations of Jerusalem...*, s. 80.

iklim ve çevre koşullarına dayanacak kadar sağlam bina edildi.⁸⁷ Tapınağın dış kısmında kurban kesmek için özel bir sunak yaptırıldı. Güvenliği sağlamak adına şehrin etrafına duvarlar ördürüldü.⁸⁸ Tapınak, Hz. Musa'nın çölde inşa ettirdiği portatif çadırın iki katı büyüklüğündeydi. Mimari açıdan Mısır'dan ziyade Babil ve Fenike mimarisini yansıtıyordu. Nitekim inşasında çalışan duvar ustaları (masonlar) ve zanaatkarlar Lübnan'dan getirtilmişti.⁸⁹ Tapınağın inşası tamamen bittikten sonra yirmi iki bin öküz ve yüz yirmi bin koyun, kurban olarak kesildi.⁹⁰ Bu Tapınak Babiller tarafından yıkılana kadar, yani 400 yıllık bir süre boyunca Yahudi milletinin her şeyi oldu.

Birleşik monarşi olarak adlandırılan Hz. Süleyman dönemi, altın bir çağın başlangıcı olarak kabul ediliyordu. Sanat, edebiyat ve ticaret bu dönemde çok büyük gelişme gösterdi. Hz. Süleyman ülkenin pek çok yerine güçlü ve görkemli şehirler inşa ettirdi.⁹¹ Hz. Süleyman yönettiği krallığı on iki bölgeye ayırmış ve her bölgeyi yöneten adil yöneticiler tayin etmişti. Vergilerin toplanması için çeşitli politik düzenlemeler yapmış, her amaç için hazırda bekleyen güçlü bir ordu yaratmıştı. İnsanlar muazzam bir refah ve huzur ortamında yaşıyorlardı.⁹² İsrail güçlü bir merkezi ve dini sistem altında birleşti.⁹³ Bu refah ortamında krallığın nüfusu da 9.000.000'lük bir sayıya ulaşmıştı.⁹⁴ Krallığın sınırları ise Fırat'tan Nil'e kadar uzanmıştı.⁹⁵

Hz. Süleyman'ın 40 yıllık saltanatının son dönemlerinde halk, Cezar Kralı'nın önderliğinde ona karşı ayaklandı. Hz. Süleyman ayaklanmayı bastıramayınca, Mısır Firavun'u Şişale'den yardım istedi. Bunun üzerine Şişale Filistin'e askeri müdahalede bulunarak Cazer'i ele geçirip ülkeyi yakıp yıktı. Bu, Firavun krallığının Filistin'i işgalinin ve Kudüs'ü ele geçirme sürecinin başlangıcı olmuştur.⁹⁶

⁸⁷ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Hews: In All Ages*, s. 189.

⁸⁸ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 325.

⁸⁹ Conder, *The City of Jerusalem*, s.57.

⁹⁰ Brooks, *The History of The Hebrew Nation...*, s. 208.

⁹¹ Brooks, *The History of The Hebrew Nation...*, s. 208.

⁹² Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 188.

⁹³ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 35.

⁹⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 12.

⁹⁵ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 188.

⁹⁶ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 28.

Hz. Süleyman M.Ö. 930 yılında vefat ettikten sonra,⁹⁷ oğlu Rehavam krallığın birliğini muhafaza edemedi.⁹⁸ İsrailoğulları birbirlerine üstünlük kurma gayesiyle birbirleriyle savaşmaya başladılar. Bu çekişme krallığın Kuzey ve Güney krallığı olarak ikiye ayrılmasına sebep oldu.

Kuzeydeki krallığı teşkil eden ve on kabileden oluşan taraf Nablus'u başkent⁹⁹ yaptı.¹⁰⁰ Daha büyük ve güçlü olan Kuzey Krallığı birkaç aile hanedanını temsil eden on dokuz kral tarafından yönetiliyordu. Dış güçlere karşı güçlü bir imaj sergileyen bu krallık, iç çekişmeler ve toplumsal yozlaşma sebebiyle içsel olarak güçsüz bir hal almıştı. Bu krallıkta sınıflar arası seviye artmış, adaletsizlik ve yolsuzluk gibi sosyal düzeni bozan olgular iyice belirginleşmişti. İnsanlar yerel tapınaklarda ibadet ederek dini vecibelerini terk etmişti.¹⁰¹ Buna rağmen Kuzey Krallığı Yahuda Kralı Amatsya'nın önderliğinde Kudüs'e girerek şehrin duvarının bir kısmını yıkmış, Mabel'deki değerli eşyaları almıştır. Ardından Yahuda kralları Uziyya ve Yotam yıkıntıları onarmış ve duvarları sağlamlaştırmışlardır.¹⁰²

Yahuda'nın himayesi altında olan Güney krallığı ise Kral Hz. Dâvûd hanedanlığının egemenliğindeydi.¹⁰³ İki kabileden oluşan Güney bölümü Kudüs merkezli bir krallık kurmuştu.¹⁰⁴ Bu krallıkta da isyan ve ayrılık olmasına rağmen, Kuzey Krallığına nazaran daha büyük bir iç barış ortamı sağladı. Buna rağmen Hz. Dâvûd hanedanının kurumları ile Kudüs Mabeli arasında daha fazla birlik olduğu halde dini ve sosyal yozlaşmadan zarar gördü.¹⁰⁵ İsraili peygamberlerin gerçek ibadet ve sosyal adalet talep ettikleri çağ bu çağdır.¹⁰⁶ Bu dönemde özellikle Kuzey Krallığı'nda yeni kültürler ortaya çıktı. Hatta bir süre putperestlik anlayışı bile yaygınlaşmaya başladı. İlyas Peygamber (M.Ö. 868) bu dönemde ortaya çıkarak putperestliğe karşı mücadele

⁹⁷ Halloum, *Palestine: Through Documents*, s. 17.

⁹⁸ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 36.

⁹⁹ Kuzey Krallığı'nın başkenti kimi kaynaklarda "Samiriye" olarak geçmektedir. Bkz. Türkkaya Ataöv, *Kudüs ve Devletler Hukuku*, Yonca Matbaası, Ankara, 1981, s. 4.

¹⁰⁰ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 29.

¹⁰¹ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 36.

¹⁰² Harman, "Kudüs"..., s. 325.

¹⁰³ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 36.

¹⁰⁴ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 29.

¹⁰⁵ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 36.

¹⁰⁶ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 36.

etti.¹⁰⁷ Tevrat'ta "Bölünmüş Krallık" dönemi olarak geçen bu periyot iki yüz yıl kadar sürmüştür.¹⁰⁸

Asurlular Dönemi

Hız. Süleyman'ın Tapınağı inşa etmesi ve İsrailoğulları'nı tek bir krallık altında birleştirmesinden sonra, İsrailoğulları bu bölgede altı yüz yıllık bir hakimiyet tesis etmişlerdir.¹⁰⁹ Ancak bu dönem M.Ö. 722'de II. Sargon'un önderliğinde yapılan Lachish Savaşı'nda Asurlular'ın Kuzey Krallığı'nı yok etmesiyle son buldu. Asurlular Lachish Savaşı'ndan sonra çok sayıda İsraili Yahudi'yi sürgün ettiler.¹¹⁰

Filistin'e yönelik Asur akınları, Kral III. Şalmanasar döneminde başlamıştı. Bu akınlar zaman içinde Kudüs şehrini hedef alıp artarak devam etmiştir.¹¹¹ Asurlular Kuzey Krallığı'nı yıktıktan sonra, güneydeki Yahuda Krallığı'nı hedef alan bir politika benimsemeye başladılar. M.Ö. 727-698 tarihleri arasında Yahuda Kralı olan Hezekiah, Asur saldırılarına karşı, izleri günümüze kadar intikal etmiş olan savunma hazırlıkları yapmaya başladı. M.Ö. 701'de Asur Kralı Sannaherib'in çıktığı sefere karşı şehri hazırlayan Hezekiah, şehrin duvarlarını güçlendirdi. Bugün Eski Şehir duvarları içinde kalmış olan Geniş Duvar bu hazırlık aşamasının bir parçasıdır. Buna ilaveten şehrin dışında kalan Gihon Kaynağı'nın sularını duvarların içine aktarmak için Silom Havuzu'na kadar yeraltı su tüneli açtırdı.¹¹²

Hezekiah'ın şehirde yaptırdığı tüm bu hazırlıklar sonraki kuşaklar için sadece mimari bir miras olarak kalacaktı. Çünkü Sannaherib Yahuda Krallığı'na girerek 46 yerleşim yerini ele geçirdikten sonra, Kudüs'ü de abluka altına aldı. Bu merhaleye kadar bir savaş durumu söz konusu olmamıştır. Asurlular kuşatmayı kaldırarak ülkelerine geri döndüler. Bunun sebebi tam olarak bilinmemekle¹¹³ birlikte, veba salgını nedeniyle olması kuvvetle muhtemeldir.¹¹⁴ Çünkü bu dönemde Yahuda Krallığı'nda 185.000 kişi

¹⁰⁷ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 19.

¹⁰⁸ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 36.

¹⁰⁹ Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, s. 7.

¹¹⁰ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land...*, s. 42.

¹¹¹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 29.

¹¹² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 20.

¹¹³ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 20.

¹¹⁴ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 20. ; Harman, "Kudüs"...s. 325.

vebadan ölmüştü.¹¹⁵ Savaş yapılmadan şehrin kurtulmuş olması, Yahudiler arasında şehrin Allah tarafından korunduğu inancını kuvvetlendirdi.¹¹⁶ Ancak Kitab-ı Mukaddes'te Tanrı'nın Hezekiah'a Kudüs'ün yıkılacağını önceden haber vermesi Yahudilerin bu inancının yersiz olduğunu gözler önüne sermiştir. Bu durum Kitab-ı Mukaddes'te şöyle anlatılmaktadır: *"İsrail halkına de ki, Rab Yahve şöyle diyor: Övündüğünüz güç kaynağınız, gözünüzde değerli olan, yüreğinizin üzerine titrediği tapınağımın kirlenmesine izin vereceğim. Geride bıraktığınız oğullarınızla kızlarınız kılıçtan geçirilecek."*¹¹⁷

Asur Devleti, M.Ö. 626'da Kral Asurbanipal'ın ölümünden kısa bir süre sonra¹¹⁸ Babilliler tarafından yıkıldı.¹¹⁹ Asurluların yıkılması, Kudüs'ü Babil ve Mısır arasında bir tampon bölge konumuna getirdi.¹²⁰

Babilliler Dönemi

Amurru kökenli bir kavim olan Babiller¹²¹ M.Ö. 612'de Asur yönetimini ele geçirdikten¹²² sonra yayılcı bir politika anlayışını benimsediler. Asurluları yıkan Babil Kralı Napobolassar, M.Ö. 610'da Ninova'yı ele geçirdikten iki sene sonra öldü ve yerine oğlu Nebukadnezzar geçti.¹²³ Nebukadnezzar'ın hüküm sürdüğü dönemde Babiller, birçok devlet ve milleti egemenliği altına alan üstün bir güç konumunda idi. Yayılcı bir siyaseti benimseyen Nebukadnezzar,¹²⁴ Yahuda Kralı Yehoyakim'in¹²⁵ Babillerin Mısır ile M.Ö. 608'de yaptıkları Megeddo Savaşı'ndan sonra Mısırlılar'la anlaşması¹²⁶ ve Babiller'in Mısır'ı zapt edememesinin olumsuz tesiri nedeniyle zaman

¹¹⁵ Thomas L. Thompson, *Jerusalem in Ancient History And Tradition*, The Cromwell Press, London, 2002, s. 11.

¹¹⁶ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 20.

¹¹⁷ Kitab-ı Mukaddes, Hezekiel Bölümü, 24:21.

¹¹⁸ Conder, *The City of Jerusalem*, s.71.

¹¹⁹ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 42.

¹²⁰ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 20.

¹²¹ Tolga Uslubaş-Sezgin Dağ, *İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, Karma Kitaplar, İstanbul, 2007, s. 17.

¹²² Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 29.

¹²³ Conder, *The City of Jerusalem*, s.71.

¹²⁴ Mustafa Yiğitoğlu, "Babil Esaretinden Miladi İlk Yıllara Kadar Yahudiler", *Tarih Bilinci Dergisi*, S. 13-14 (Özel Sayı), İstanbul 2011, s. 229.

¹²⁵ Harman, "Kudüs"..., s. 325.

¹²⁶ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 29.

zaman ayaklanma çıkarmaları üzerine¹²⁷ Babil Kralı Nebukadnezzar Kudüs'e girerek, Yahuda Kralı Yehoyakin'i emri altına almış,¹²⁸ ailesini, idarecilerini, askerlerini, esnafını, Kudüs ve Yehuda'dan çok sayıda Yahudiyi sürgüne göndermiştir. "Babil Sürgünü" olarak tarihe geçen bu hadise M.Ö. 597'da gerçekleşti.¹²⁹ Ayrıca Tapınak ve kral sarayının bütün hazinelerini almış, Hz. Süleyman'ın Tapınak için yaptırdığı tüm altın eşyaları parçalamıştı. Nebukadnezzar, yanında esir olarak götürdüğü Yahuda Kralı Yehoyakin'in yerine amcası Sidkiya'yı kral olarak atadı.¹³⁰ Kral Sidkiya, saltanatının dokuzuncu yılında¹³¹ Firavun ile işbirliği yaparak Babillere karşı ayaklandı. Ancak firavun verdiği sözü tutamarak Sidkiya'yı yalnız bıraktı. Bunun üzerine Nebukadnezzar, komutanı Nebuzaradan'ı görevlendirerek Kudüs'ü yok etme vazifesini verdi.¹³²

Nebukadnezzar'ın komutanı Nebuzaradan, Sidkiya'nın saltanatının dokuzuncu yılında,¹³³ onuncu ayın onuncu gününde, kalabalık bir orduyla Kudüs önüne gelerek burada bir ordugah kurdu ve kentin çevresine toprak rampa yapıp,¹³⁴ kenti kuşatma altına aldı. Sidkiya'nın azimle direnişi, düşmanı daha fazla tahrik etmekten başka bir işe yaramadı. Nebukadnezzar'ın ordusu M.Ö. 586 yılında¹³⁵ Kudüs'e girerek korkunç bir katliam başlattı. Tapınak yerle bir edildi.¹³⁶ Saray ve genel olarak Kudüs ateşe verilip, duvarları yıkıldı.¹³⁷ Kuşatmanın dördüncü ayında öyle bir kıtlık baş gösterdi ki, halk bir lokma ekmek bulamaz oldu.¹³⁸ Katliamdan kurtulan insanlar Babil'e esir olarak götürülmek üzere hapsedildi.¹³⁹ Nihayetinde Kral Sidkiya'nın tüm ordusu bozguna uğradı, kendisi de kaçmaya çalışırken yakalanarak Rivla'da Babil Kralı'nın huzuruna getirildi.¹⁴⁰ Nebukadnezzar, huzuruna getirilen Kral Sidkiya'ya bütün acımasızlığıyla yaklaştı. Önce çocuklarını gözlerinin önünde öldürdü ve daha sonra da gözlerine mil

¹²⁷ Yiğitoğlu, "Babil Esaretinden..." s. 229.

¹²⁸ Harman, "Kudüs"...s. 325.

¹²⁹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 30.

¹³⁰ Bu isim bazı kaynaklarda "Tsedekiya" olarak geçmektedir. Bkz. Harman, "Kudüs"...s.325.

¹³¹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 232.

¹³² Yiğitoğlu, "Babil Esaretinden..." s. 230.

¹³³ Yiğitoğlu, "Babil Esaretinden..." s. 230.

¹³⁴ Kitab-ı Mukaddes, II. Krallar Bölümü, 25:1.

¹³⁵ *Kudüs (Tarihi Belge)*, s. 17.

¹³⁶ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 232.

¹³⁷ Harman, "Kudüs"...s.325.

¹³⁸ Kitab-ı Mukaddes, II. Krallar Bölümü, 25:3.

¹³⁹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 233.

¹⁴⁰ Yiğitoğlu, "Babil Esaretinden..." s. 230.

çektirip zincirledi ve köle olarak¹⁴¹ Babil'e gönderdi.¹⁴² Bundan sonra Kudüs, elli yıl boyunca harabe halinde kaldı.¹⁴³ Bu hadise Yahudi tarihinde birinci diaspora dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu olayla birlikte Birinci Tapınak Dönemi sona erdi.¹⁴⁴

Yahudiler, tarihlerindeki ilk hizipleşmeye sebep olan kuzeydeki İsrail Krallığı'nın yıkılmasından yaklaşık yüz elli sene sonra, güneydeki Yehuda Krallığı da, tüm dini reform denemelerine rağmen, aynı akıbete uğramış ve Babiller tarafından yıkılmıştır. İsrail ve Yehuda Krallıklarının Tanrı'yla yapılan ahitten uzaklaşmaları ve yabancı tanrılara tapmaları, sürgün peygamberleri tarafından her iki yıkımın da arkasındaki sebep olarak gösterilmiştir. Özellikle Tapınağın yıkılıp çoğunluğu alim ve elit kesimden oluşan Yehuda halkının Babil'e sürülmesi ve yarım asır boyunca burada sürgün hayatı yaşamasıyla sonuçlanan bu yıkım, Yahudi tarihinin ilk büyük sürgünü ve en önemli hadiselerinden biridir. Bu yıkım ve sürgün tecrübesi, aynı zamanda on iki kabileden geriye kalan Yehuda, Bünyamin ve din adamı sınıfını oluşturan Levi soyunun politeizmi bırakıp monoteist inanca dönmelerinde dönüm noktası olmuştur.¹⁴⁵

Babil Sürgünü, her yönüyle Yahudi tarihinin en önemli hadiselerinden birini teşkil etmektedir. Sosyolojik açıdan, bu dönemde Yahudilerin, anavatanlarına dönme umudunu hiçbir zaman yitirmediğini, yaşadıkları sıkıntıları kendi şeriatlarına uygun bir şekilde yaşamak adına direndiklerini ve hayatta kalmak adına zor şartlara uyum sağlamak konusunda tecrübe kazandıklarını görmekteyiz.¹⁴⁶ Dini açıdan bu dönemde kurumsal olarak sinagogların inşa edildiği ve Yahudilerin, kendi topraklarındaki gibi Tanrı'ya dua ettiklerini¹⁴⁷ Kutsal Kitap'tan öğreniyoruz. Yahudilerin dini ve kültürel kimliklerini geliştirmesi¹⁴⁸ kutsal kente olan özlemi dindirmedi. Yahudiler Kudüs'ü ve Tapınağı unutamıyorlardı. Ettikleri dualar bu topraklara dönmek ve Tapınağı yeniden inşa etmek yönündeydi. Bu duygular Yeremya'nın Mersiyeleri'nde ve bazı Mezmurlarda şöyle ifade edilmiştir: *“Babil ırmakları kıyısında oturup siyonu andıkça ağladık; Çevredeki söğütlere lirlerimizi astık. Çünkü orada bizi tutsak edenler, bizden ezgiler, bize zulmedenler bizden şenlik istiyor. Nasıl okuyabiliriz Rab'ın ezgisini el*

¹⁴¹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 233.

¹⁴² Yiğitoğlu, “Babil Esaretinden...”, s. 230.

¹⁴³ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 325.

¹⁴⁴ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 20.

¹⁴⁵ Gürkan, *Yahudilik*, s. 24.

¹⁴⁶ Yiğitoğlu, “Babil Esaretinden...”, s. 230.

¹⁴⁷ Yiğitoğlu, “Babil Esaretinden...”, s. 230.

¹⁴⁸ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 42.

toprağında? Ey Yeruslm, seni unutursam, sağ elim kurusun Seni anmaz, Yeruslm’i en büyük sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın.”¹⁴⁹

Yahudiler, Babil Sürgünü’nn manevi buhranını o dönemlerde kendilerine gönderilen peygamberler sayesinde daha çabuk atlatabilmişlerdir. Yeremya’da zikredilen; “*evler yapıp içinde oturun, bahçe dikip ürününüzü yiyin. Evlenin, oğullarınız, kızlarınız olsun; oğullarınızı kızlarınızı, evlendirin. Onların da oğulları, kızları olsun. Orada oğalın, azalmayın. Sizi sürmüş olduğum kentten esenliği için uğraşın. O kent için Rab’be dua edin, esenliğiniz onunkine bağlıdır.*”¹⁵⁰ ifadesi sürgünde bulunan halkı teskin etme ve yönlendirme açısından önem arz eder. Çünkü peygamber Yeremya’nın halka ilettiği bu tavsiyelerin ifa edilmesi sürgündeki Yahudiler’in dağılmadan tek bir millet olabilmeleri için önemlidir. Tüm bu yaşananlar Yahudiler’de seçilmişlik anlayışının doğmasına, hatta müteakip diasporalarda bu düşüncenin kendi aralarında güçlenmesine yol açmıştır.¹⁵¹ Sürgün dönemi, Yahudi dininin gelişmesinde de büyük rol oynamıştır. Birincisi, Yahudiliği etnik bir dinden evrensel bir din olmaya sevk etmiştir. Sürgünden önce tüm dinler yereldi. Eğer kişi başka topraklara gerse, yeni tanrılara tapacağı varsayılırdı. Evrensel Tanrı kavramı, sürgündeki Yahudiler, yabancı Babil topraklarında kendi İsraili Tanrısına tapmakta ısrar ettikleri zaman ortaya ıktı. “İsrail Tanrısı”nın Babil’de de Kudüs’teki kadar gerçek olduğu kanıtlanınca, Tek Tanrı’nın birliği ve evrenselliği gösterilmiş oldu. İkin­cisi, sürgün Yahudilere, yıkılmış olan Tapınaktaki resmi kurbanlar olmadan da Tanrıya ibadet edebileceklerini kanıtladı.¹⁵²

Babil imparatorluğu, Nebukadnezzar’ın M.Ö. 562’deki ölümünden sonra bazı zayıf krallar tarafından yönetildi. M.Ö. 539 yılına gelindiğin de ise Pers kralı Sırus¹⁵³ antik Ortadoğu’nun en güçlü lideri olarak öne ıktı.¹⁵⁴ Bu siyasi gelişmeler, M.Ö. 538’de Babil imparatorluğunun Büyük Sırus nderliğindeki Persler tarafından yıkılışını beraberinde getirmiştir.¹⁵⁵

¹⁴⁹Kitab-ı Mukaddes, Mezmurlar Bölümü, 137.

¹⁵⁰Kitab-ı Mukaddes, Yeremya Bölümü, 29: 5-7.

¹⁵¹ Yiğitoğlu, “Babil Esaretinden...”, s. 230.

¹⁵² Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, ss. 39-40

¹⁵³ Bu isim bazı kaynaklarda Keyhüsrev olarak geçmektedir, Bkz. Grolier International Americana, C. 9, s. 105; *Meydan Larousse* C. 12, s. 611; Kızıloğlu, “İsrail Devleti’nin Kuruluşuna...”, s. 40.

¹⁵⁴ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 51.

¹⁵⁵ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 42.

Babil imparatorluğunun yıkılması, Yahudi tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Yetmiş yıllık sürgün,¹⁵⁶ Sirus'un, saltanatının birinci yılında Babil halkının sürgününe son veren kararnamesi sayesinde resmi olarak son bulmuştur.¹⁵⁷ Perslerin Yahudilere anavatana geri dönme konusunda serbestlik vermelerinin sebebi, devlet geleneğinden gelen hoşgörölü politikasını yansıtmamasıyla birlikte, bir takım siyasi menfaatler doğrultusunda verildiği de düşünölebilir. Zira Pers Kralı Sirus düşmanlarına karşı Yahudileri yanına çekerek, savaşlarda onlardan yararlanmak istiyordu. Onlar sayesinde Filistin'de ulaşabileceği en kolay yolları öğreniyordu. Mısır'a karşı savaşlarda onlardan faydalanabilirdi.¹⁵⁸ Bu faktörler düşünöldüğünde, Perslerin diplomatik hedefler doğrultusunda hareket ettikleri düşünölebilir.

Yahudilerin Babil'den dönüş tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte,¹⁵⁹ bu olayın kendileri tarafından sevinçle karşılandığı muhakkaktır. Zira bunun için Tanrıya çok dua etmişlerdi. Kutsal topraklara geri dönme ve Tapınağı tekrar inşa etme hevesiyle, sürgün Yahudilerin çoğu anavatanlarına geri döndü. Nebukadnezar tarafından alınan Tapınağın kutsal ve değerli eşyaları Yahudilere iade edildi.¹⁶⁰ 5400 adet altın ve gümüş kase, Kudüs'e geri getirilmek üzere Yahudilere iade edildi.¹⁶¹ On binlerce insan sürgünden anavatana dönerken,¹⁶² kırk iki bin üç yüz otuz¹⁶³ kişilik¹⁶⁴ bir Yahudi grubu burada kalmayı tercih etti.¹⁶⁵

Persler döneminde Yahudiler, her açıdan refah ve huzurlu bir yaşam sürdüler. Anavatanlarına geri dönen Yahudiler burada, Persler tarafından atanan bir vali ile

¹⁵⁶ Kimi kaynaklarda sürgün dönemi elli yıl olarak geçmektedir. Bkz. Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 38; Harman, "Kudüs"..., s. 325.

¹⁵⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 74. ;Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 236.;*Meydan Larousse*, "Kudüs", C. 12, s. 611.; Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*, s. 49.

¹⁵⁸ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, ss.30-31.

¹⁵⁹ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*, s. 49.

¹⁶⁰ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 236.

¹⁶¹ Brooks, *The History of The Hebrew Nation...*, s. 297.

¹⁶² Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 39.

¹⁶³ Bazı kaynaklar da bu sayının Babil'den Kudüs'e dönen nüfus sayısı olduğunu belirtmektedir. Bkz. The Artscrol History Series, "*History of The Jews People: The Socond Temple*", Mesorah Publications, New York, 1982, s. 24.

¹⁶⁴ Bu sayı bazı kaynaklarda, kırk dokuz bin dokuz yüz kırk iki olarak geçmektedir. Bkz. Brooks, *The History of The Hebrew Nation...*, s. 297.

¹⁶⁵ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 327.

yönetildiler.¹⁶⁶ Burada, Perslere çok küçük bir miktar vergi ödeyerek, dini ibadetlerini gerçekleştirme ve kendi yasaları doğrultusunda yaşama ayrıcalığını elde ettiler.¹⁶⁷

II. Tapınak Dönemi

Tapınağın, M.Ö. 516 yılında yeniden inşa edilmesiyle,¹⁶⁸ M.S. 70 yılında Romalılar tarafından yıkılmasına kadar olan yaklaşık altı yüz yıllık zaman dilimi II. Tapınak Dönemi olarak adlandırılır.¹⁶⁹ Babil Devleti'nin yıkılması ve Pers Kralı Sirus'un fermanı ile Yahudiler Tapınağı yeniden inşa etmek için büyük bir gayret göstermişlerdir. Kral Sirus saltanatının ikinci yılında, vali Şeşbassar'a: *"Bu kapları al, gidip Yeruşalim'deki tapınağa yerleştir," dedi, "Tanrı'nın Tapınağını, eski yerinde yeniden kur."*¹⁷⁰ buyruğu neticesinde Şeşbassar, Tanrı'nın Kudüs'teki tapınağının temelini atıp kutsal eşyaları oraya koymuştur. Rahip Hoşea ve son Yahuda kralı Yehoyakin'in torunu Zerubabel bu işe devam etmişlerdir. Hagay ve Zekeriya peygamberler, onları bu iş için teşvik etmişlerdir. Her iki peygamber de, Zerubabel'in Tanrı nazarında diğer varlıklara nazaran özel bir yeri olduğuna inanır. Hoşea da, kavmin yüksek rahibi olarak, önemli bir nüfuza sahiptir.¹⁷¹

Yahudiler, Kudüs'e döner dönmez, eski Tapınağın arazisi üzerine yeni Tapınağı inşa etmek için hazırlıklara başladılar.¹⁷² M.Ö. 536'da Zerubabel'in¹⁷³ önderliğinde başlayan inşa faaliyetleri,¹⁷⁴ coşkulu bir Yahudi topluluğu eşliğinde devam etti. Tapınak inşa edilirken burada toplanan Yahudi topluluğu, heyecanla Kutsal Tapınak'ın yükselişini izliyordu, çünkü Tapınak, onların hayatında, her şeyden üstün bir konumdaydı. Bu yüzden Tapınağın yükselişini gözleriyle görmek istiyorlardı.

¹⁶⁶ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 51.

¹⁶⁷ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 26.

¹⁶⁸ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History From The Earliest Times to A.D. 70*, Hodder And Stoughton, London, 1908, s. 306.

¹⁶⁹ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 40.

¹⁷⁰ Kitab-ı Mukaddes, Ezra Bölümü, 5:15

¹⁷¹ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, ss. 51-52.

¹⁷² Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 42.

¹⁷³ Tarihsel süreçte, Zerubabel döneminde Mabedin temellerinin henüz atılmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Kutsal Kitap'ta Mabed'in temelini Zerubabel'in bizzat kendisi tarafından atıldığı belirtilmiştir. Bkz. Yiğitoğlu, "Babil Esaretinden...", s. 233. ; Bu durum Kutsal Kitap'ta şöyle geçmektedir: *"Bu tapınağın temelini Zerubbabil'in elleri attı, tapınağı tamamlayacak olan da onun elleridir. O zaman beni size Her Şeye Egemen RAB'bin gönderdiğini anlayacaksınız."* Bkz. Tevrat, Zekeriya Bölümü, 4:9

¹⁷⁴ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 75.

Yahudilerin çoğu bu anları coşkuyla, neşeyle izlerken, yaşlı olup da Birinci Tapınağın Babililer tarafından yıkılışını hatırlayanlar gözyaşlarına boğuldular.¹⁷⁵

Resim 3: Zerubabel önderliğinde Yahudilerin Babil Sürgünü'nden dönüşü ve Tapınağın yenideninşası¹⁷⁶

Tapınağın inşası tüm hızıyla devam ediyordu ancak her şey yolunda gitmiyordu Çünkü ülke fakirdi ve Kudüs korunaklı değildi. İnsanlar hassastı ve örgütlenememişlerdi.¹⁷⁷ Hz. Süleyman döneminin refah ve bolluğu altında inşa edilen Birinci Tapınak'ın görkemi ve şâşası, İkinci Tapınak'ta zuhur etmemişti. İkinci Tapınak, daha önceki Tapınak'la neredeyse aynı boyutlarda inşa edilmesine rağmen, nispeten daha mütevazı ve daha gösterişsizdi. İkinci Tapınak¹⁷⁸, önceki Tapınak gibi altın ve gümüş gibi değerli madenlerle süslenmemişti.¹⁷⁹ Bu durum Yahudiler tarafından üzüntüyle karşılanmış ve eski Tapınağın görkemini, ihtişamını hatırlayanlar gözyaşı dökmekten kendilerini alamamışlardı.¹⁸⁰

¹⁷⁵The Artscrol History Series, “*History of The Jews People...*”, ss. 25-26.

¹⁷⁶The Artscrol History Series, “*History of The Jews People...*”, s. 27.

¹⁷⁷ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 39.

¹⁷⁸ Persler döneminde inşa edilen II. Tapınak, Hz. Süleyman döneminde inşa edilen Tapınağın aksine daha mütevazı bir görünüme sahipti. Ancak Kral Herod döneminde Tapınak önceki boyutuna nazaran iki kat daha genişletilerek çevresi sekiz yüz metre, yüksekliği ise yüz cubitten oluşan bir yapı haline getirdi. Yenilenen Tapınak, her biri yirmi yedi fit uzunluğunda olan yüz altmış sütun beyaz mermerlerden oluşuyordu. Tapınağın içi ve dışı birbiriyle uyumlu bir bütün oluşturuyordu. Tapınak birbirinden değerli eşyalarla süslenerek, önceki Tapınağın ihtişamını andırıyordu. Josephus'un Tapınak için söylediği: “dünyanın hiçbir yerinde bu Tapınağın ihtişamını bastırarak başka bir yapı yok.” ifadesi Tapınağın sonradan nasıl geliştirilip, tezyin edildiğini kanıtlar niteliktedir. Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute And Irresistible Proof of The Divine Origin of Christianity: With A Brief Description of The City And Temple*, Palmer Printers, New York, 1812, ss. 14-15. Bu konu daha ayrıntılı bir şekilde “Şehrin Fiziki Görünümü” başlığı altında anlatılacaktır.

¹⁷⁹ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 75.

¹⁸⁰ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 237.

Tapınağın inşası devam ederken, Kuzey Krallığı'nın bakiyesi olarak kalan Samiriyeliler¹⁸¹, Tapınağın inşasına yardım etmeyi teklif ettiler. Ancak Zerubabel, onların Yahudi asıllı olduklarından şüphe ettiği için bu teklifi kabul etmemiştir.¹⁸² Bu gelişme üzerine Samiriyeliler Tapınağın inşasını engellemek için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Samiriyeliler Pers kralının huzuruna çıkarak, Yahudilerin isyancı ve genişlemeci bir kavim olduğunu, Tapınağın ve şehrin yeniden inşasının bölgedeki huzuru bozacağı¹⁸³ şeklinde beyanlarda bulundular. Ancak bu gelişmeler şehrin ve Tapınağın yeniden inşasına engel olamadı. Tapınak, Darius'un saltanatının altıncı senesinde tamamlandı. Tapınağın tamamlanmasıyla, farklı bölgelerde bulunan Yahudiler yeni Mabedi görmek için Kudüs'e akın ettiler. Çok sayıda kurban kesilerek, Tapınağın yeniden inşası coşkuyla kutlandı.¹⁸⁴ Yahudiler bu süreçte, M.Ö. 445'te Yahuda valiliğine atanan Nehemya ve kendisinden on üç yıl önce Kudüs'e gelen Ezra'nın¹⁸⁵ manevi ve siyasi himayeleri altında birleştiler. M.Ö. 444 yılına doğru Nehemya şehrin surlarını tekrar inşa etmiş, Ezra da Musa şeriatının otoritesini yeniden tesis ederek Kudüs'ü, Yahudiliğin merkezi yapmıştır.¹⁸⁶ Yahudiler açısından "Peygamberler Dönemi" olarak adlandırılan periyot da, M.Ö. 444'te Pers kralının Yahudileri Hz. Musa'nın şeriatına bağlı kalmaya davet etmesiyle son bulmuştur. Pers kralı, Hz. Musa'nın kanunlarını ülke genelinde geçerli kılarak önce Tevrat'ın büyük bir bölümünün yazıya geçirilmesini, sonrada şifahi kanunların derlenmesini sağlayarak, Tevrat'ın beş kitabı olan, Süleyman Meselleri, Rut, Rahipler Kitabı, Eyüp Kitabı, Naşideler Naşidesi bölümlerinin tamamlanmasını sağlamıştır.¹⁸⁷

Yahudiliğin sistemleşmeye başladığı dönem, sürgünden dönüşle başlayıp, İkinci Tapınak'ın Romalılar tarafından yıkılmasına kadar süren ve İkinci Tapınak Dönemi olarak zikredilen bu aralığa denk gelmektedir. Yahudilerin sırasıyla Pers, Grek ve Roma

¹⁸¹ Samiriyeliler, kendilerini büyük ataların ve Musa'nın meşru varisleri kabul etmelerine rağmen, gerçek İsraili olarak kabul edilmemişlerdir. Onlar da zamanla kabul edilemeyeceklerini anlayarak yüzyıllar boyunca kendi geleneklerini oluşturmuşlardır. Samiriyelilere M.Ö. 333 yılında Gerizim dağı üzerinde kendi mabedlerini yapma izni verilmiştir. Bu mabed asırlar önce yıkılmış olsa da, bugün varlığını sürdüren küçük Samiriyeli topluluğu her yıl bu mekanda Fısh kurbanı sunmaya devam etmektedir. Ancak bu topluluk hala kendi Toralarının sahih olduğunu, yüce rahiplerinin de Harun'un soyundan geldiğini ileri sürmektedir. Bkz. Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 53.

¹⁸² Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 52.

¹⁸³ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 239.

¹⁸⁴ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, ss. 240-241.

¹⁸⁵ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 52.

¹⁸⁶ Harman, "Kudüs"..., s. 325.

¹⁸⁷ Sedat Kızıoğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna..." s. 40.

idareleri altında yaşayıp bu uygarlıkların etkisinde kaldığı, ardından Yahudi Makabi yönetiminde bir asırlık süre boyunca bağımsızlık elde ettikleri bu devir, Tapınak, ibadet ve sınıflar arası ilişkiler açısından Tevrat'ın Levililer ve Sayılar bölümünde yer alan kural ve uygulamaların çoğu bu dönemde ortaya çıkmış ya da geliştirilmiştir. Bu dönem ayrıca saf monoteizmin yanı sıra sinagog, dua geleneği, ahiret inancı gibi çoğu inanç ve uygulamanın da Yahudilik içinde filizlendiği devreye karşılık gelmektedir.¹⁸⁸

İki yüz yıldan daha fazla süren Pers döneminde de Filistin halkı varlığını sürdürerek kendi uygarlığını idame ettirmiştir. Pers medeniyeti her ne kadar Filistin halkını etkilese de İbrani dili varlığını muhafaza etmiştir.¹⁸⁹

Büyük İskender Dönemi

M.Ö. 535'te başlayıp M.Ö. 332'ye kadar devam eden Pers dönemi, M.Ö. 332'de Büyük İskender'in doğu seferine çıkarak Fırat'tan Mısır'a kadar uzanan toprakları ele geçirmesiyle son bulmuştur.¹⁹⁰ Büyük İskender, İsos savaşında Persleri yenerek Mısır, Şam ve Irak'ı ele geçirdikten sonra Suriye'ye girdi ve burada Yahudi liderini yanına çağırıp, kendisine itaat etmelerini istedi. Ancak Yahudiler Perslere olan bağlılıklarından dolayı buna yanaşmadılarsa da, İskender'in Kudüs'e doğru askeri bir amaçla yönelmesi karşısında, Kudüs'ün en büyük dini lideriolan haham Jaddua, Büyük İskender'i şehrin dışında karşıladı.¹⁹¹ Jaddua'da Daniel'in Büyük İskender'in doğu seferine yönelik kehanetini İskender'e takdim ederek hürmetini kazandı.¹⁹² Yahudilerin direnç göstermeden şehri teslim etmesi, İskender'in Yahudiler'e karşı tavrını olumlu yönde etkiledi.¹⁹³ Bu olumlu gelişmeler üzerine İskender, Yahudilere özgürlük verip, kendi kendilerini yönetme hakkı tanıdı. Ayrıca her yedi senede bir defaya mahsus olmak üzere onları vergiden muaf tuttu¹⁹⁴ ve şehirden ayrılmadan önce Greklerle beraber burada ibadet ettikten sonra, Yahudilere Kutsal şehir ve Tapınaklarının Grekler

¹⁸⁸ Gürkan, *Yahudilik*, s.25.

¹⁸⁹ *Kudüs (Tarihi Belge)*, s. 12.

¹⁹⁰ Sedat Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna...", s. 40.

¹⁹¹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 31.

¹⁹² Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture...*, s. 6.

¹⁹³ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 88.

¹⁹⁴ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s.31.

tarafından asla zarar görmeyeceği sözünü verdi. Bu söz 160 sene, yani Selevkos'ların bu bölgeyi hakimiyetleri altına aldığı tarihe kadar tutuldu.¹⁹⁵

Büyük İskender M.Ö. 323'te ölünce, bölgede bir otorite boşluğu oluştu.¹⁹⁶ Büyük İskender'in kurduğu büyük imparatorluk, generalleri arasında paylaşıldı.¹⁹⁷ Suriye bölgesi Selevkos'un payına düşerken,¹⁹⁸ içinde Filistin bölgesinin de olduğu Mısır ve Şam'ın güneyi, Yunan asıllı bir aile olan Ptolemy'nin payına düştü.¹⁹⁹ Ptolemy bir Şabat günü, büyük bir orduyla Kudüs'e yürüyerek şehri egemenliği altına aldı.²⁰⁰ Ptolemy, Yahudilerin bölgedeki dini yaşantıları hususunda oldukça hoşgörülü davrandı. Bu dönemde pek çok Yahudi, Nil vadisi üzerindeki İskenderiye'ye göç etmek için teşvik edildi.²⁰¹ Bu durum şehrin Grek kültürüne adaptasyonunu hızlandırdı. Grekçe konuşan Yahudilerin sayısı öylesine arttı ki,²⁰² Musa Yasaları (Eski Ahit), İskenderiye'de, Ptolemy tarafından²⁰³ "Septuagint"²⁰⁴ adıyla Grekçe'ye çevrildi.²⁰⁵ Filistin bölgesi, Slevist lider III. Antiokhus'un idaresi altına girene kadar²⁰⁶, yüz bir sene boyunca Mısır Krallığı'nın egemenliği altında kaldı.²⁰⁷

Antiokhus, büyük bir orduyla Gilead²⁰⁸ bölgesine girerek Samarya şehrini işgal etti.²⁰⁹ M.Ö. 198' de²¹⁰ Filistin bölgesine girerek beraberinde getirdiği fillerle, Kudüs'te bulunan Mısır garnizonunu yıkarak, kaleleri yerle bir etti ve bölgeye hakim oldu. Bu gelişmeler Yahudiler tarafından büyük bir destek gördü. Antiokhus şehri ele geçirdikten sonra, Tapınağa çok kıymetli hediyeler sundu. Yahudilerin kendi inançları

¹⁹⁵ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture...*, s. 6.

¹⁹⁶ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

¹⁹⁷ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 28.

¹⁹⁸ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kık ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 32.

¹⁹⁹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21; Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 28.

²⁰⁰ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 28.

²⁰¹ Lavina & Dan Cohn-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 54.

²⁰² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

²⁰³ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 88.

²⁰⁴ Septuagint, II. Ptolemy zamanında oluşturulmuş olup, Eski Ahid'in en eski nüshalarıdır. Geleneksel İbrance nüshasından dahi daha eskidir. Bkz. Yiğitoğlu, "Babil Esaretinden...", s. 234.

²⁰⁵ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

²⁰⁶ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 88.

²⁰⁷ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 28.

²⁰⁸ Gilead, Şeria Nehrinin doğusunda kalan eski Filistin topraklarına verilen isimdir. Günümüzde Ürdün'ün kuzeybatısını oluşturur. Kuzeyinde Yermuk Nehri, güneybatısında ise eskiden "Moab Ovaları" olarak bilinen alan bulunur. Doğuda kesin bir sınırı yoktur. "Gilead" terimi bazen daha geniş anlamda Şeria Nehrinin doğusunda kalan bölgenin tümü için de kullanılır.

²⁰⁹ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 88.

²¹⁰ Harman, "Kudüs"..., s. 325.

doğrultusunda yaşamalarına izin verdi. Antiokhus daha sonra evlenmek istediği Kleopatra'ya, çeyiz olarak şehri takdim etti.²¹¹

Antiokhus döneminde şehir, klasik Greek çizgisinde yeniden yapılanmaya başladı. Slevistler, Ptolemilerden farklı olarak, Greek kültürünü de dayatıyordu.²¹² Yunan sanat anlayışı Kudüs'teki kurumsal yapılara yansıtılmaya başladı. Şehirde Grek kültürünü temsil edenve Yunan atletlerin antrenmanlarını gerçekleştirebilecekleri bir spor salonu inşa edildi.²¹³ Kral Antiokhus döneminde Yahudilere karşı gerçekleştirilen bu asimilasyon politikası bunlarla da sınırlı kalmamış, Yahudi ayinleri engellenmeye çalışılarak, sünnet olmak dahi yasaklanmıştı. Yahudilere, ilahları Yehuda yerine Olimpik Zeus'a tapmaları konusunda baskı yapıldı. Kudüs şehrine putperest bir kahin atanarak²¹⁴, Musa Yasalarına uygun hareket edenler ölüm ile cezalandırıldı.²¹⁵ Bu baskıcı politika Yahudiler arasında hizipleşmelere yol açarak, şehrin bazı noktalarında ayaklanmalara sebep oldu. Bu ayaklanmalar Kral IV. Antiokhus'un Yahudilere yönelik şiddetli bir katliam gerçekleştirmesine yol açtı.²¹⁶ Antiokhus'un M.Ö. 168'de Yahudilere karşı gerçekleştirdiği saldırıda kırk bin Yahudi katledildi. Birçok Yahudi de köle olarak satıldı. Kral, Tapınağa girerek, Tapınağın hazinelerini, Yedi Kollu Şamdan'ı²¹⁷ ve Sunak Taşını yağmaladı.²¹⁸ Bu da yetmezmiş gibi, Tapınağa bir Yunan tanrısının resmini koyarak, burada kurban olarak domuz kesti. Kudüs'ün ismini de Antioka olarak değiştirdi. Yahudileri aşağılayan bu gelişmelere bir de ibadet yasağı eklenince,²¹⁹ isyan kaçınılmaz hale geldi.

²¹¹ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 88.

²¹² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

²¹³ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 30. ; Conder, *The City of Jerusalem*, s. 88.

²¹⁴ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 32.

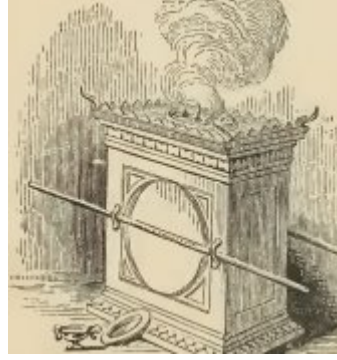
²¹⁵ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 42.

²¹⁶ Harman, "Kudüs"... , s. 325.

²¹⁷ Menora olarak da adlandırılan yedi kollu şamdan, Yahudilerin mum yakılan haftalık bayram ayinlerinde kullandıkları bir dini ritüel aletidir. Bayramın uzunluğuna göre, Menoralar beş, yedi, ve dokuz kollu olabilirler. Menora'nın Hz. Musa önderliğinden çölde dolaşan İsrailoğullarının bu şartlar altında tanıdığı bir çöl çiçeğinin şekline istinaden bu şekilde yapıldığına inanılır. Bkz. Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 20.

²¹⁸ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 31.

²¹⁹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

Resim 4-5: Yahudiler için dini bir sembol olan Yedi Kollu Şamdan ve Sunak Taşı²²⁰

Antiokhus Epifanes'in Yahudilere yönelik zorla hellenleştirme politikası ve dini ritüellerini uygulamadaki yasadışı anlayışı, Haşmonay ailesinden olan rahip Matatyas'ın önderliğinde,²²¹ büyük bir isyanın başlamasına sebep oldu.

Makkabiler Dönemi

Matatyas'ın teşvikiyle Modan'da²²² başlayan isyan,²²³ kısa süre içinde tüm bölgeye yayıldı. İsyanın başlamasından kısa bir süre sonra Matatyas'ın ölmesi üzerine, oğlu Judas²²⁴ isyanın liderliğini üstlendi.²²⁵ Antiokhus Epifanes'in halefi V. Antiokhus, yüzbin kişilik piyade, yirmi bin süvari ve otuz iki tane fille Filistin'e girerek bölgeyi işgal etti.²²⁶ Makkabiler sayıca daha az oldukları halde,²²⁷ M.Ö. 164'te Kudüs'ü alarak büyük bir başarı kazandılar.²²⁸

²²⁰ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 30.

²²¹ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 54. ; Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

²²² Kudüs'e on yedi mil uzaklıkta bulunan küçük bir köy.

²²³ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 97.

²²⁴ Çekiç anlamına gelen Makabi lakabıyla bilinir.

²²⁵ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 54.

²²⁶ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 32.

²²⁷ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 276.

²²⁸ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 97.

Resim 6: Makabi İsyanı ve sonrasında Tapınağın kurtarılışını betimleyen temsili resim²²⁹

Makabiler, Selevkos'lara karşı elde ettikleri zaferin ardından Kudüs şehrini alıp Mabedi temizlediler ve onu yeniden Tanrı'ya adadılar.²³⁰ Mabedin putlardan arındırılmasının anısına Yehuda Makkabi'nin düzenlediği takdis töreni, günümüzde hala Hanuka²³¹ Bayramı olarak kutlanmaktadır.²³² Asıl başarılarını M.Ö. 142'de Matatyas'ın en küçük oğlu Simon zamanında kazanan Makabiler²³³, Romalıların yardımıyla²³⁴ da olsa, Kudüs'te bağımsız bir idare kurarak bu başarıyı siyasi bir zemine oturtular.²³⁵ Böylelikle tarihe Haşmonaylar olarak bilinen bir devlet ortaya çıktı. Bu

²²⁹ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*, s. 42.

²³⁰ Lavina & Dan Cohn-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 54

²³¹ Hanuka, İbranice de ışık bayramı anlamına gelmektedir. Rivayete göre, sadece bir gecelik kutsal yağ vardı, ancak bu yağ mucizevi bir şekilde tam olarak sekiz gece yandı. Günümüzde Yahudi toplumunun insanları Hellenistik irade karşısında hayatta kalabilmesinin anısına sekiz gün boyunca kandiller yakarlar. Bkz. Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 33. ; Lavina & Dan Cohn-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 54.

²³² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

²³³ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

²³⁴ Ayhan Döner, "Tarihsel Süreç İçerisinde İsrail Devlet Modelinin Ortaya Çıkışı", *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 1997, s. 14.

²³⁵ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 33.

devlet döneminde şehir, güney ve güneydoğu yönünde genişleyerek hemen hemen bugünkü Eski Şehir'in hudutlarına ulaştı.²³⁶

Haşmonay Devleti, bir asır boyunca Yahudi krallar tarafından yönetildi. Bu süre zarfında Haşmonay'lar kültürel açıdan giderek Grekleştiler ve sonunda Kudüs, Greek öğretileri, sanatı, dili ve dini ile dolu bir Greek şehri haline geldi. Yahudiler ve Yahudilik artık asla dünyadaki diğer entelektüel ve politik eğilimlerden soyutlanmayacaktı. Bu karışım, Yahudilik için bir tehdit oluştursa da, aynı zamanda gelişimin bir kaynağı oldu. Yahudilik yabancı düşüncelerden çok etkilenecek onunla temas kuran pek çok halkı da etkilemişti. Sonuç olarak Yahudilik, Yahuda'daki sınırları aşan bir ivme kazanmıştı. Bazı Romalı ve Greekler, Yahudilikten etkilenecek dinlerini değiştirdiler. Din değiştiren birçok Greek, Romalı ve yerel Ortadoğu'lu vasıtasıyla Yahudilik, Hellenistik dünyada yayıldı ve dünyada başlıca din oldu. Bu Yahudiliğin değişik ifade tarzlarını temsil eden gurupların ortaya çıktığı bir dönemdir. Bunlardan Sedukiler, ve Farisîlerin²³⁷ adları Yeni Ahid'de geçmektedir.²³⁸

²³⁶ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 21.

²³⁷ Farisîler, Haşmoni yönetimiyle Hellenistik uygulamaların yandaşlarından ve sıradan halktan kendilerini ayırdıkları için "ayrılıkçılar" anlamına gelen "Peruşim" kelimeleriyle de anılırlar. Farisîler, Sadukilerin Mabet vurgusuna karşılık, Tevrat ve sinagog öğretisini öne çıkarırlar ve ve çoğunlukla yazıcı din adamlarından oluşurlar. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Gürkan, *Yahudilik*, s. 27.

²³⁸ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, ss. 41-42.

I. BÖLÜM

ROMA HAKİMİYETİNDE KUDÜS

Haşmonay Devleti, görünürde bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürse de, Roma'nın yardımıyla kurulmuştu ve siyasi açıdan Roma'ya bağlı vasal bir devlet konumundaydı. Siyasi açıdan bir istikrar sağlayamayan Haşmonaylar, iktidar hevesiyle sürekli birbirleriyle bir mücadele halindeydiler.²³⁹ Roma ise bu dönemde üç kıtanın çevrelediği Akdeniz'e hakim olmuş²⁴⁰ ve bu coğrafyada hüküm süren uygarlıkları himaye eden büyük bir güç konumundaydı. Roma'nın sahip olduğu bu konum, Roma'ya, bölgedeki mevcut devletlerde meydana gelen herhangi bir karışıklığa müdahale etme kudretini bahşediyordu. Bu duruma verilebilecek en güzel örneklerden birisi de Haşmonaylar arasındaki taht mücadelesine Roma'nın müdahale ederek bölgenin kaderini tayin etmesidir.

Roma, Haşmonaylar sülalesinden Hyricanus ve Aristobulus arasındaki taht kavgasını sonlandırmak bahanesiyle bölge üzerine askeri amaçlı bir sefer düzenledi.²⁴¹ Romalı general Pompei M.Ö. 64'te Suriye'yi ele geçirdikten sonra,²⁴² rotasını Filistin topraklarına çevirdi. Pompei Kudüs şehrine girdiği zaman, burada büyük bir direnişle karşılaştı.²⁴³ Pompei bu direnişi kırmak için şehrin duvarlarını ve Antonia Kalesi'ni,²⁴⁴ mancınık atışlarıyla vurdu ve surlarını yıktı.²⁴⁵ Yayılım ateşine sadece üç ay direnebilen şehir²⁴⁶, 27 Mart 63 yılında teslim oldu.²⁴⁷ Şehre giren general Pompei, burada aralarında din adamlarının da olduğu on iki bin yahudiyi katletti.²⁴⁸ İki sene sonra da taht

²³⁹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

²⁴⁰ Hatice P. Erdemir- Halil Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı ve Yahudiler", *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, s. 118.

²⁴¹ Martin Sicker, *Between Rome And Jerusalem: 300 Years of Roman- Judaeon Relations*, Praeger Publishers, United States of America, 2001, s. 44. ; Mathew Bunson, "Encyclopedia of... ; Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*, s. 43.

²⁴² Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 33.

²⁴³ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 33.

²⁴⁴ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 107.

²⁴⁵ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 34.

²⁴⁶ *Meydan Larousse*, "Kudüs", C. 12, s. 611.

²⁴⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 107.

²⁴⁸ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 36. ; Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, s. 7.

kavgasının müsebbiblerinden biri olan Aristobulus'u yakalayarak Roma'ya götürdü ve onu orada tutuklattı.²⁴⁹

Resim 7: Pompei'nin M. Ö. 63'te gerçekleştirdiği Doğu seferinin sikkelere yansması²⁵⁰

Pompei şehri teslim aldıktan sonra, çok sayıda Yahudiyi öldürmesine ve duvarları yerle bir etmesine rağmen, ilginçtir ki; Tapınağa ve Tapınağın hazinelerine²⁵¹ dokunmadı.²⁵² Üstelik Tapınağa büyük bir hayranlık duyarak yüklü miktarda para bağışında bulundu²⁵³ ve Yahudilerin burada ibadet etmelerine müsaade etti.²⁵⁴ Doğu seferinde kendisine destek olan Hyricanus'u himaye eden Pompei,²⁵⁵ onu Yüksek Din Adamı sıfatıyla görevlendirerek şehri iç işlerinde serbest fakat siyasi açıdan Roma'ya bağlı vasal bir krallık haline getirdi.²⁵⁶ Böylece Romalı valilerin bu bölgeye tayin olmasıyla Haşmonaylar hanedanlığının varlığı son buldu²⁵⁷

Hyricanus, Pompei tarafından Yüksek Din Adamı olarak görevlendirildikten sonra, şehri idare etmek için kendi meclisini kurdu. İdari ve askeri meselelere ilişkin

²⁴⁹ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 51.

²⁵⁰ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 121.

²⁵¹ Roma Tarihçisi Dio Cassius, Pompei'nin Kudüs'e girdikten sonra şehri ve Tapınağın hazinelerini yağmaladığını belirtmektedir. Bkz. Dio Cassius Cocceiaunus, *Dio' Roman History*, Translated by Earnest Cary, In Nine Volumes III, Stanford University Libraries, California, 1985, s. 127.

²⁵² Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 36.

²⁵³ George Wikins, *The History of The Destruction of Jerusalem: As Connected With The Scripture Prophecies*, Printed By A.& R. Spottiswode, London, 1822, s. 27.

²⁵⁴ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 36.

²⁵⁵ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 43. ;Dio Cassius Cocceiaunus, *Dio' Roman History*, s.125.

²⁵⁶ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 43. ;Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 51.

²⁵⁷ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 43.

konularda kendisine yardımcı olması için yakın arkadaşı olan Antipater'i danışman olarak atadı. Antipater iyi bir eğitim almış ve yüksek din adamlarının güvenini kazanmış iyi bir liderdi ve bu vasıfları ona Yahudi bölgesinin askeri lideri olma fırsatını sağlamıştı.²⁵⁸

General Pompei'nin Kudüs'ten ayrılmasından birkaç sene sonra Yahudiler, Roma'ya bağlı vasal bir devlet olmayı içlerine bir türlü sindiremediler ve her fırsatta bu hoşnutsuzluğu dile getirmeye başladılar. Yahudiler, siyasi iradelerinin Roma tarafından ellerinden alındığını ve durumun milli benliklerine bir hakaret olduğunu düşünüyorlardı. Yahudiler arasındaki bu memnuniyetsizlik durumu gittikçe artmakta ve onları bu konuda somut adımlar atmak için arayışlara sevk etmekteydi. Bu esnada da Roma tarafından sürgün edilen Aristobolus'un oğlu Alexander Kudüs'e geri döndü. Alexander'in dönüşü Yahudiler tarafından coşkuyla karşılandı. Aralarında Farisiler ve Sedukiler'lerin olduğu bir gurup Roma'ya bağlılığın devam etmesini istemeyerek Alexander'in etrafında toplanıp Roma idaresine baş kaldırdılar. Hyrcanus ve Antipater bu beklenmeyen isyan karşısında şehri savunamayarak, şehrin büyük bir kısmıyla beraber Alexandrion, Hyrcania ve Machaerus gibi önemli kaleleri teslim ettiler. Bu gelişmeler üzerine Roma, Suriye valisi Gabinius'u görevlendirip bu isyanı bastırmasını istedi. Gabinius'da M.Ö. 57'de Kudüs'e girerek üç bin isyancıyı öldürüp üç bin kişiyi de köle olarak sürgün etti ve isyanı bastırarak kaleleri geri aldı.²⁵⁹

Alexander önderliğinde bu bölgede başlatılan isyan, şüphesiz Roma'nın Hyrcanus ve Antipater'e olan itimadını zedelemişti. Roma bu isyan sonrası radikal kararlar alarak bu bölgede idari anlamda köklü değişiklikler yapma yoluna gitti. Buna göre Roma, klasik idari politikası olan "parçala ve yönet" sistemini devreye sokarak bölgeyi başkentleri Kudüs, Gadara, Amathus²⁶⁰, Eriha²⁶¹ ve Sepphoris olan beş bölgeye ayırdı.²⁶² Her bölge kendine ait ve yetmiş iki kişiden oluşan bir senatosu olan ve Roma'ya bağlı idari bir birim haline dönüştürüldü.²⁶³ Roma böylece bölgedeki idari

²⁵⁸ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 28.

²⁵⁹ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 54.

²⁶⁰ Kıbrıs'ın en kadim şehirlerinden biri olan Amathus, Larnaka şehrinin 24 mil batısında, Limassol şehrinin ise 6 mil doğusunda yer alır.

²⁶¹ Eriha, Batı Şeria bölümünde, Ürdün Nehri yanınada yer alan antik bir kenttir.

²⁶² Sepphoris (صفورية), Celile bölgesinin merkezinde bulunan küçük bir yerleşim yeridir.

²⁶³ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 55. ; Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s.299. ;Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 55.

gücün tek bir merkez etrafında toplanmasını önleyerek bundan sonra meydana gelebilecek olası isyanların önüne geçmeyi amaçladı.

Gabinius Kudüs'te isyanı bastırıp idari anlamda düzeni sağladıktan sonra, Antipater'in de desteğini alarak Kleopatra'nın babası Ptolemy'i tahta geçirmek için Mısır'a gitti. Bunu fırsat olarak değerlendiren Yahudiler Alexander'ın önderliğinde tekrar isyan ettiler. Otuz bin kişilik bir isyan gurubu, şehirde bulunan ve sayısı az olan Roma ordusuna saldırarak onları katletti. İsyanı haber alan Gabinius, Mısır'dan dönerek isyanı bastırdı ve çok sayıda isyancıyı katletti.²⁶⁴ Bu isyan böylece Gabinius'un hayata geçirdiği "parçala ve yönet" politikasının bu bölge üzerinde başarılı olamayacağını kanıtlamıştı.

Roma imparatorluğu Sezar, Pompei ve Crassus arasında vuku bulan iktidar çekişmesine sahne olurken Antipater, Sezar'ın Mısır bölgesine yaptığı sefere askeri konuda destek vererek²⁶⁵ kendisine üç bin kişiden oluşan Yahudi bir birlik gönderdi.²⁶⁶ Bu yardım Sezar'ın Filistin bölgesine yönelik bakış açısını olumlu yönde etkiledi ve Sezar bu bölgeye özerklik vererek, Yahudilerin imparatorluk içinde dinlerini serbest bir şekilde uygulamalarına müsaade etti. Böylece Yahudilik Roma imparatorluğunda yasal bir statü elde etti. Bu istisnai bir ayrıcalıktı çünkü Roma, sınırları içerisinde, diğer doğu inançlara ait kültleri yasaklamıştı.²⁶⁷ Bununla da yetinmeyen Sezar, Antipater'i ödüllendirerek²⁶⁸ tüm Judea²⁶⁹ bölgesinin valiliğini ona bahsetti.²⁷⁰ Antipater de göreve gelir gelmez Kudüs şehrinin duvarlarını onardı.²⁷¹ Büyük oğlu Phasel'i Kudüs valisi, küçük oğlu Herod'u ise Celile valisi olarak atadı.²⁷²

²⁶⁴ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 56.

²⁶⁵ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 58.

²⁶⁶ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 302.

²⁶⁷ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 65.

²⁶⁸ Mathew Bunson, "Encyclopedia of...",

²⁶⁹ Judea; Ölü Deniz, Arabistan, Samarya ve Ürdün Nehri tarafından kuşatılan Filistin'in güney bölümünde yer alan dağlık bir bölgedir. Bkz. Mathew Bunson, *Encyclopedia of...*, Judea isminin Roma'nın fethinden sonra kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

²⁷⁰ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 303.

²⁷¹ Mathew Bunson, *Encyclopedia of...*,

²⁷² Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 303.

Kral Herod Dönemi

Antipater, Makabiler tarafından öldürüldükten sonra, oğlu Herod Romalılar'a sığınmıştı. Daha sonra Roma, Herod'u Filistin bölgesine vali olarak atadı.²⁷³ Kral Herod M.Ö. 37'de²⁷⁴ vali olarak atandıktan sonra, kısa süre içerisinde Filistin bölgesinin kaderine hükmetmeye başladı.²⁷⁵

Herod'un gelişi, Yahudiler arasında büyük bir endişe yarattı. Bu endişe, bölgede bazı isyanların yükselmesine sebep oldu. Herod, bu isyanların sorumlusu olarak Hezekiyah'ı yakalayıp idam ettirdi.²⁷⁶ Daha sonra, Haşmonay ailesinin tüm fertlerini katlederek²⁷⁷ iktidarını tehdit edebilecek önemli bir tehlikeyi bertaraf etmiş oldu ancak bu olay Yahudiler arasındaki endişeyi daha da arttırdı. Yahudiler bu endişeyle Herod'un yükselişini önlemek adına senatoda toplanıp, acil durum kararı aldılar. Bunu haber alan Herod, ordusuyla senato mensuplarına baskın yaparak²⁷⁸ kırk beş senato üyesini katletti.²⁷⁹ Kral Herod böylece iktidarı önündeki tüm engelleri kaldırarak meşruiyetini sağlam bir zemine oturtmuş oldu.

Herod, Edomi asıllıydı²⁸⁰ ve Yahudilik²⁸¹ dinine mensuptu.²⁸² Zalim bir kraldı ve laik yapısından dolayı dindar Yahudiler onu sevmiyordu; o da Yahudileri sevmiyordu. Kendisine Roma tarafından bahşedilen krallığı koruyabilmek adına, Roma politikasının karmaşık labirentleri içinde her türlü ayak oyunlarına başvuruyordu. Özellikle Sezar'ın otoritesine bağlılığını her fırsatta dile getiriyordu. Bu bağlılık gündelik hayattan mimariye, sanata kadar her alanda kendini belli ediyordu.²⁸³ Ancak tüm bu olumsuz özelliklerine rağmen Herod, Judea bölgesine idari ve mimari açıdan çok şey kazandırdı. Herod şehrin sınırlarını kuzey ve güney yönlü olarak genişletip

²⁷³ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 34.

²⁷⁴ Harman, "Kudüs"...s. 325.

²⁷⁵ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

²⁷⁶ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 303.

²⁷⁷ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

²⁷⁸ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 303.

²⁷⁹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 307.

²⁸⁰ Bazı kaynaklarda Herod'un Arap asıllı olduğu ve Yahudi bir din adamının kızıyla evlenerek Yahudi bölgesindeki krallığını meşrulaştırmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Bkz. Ataöv, *Kudüs ve Devletler Hukuku...*, s. 4. ; Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 76.

²⁸¹ Herod'un Yahudi olması, yerel din konusunda hassas olan Roma'nın O'nu destekleyerek bölgeye vali olarak atamasında büyük etken olmuştur. Bkz. Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 43.

²⁸² Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 34.

²⁸³ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

bugünkü Eski Şehir'in iki katı büyüklüğünde bir alana yaydıktan sonra,²⁸⁴ burada Roma mimarisine uygun olarak Filistin tarihinin en ihtişamlı mimari yapılarını inşa ettirerek şehri güzelleştirdi.²⁸⁵ “Yukarı Şehir” kısmına bir kraliyet sarayı inşa ettirdi ve sarayı koruması için Hippocos, Phasael ve Mariamne kulelerini yaptırdı.²⁸⁶ Masada ve Herodian kalelerini inşa ettirmesinin yanı sıra Samarya şehrini de yeniden restore ederek buraya Sebaste ismini verdi.²⁸⁷ Antonia Kalesi'ni tekrar inşa ettikten sonra Herod, Kudüs'e görkemli bir tiyatro binası,²⁸⁸ pek çok kule, hamam ve heykeller yaptırdı.²⁸⁹ Akdeniz'in kıyısına da bir şehir yaptırarak buraya Caesarea ismini verdi.²⁹⁰ Bu şehri muhtemelen Sezar'a bağlılığını göstermek için yaptırmıştı. Herod'un şehre kazandırdığı tüm bu yapılar şehrin çehresini değiştirirken şüphesiz ki Kudüs tarihinde iz bırakan en önemli faaliyeti Persler döneminde inşa edilen Tapınağı büyütme ve ihtişamlı bir yapıya kavuşturmak oldu.²⁹¹

Herod'un kurduğu krallık, ülkedeki kaosa ve Yahudilerin muhalefetine rağmen, Roma tarafından destekleniyordu. Bu desteğin sağladığı güven altında Herod, saltanatı boyunca kendini şehrin imarına adanarak mabet merkezli Yahudiliğin canlanmasını sağladı. Herod'un genişlettiği mabet, yoğun²⁹² hacı ziyaretlerini teşvik etti. Hacı ziyaretlerinin yoğunlaşması da, beraberinde bölgeye para girişini hızlandırdı.²⁹³ Krallık giderek artan ekonomik refah neticesinde, Kudüs'te para basmaya başladı.²⁹⁴ Roma'nın dillere destan lüksü, bu dönemde bölge toplumuna nüfuz etmeye başladı.²⁹⁵

Herod, kırk beş yıllık saltanatının son dönemlerinde amansız bir hastalığa yakalandı.²⁹⁶ Kendisi hayattayken krallığı oğulları arasında paylaştırdı. Kendisinden

²⁸⁴ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

²⁸⁵ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 111.

²⁸⁶ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 111.

²⁸⁷ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 315. ; Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 43.

²⁸⁸ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 111.

²⁸⁹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 35.

²⁹⁰ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 315.

²⁹¹ Herod'un Kudüs şehrine kazandırdığı mimari yapılar ve Tapınağın genişletilip görkemli bir yapıya kavuşturulması, “Şehrin Fiziki Yapısı” adlı bölümde ayrıntılı bir şekilde anlatılacaktır.

²⁹² Bu dönemde nüfusun seksen bin ile yüz elli bin arasında olduğu varsayılmaktadır. Bkz. Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

²⁹³ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

²⁹⁴ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 34.

²⁹⁵ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 32.

²⁹⁶ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Medine, 1987, s. 36.

sonra gelecek kişi olarak ilk önce Antipas'ı işaret etmişti. Fakat daha sonra bu fikrini değiştirerek Arhelas'ı kral olarak tayin etti.²⁹⁷ Büyük Herod M.S. 4'te ölünce²⁹⁸ bu taksim, Roma tarafından onaylandı ve Arhelas, imparator tarafından kral olarak babasının yerine atandı.²⁹⁹ Arhelas zalim bir adamdı ve bölgeye kral olarak atanması, Yahudiler tarafından olumlu karşılanmadı. Yahudiler bu konudaki şikayetlerini, imparatora dilekçeler göndererek dile getirmeye çalışıyorlardı.³⁰⁰ Bu gelişmeler yaşanırken Herod'un diğer oğlu Antipates, tahtın önce kendisine verildiğini ve bu nedenle krallığın başına kendisinin geçmesi gerektiğini iddia ederek bu konuda faaliyetlerini sürdürüyordu.³⁰¹ Bölgede bir isyan çıkmasından endişe eden Roma, dokuz sene sonra bölgeye girerek krallığı Suriye valiliğine bağladı.³⁰² Böylece Kudüs, bağımsız statüsünü kaybederek Roma'ya bağlı bir eyalet haline geldi.³⁰³

Hız. İsa'nın Doğumu³⁰⁴

Hız. İsa, Herod'un saltanatının son yıllarında Beytüllahm'da dünyaya geldi. Bilinenin aksine, tarih sıfır yılını göstermiyordu. Hız. İsa, M.Ö. 5 veya 6 yılında dünyaya geldi.³⁰⁵ Hız. İsa doğduktan sonra, bazı yıldızbilimciler Kudüs'e gelerek Yahudi Kralı olarak bir Mesih doğduğunu ve ona tapınmaya geldiklerini söylediler. Kral Herod bunu duyunca kendisi de bütün Kudüs halkı da tedirgin oldu. Herod derhal tüm başkahnleri ve din bilginlerini yanına çağırarak, İsa'nın nerede doğduğunu sordu ve onları Beytüllahm'a gönderip onu bulmalarını ve kendisine hemen haber vermelerini istedi. Gerekçe olarak da ona tapınmak istediğini söyledi.³⁰⁶ Ancak Herod'un niyeti başkaydı. İktidarını tehlikeye atabilecek bu gelişmeyi büyümeden bertaraf etmek istiyordu. Rab rüyada Yusuf'a görünerek bu durumu bildirdi ve çocukla annesini alarak Mısır'a

²⁹⁷ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem*, Z. M. Dent & Sons Ltd, New York, 1912, s. 96.

²⁹⁸ Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, s. 18.

²⁹⁹ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 32.

³⁰⁰ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 33.

³⁰¹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 96.

³⁰² Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 37.

³⁰³ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 96.

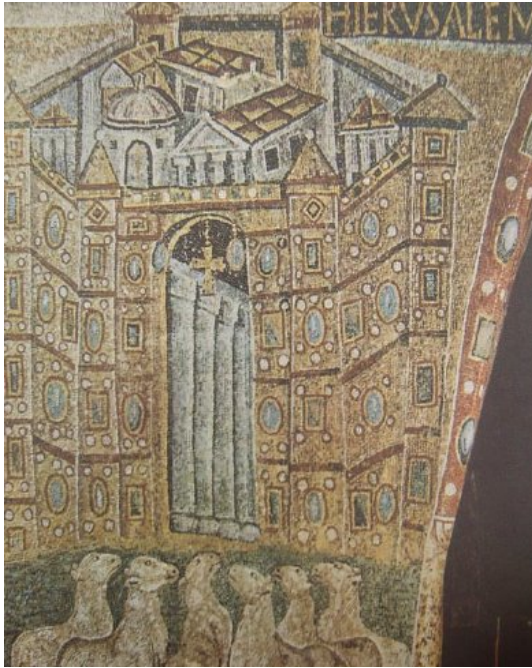
³⁰⁴ Hız. İsa ile ilgili aytıntılı kronolojik bilgi için Bkz. Paul L. Maier, "The Date of the Nativity and Chronology of Jesus", Jerry Vardaman, Edwin M. Yamauchi, *Chronos, kairos, Christos: nativity and chronological studies*, Eisenbrauns, Warsaw, Indiana 1989.

³⁰⁵ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

³⁰⁶ Matta, 2: 1-7

kaçmalarını istedi.³⁰⁷ Ancak Herod bu durumu bilmediğinden İsa'nın da aralarında olacağını düşünerek Beytullahm ve çevresinde yıldızbilimcilerin söylediği tarihlerde doğan tüm erkek çocukları öldürttü. Rab, İsa'yı koruyarak ailesiyle birlikte Mısır'a kaçmalarını sağlamıştı.³⁰⁸ Böylece İsa, Rabb'in iradesiyle hayatta kaldı.

Hız. İsa bir yaşındayken Büyük Herod öldü.³⁰⁹ Rab bu durumu Yusuf'a bildirerek İsrail'e geri dönmelerini istedi. Yusuf, Meryem ve İsa'yı alarak İsrail'e döndü. Fakat Antipas'ın yerine Arhelas'ın kral olduğunu duyunca buraya gelmekten vazgeçerek Celile bölgesinin Nasıra şehrine gittiler.³¹⁰

Resim 8: Roma Santa Maria Maggiore Kilisesi'nin apsis önündeki kemeri kaplayan ve Hz. İsa'nın olaylarının betimlendiği mozağın sol alt köşesinden Kudüs detayı. (6.yüzyıl)³¹¹

Hız. İsa, 34³¹² yılının baharında, bir Fısıh Bayramı günü Kudüs'e döner.³¹³ Hristiyanlara göre bu dönüş, dini misyonunu tamamlaması, orada işkence görüp acı

³⁰⁷ Matta, 2: 13

³⁰⁸ Matta, 2-3: 16.

³⁰⁹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

³¹⁰ Matta, 2-3: 19-23.

³¹¹ Reyhan Ekşioğlu, "2. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sanatta Kudüs: Yahudi, Hristiyan ve İslam Sanatlarında İdeal Kudüs Tasvirleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 22, İstanbul, 2010, s. 55.

³¹² İncillerde Hz. İsa'nın Kudüs'e dönüşüyle ilgili spesifik bir tarih belirtilmemiştir. Doğum yılıyla ilgili ise farklı tarihler verilmekle beraber genelde M. Ö. 5 veya 6 yıllarında doğduğu varsayılmaktadır. Bilim adamları ise Hz. İsa'nın 30-36 yıl kadar yaşadığını ifade etmektedirler ancak; Hz. İsa ile ilgili biyografik anlamda güvenilir bir kaynak olmadığı için bu veriler de tartışmalıdır. Buna göre, eğer Hz. İsa 34 yılında

çekmesi içindi.³¹⁴ Bazı tarihçiler ise Hz. İsa'nın memleketinde iyi kabul görmeyen davetini başka yerde tebliğ imkanı aradığını iddia ederler.³¹⁵

Hz. İsa döneminde Yahudi toplumunda ahlaki bazda büyük bir yozlaşma boy göstermişti. Yahudiler, Musa'nın tebliğ ettiği şeriatın öğretilerinden sapmış ve bu sapma gündelik yaşamda dahi kendini belli eder hale gelmişti.³¹⁶ Hz. İsa Kudüs'e geldikten sonra, yaşadığı toplumun ıslahını hedef alan faaliyetlere girişti. Yahudileri çok iyi tanıyor ve onlara güvenmiyordu.³¹⁷ Halka Musa Şeriatını tebliğ ederek Musa Dini'ne yeni bir ruh vermeye çalışıyordu. Yeni bir din kurma gibi bir gayesi yoktu. Hz. İsa, Yahudiler arasında yozlaşan ahlak ve şeriatı düzeltmeye çalışıyordu ve kesinlikle Tevrat'ı değiştirme gibi bir amacı olmadığını dile getiriyordu. Hz. İsa tüm tebliğleri sadece Yahudilere yapmıştı.³¹⁸ Tebliğ ettiği öğretiler de kesinlikle siyasi değildi. Sadece toplumsal bazda bir yozlaşmayı ıslah etmeyi hedef alıyordu.³¹⁹ Kısacası, insanları Tanrı aşkına davet ediyordu.³²⁰

Hz. İsa'nın tebliğ ettiği prensipler, Yahudileri oldukça endişelendirmişti. Onlar dini otoritelerinin sarsılacağını³²¹ ve çıkarlarının zedeleneceğini düşünerek³²² Hz. İsa'nın ölmesi gerektiğine inandılar. Roma'nın acımasız yönü de böyle bir düşünceye sahip Yahudiler için bulunmaz bir fırsattı. Ondan kurtulmak için Hz. İsa'yı Roma valisi Pontus Pilatus'a şikayet ettiler. Bu olay İncil'de şöyle anlatılıyor: “*Sonra bütün kurul üyeleri kalkıp İsa'yı Pilatus'a götürdüler. Onu şöyle suçlamaya başladılar: “Bu adamın ulusumuzu yoldan saptırıldığını gördük. Sezar'a vergi ödenmesine engel oluyor, kendisinin de Mesih, yani bir kral olduğunu söylüyor.”* Pilatus, İsa'ya, “*Sen*

Kudüs'e döndüyse ve M.Ö. 5-6'da doğduysa, 40 yılı aşkın bir zaman yaşamış olması gerekmektedir. Bu nedenledir ki, Hz. İsa'nın Kudüs'e dönüş yılı olarak belirtilen 34 tarihine ihtiyatlı yaklaşmak faydalı olacaktır.

³¹³ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 124.

³¹⁴ Matta, 16: 21.

³¹⁵ Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, s. 40.

³¹⁶ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 349.

³¹⁷ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 35.

³¹⁸ Mehmet Çelik, *Süryani Kilisesi Tarihi*, C. 1, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1987, s. 9.

³¹⁹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 35.

³²⁰ *Kudüs (Tarihi Belge)*, s. 13.

³²¹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 35.

³²² Hz. İsa, Kudüs' bir Fısıh Bayramı günü dönmüştü. Bu tarihlerde Kudüs'e dünyanın dört bir yanından Yahudiler geliyordu ve bu da kente, yani Yahudilere para akışı sağlıyordu. İsa'nın havarileri ise O'nu Mesih diye ilan ediyorlardı. Yahudiler, İsa'nın Mesihlik iddiasında bulunmasının bölgeye gelen ve para akışını sağlayan Yahudileri etkileyeceğinden korktular. Çünkü bu durum Yahudilerin ekonomik anlamda çıkarlarını tehlikeye atacaktı. Bkz. Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 124.

Yahudiler'in Kralı mısın," diye sordu. İsa, "Söylediğin gibidir," yanıtını verdi. Pilatus, başkahinlerle halka, "Bu adamda hiçbir suç göremiyorum," dedi. Ama onlar üstelediler: "Yahudiye'nin her tarafında öğretisini yayarak halkı kışkırtıyor; Celile'den başlayıp ta buraya kadar geldi," dediler. Pilatus, başkahinleri, yöneticileri ve halkı toplayarak onlara, "Siz bu adamı bana, halkı saptırıyor diye getirdiniz," dedi. Oysa ben bu adamı sizin önünüzde sorguya çektim ve kendisinde öne sürdüğünüz suçlardan hiçbirini bulamadım," dedi. "Hirodes de bulamamış olmalı ki, onu bize geri gönderdi. Görüyorsunuz, ölüm cezasını gerektirecek hiçbir şey yapmadı. Bu nedenle onu dövdürüp salıvereceğim," Ama onlar hep bir ağızdan, "Yok et bu adamı!" diye bağırdılar. İsa'yı salıvermek isteyen Pilatus onlara yeniden seslendi. Onlar ise "Onu çarmıha ger, çarmıha ger!" diye bağıışıp durdular. Pilatus üçüncü kez, "Bu adam ne kötülük yaptı ki?" dedi. "Ölüm cezasını gerektirecek hiçbir suç bulamadım onda. Bu yüzden onu dövdürüp salıvereceğim." Ne var ki onlar, yüksek sesle bağıışıarak İsa'nın çarmıha gerilmesi için direttiler. Sonunda bağıışları baskın çıktı ve Pilatus, onların isteğinin yerine getirilmesine karar verdi."³²³

İncil'de de ifade edildiği gibi Hz. İsa sorgulanmış ve suçsuz bulunmuştur. Ancak Yahudi din adamlarının isteğiyle suçsuzluğuna rağmen, isyana teşvik gibi bir suçlamayla Romalı yetkililer tarafından³²⁴ ölüme mahkûm edilmiştir. Roma valisinin onu suçsuz bulmasına rağmen ölüme mahkûm etmesi, muhtemelen Roma'nın bu bölgede bir Yahudi isyanı çıkmasından duyduğu endişeden ötürüdür.

Hz. İsa tüm suçsuzluğuna rağmen, acımasız işkencelere maruz bırakılarak 3 Nisan 33 yılına tekabül eden bir Cuma günü çarmıha gerildi.³²⁵ İnciller'e göre, İsa çarmıha gerildikten bir süre sonra son nefesini verdi.³²⁶ Ancak İslam inancına göre Hz. İsa çarmıha gerilmeden Allah tarafından göğe çekilmiştir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de

³²³ Luka, 23: 1-22.

³²⁴ W. Ward Gasque, "Kilise Büyüyor: Kudüs'ten Roma'ya", *Hristiyanlık Tarihi*, Çev. Sibel Sel-Levent Kınran, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 57

³²⁵ Paul L. Maier, "The Date of the Nativity and Chronology of Jesus", Jerry Vardaman, Edwin M. Yamauchi, *Chronos, kairos, Christos: nativity and chronological studies*, Eisenbrauns, Warsaw, Indiana 1989 içinde, s. 113.

³²⁶ Luka, 23: 46.

şöyle anlatılmaktadır: “Oysa onu öldürmediler ve asmadılar. Fakat onlara öyleymiş gibi gösterildi.”³²⁷

Hız. İsa'nın çarmıha gerilmeye giderken orada toplanan kalabalığa söylediği: “Ey Yerusâlim kızları, benim için ağlamayın. Kendiniz ve çocuklarınız için ağlayın. Çünkü öyle günler gelecek ki, kısır kadınlara, hiç doğurmamış rahimlere, emzirmemiş memelere ne mutlu! O zaman dağlara, “Üzerimize düşün!” ve tepelere, “Bizi örtün!” diyecekler. Çünkü yaş ağaca böyle yaparlarsa, kuruya neler olacaktır?”³²⁸ sözleri, kendisinden sonra Yahudilerin başına gelecek felaketlerin habercisiydi. Hız. İsa'nın kehanetleri bunlarla da sınırlı değildi. Hız. İsa havarilerine, ulusların uluslara, devletlerin devletlere savaş açacağını; depremlerin ve kıtlıkların yaşanacağını³²⁹ da kehanet etmişti.

Resim 9: Simone Martini, “İsa'nın Haç Taşınması”, 14.yüzyıl. Louvre Müzesi, Paris³³⁰

Hız. İsa öldükten kısa bir süre sonra kehanetleri gerçekleşmeye başladı. Ölümünden üç sene sonra Celile Kralı Herod Antipas, Arap Kralı Aretus ile bir savaşa

³²⁷ Nisa, 4-157.

³²⁸ Luka, 23: 28-31.

³²⁹ Matta, 23-24: 3-7.

³³⁰ Ekşioğlu, “2. Yüzyıldan 20. Yüzyıla...”, s. 56.

girişmiş ve savaşta tüm askerlerini kaybetmişti. Özellikle Babil ve Mezopotamya’da ikamet eden 50.000 Yahudi kılıçtan geçirilmişti.³³¹ Hz. İsa’nın ölümünden on iki sene sonra,³³² Fadus’un Kudüs valisi³³³ olduğu dönemde, Theudas adlı bir Yahudi, peygamber olduğunu iddia ederek Yahudileri peşinden sürüklemeye başladı. Fadus, bunun üstüne bir ordu göndererek çok sayıda Yahudiyi katletti ve sahte peygamber Theudas’ı Kudüs’e getirterek herkese ibret olsun diye kafasını kesti. Benzer bir olay, imparator Nero’nun saltanatının ilk yıllarında yaşandı. Mesih olduğunu iddia eden Mısırlı bir Yahudi peşinden sürüklediği yaklaşık 30.000 Yahudiyi, onları Roma’nın zulmünden kurtarma vaadiyle kandırmıştı. Bunun bir isyana dönüşeceğini anlayan vali Felix, derhal müdahale ederek çok sayıda Yahudiyi katletti.³³⁴ Bu dönemde benzer vakalar sık yaşanmış ve çok sayıda sahte peygamber türemişti. Zira Hz. İsa ölmeden önce havarilerine sahte peygamberler türeyeceğini kehanet etmişti.³³⁵ Benzer isyanlar, Yahudilerin yoğun olduğu İskenderiye, Suriye gibi farklı coğrafyalarda da yaşanmış ve bu isyanlar neticesinde yaklaşık 95.000 Yahudi kılıçtan geçirilmişti. Ancak Yahudi tarihinde hiçbir isyan ve bu isyana verilen karşılık, M.S. 66-70 tarihleri arasında meydana gelen olay kadar unutulmaz olmamıştır.

II. Tapınak Dönemi’nin Sonu

Roma M.Ö. 63’te Yahudi Krallığını egemenliği altına aldıktan sonra, buradaki Yahudi halka karşı hoşgörülü bir yönetim anlayışını benimsemişti. Yahudilere iyi davranılmış ve Yahudi halkının cemaat işlerinin tanzimi, Kudüs’te oturan yüksek rütbeli din adamlarına bırakılmıştı.³³⁶ Çünkü Roma, Yahudilerin katı monoteist inanca sahip özgün bir millet olduğunun farkına varmıştı ve bu topluma karşı farklı bir yaklaşımın gerekli olduğunu anlamıştı. Geç Cumhuriyet döneminde Yahudiler, Roma’nın garantörlüğünde Kudüs’teki hac ibadetlerini serbestçe gerçekleştirebiliyorlardı. Hatta Yahudiler için büyük bir öneme sahip olan Tapınak da Roma tarafından korunuyor ve

³³¹ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 73.

³³² Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 21.

³³³ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 74.

³³⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 21.

³³⁵ Matta, 23-24: 5.

³³⁶ Kızıloğlu, “İsrail Devleti’nin Kuruluşuna Kadar...”, s. 41.

Roma'nın sembolü olan kartal amblemi, Kudüs'e sokulmuyordu.³³⁷ Kısacası Roma, idaresi altındaki Yahudilerin dinlerini serbestçe yaşamaları için her türlü imkânı sağlamıştı.

Roma'nın Yahudilere dini konularda tanıdığı imtiyazlar, idari mekanizmada da vücut bulmuştu. Devlet sınırları içindeki Yahudilerin korunması, kanunlarla garanti altına alınmıştı. 20 yaş ve üzeri olan her Yahudiden alınan yıllık Tapınak vergisi, Roma'nın güvencesi altında toplanarak Kudüs'e gönderiliyordu. Daha da ötesi Yahudiler, herhangi zorunlu hizmet ya da askeri görevlendirmeden dahi muaf tutulmakla beraber, Şabat günü mahkemeye çıkmamalarına ve özellikle imparator hükümlerinden bir kısmından ayrıcalıklı tutulmalarına da izin verilmişti. Filistin bölgesindeki Yahudi ayaklanmasının başlangıcına kadar, imparatorların yaklaşımı devlet içindeki tüm Yahudileri korumaya yönelikti.³³⁸

Herod öldükten sonra yerine geçen oğulları, siyasi manevradan yoksundular. Bu durum, idari açıdan yönetilmesi zor bir bölge olan Filistin için büyük bir handikâptı. M.S. 44'te Kral Agrippa'da³³⁹ ölünce bu handikâp daha da büyüdü.³⁴⁰ Buna Roma'lı vergi tahsildarlarının keyfî uygulamaları eklenince halk bazında bir huzursuzluk belirtisi başladı. M.S. 67'ye kadar bölgede faal olan bu vergi tahsildarları, keyfî uygulamalarından dolayı halk tarafından sevilmiyorlardı.³⁴¹ Bu tahsildarlar halktan aldıkları vergileri zaman geçtikçe daha da arttırarak³⁴² ekonomik açıdan halkı sömürmeye başladılar.

M.S. 64'te³⁴³ imparator Nero tarafından Filistin valisi olarak atanan Gessius Florus'a,³⁴⁴ Kudüs'e (Yukarı Şehir bölümünde) girip karşılaştıkları herkesi öldürme konusunda talimat verdi. Florus'un askerleri, sadece görevlendirildikleri alanları yağmalamakla kalmadı, her eve dalarak önlerine gelen herkesi katlettiler. O gün

³³⁷ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 121.

³³⁸ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 121.

³³⁹ Kral I. Agrippa döneminde Yahuda bölgesi özerk bir statüye sahipti. Ancak bu kralın ölümünden sonra şehir, tekrar eyalet statüsüne dönüştürüldü. Bkz. Lavina & Dan Cohn-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 59.

³⁴⁰ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 167.

³⁴¹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

³⁴² Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*, s. 43.

³⁴³ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 121.

³⁴⁴ Bu vali Josephus tarafından isyanın baş aktörü olarak görülmektedir. Bkz. Mathew Bunson, *Encyclopedia of...*

öldürülen insan sayısı çoluk-çocuk ve kadınlar dahil olmak üzere yaklaşık 3600 kişiydi. Bu zulüm 4 yıl süren ve sonunda tüm şehrin yıkılmasıyla son bulan olaylar silsilesinin başlangıcıydı.³⁴⁵ Florus, Yahudilere yönelik düşmanca bir yönetim sergiliyordu. Bu durumdan rahatsız olan Yahudiler şehrin, kralları Herod tarafından inşa edildiğini ve doğal olarak kendilerine ait olması gerektiğini ancak buna rağmen pagan bir bölge olan Suriye'den daha az haklara sahip olduklarını dile getirmeye başladılar. Ancak imparator Nero, çıkardığı bir fermanla, şehrin Greklere ait olduğunu bildirdi. Bu gelişmeden sonra, bir sinagogun yakınında arazisi olan Grek asıllı bir vatandaş, mülkünü satın almak isteyen Yahudilere değerinin çok üstünde bir fiyat vermiş ve bunula da yetinmeyerek bir Şabat günü, Yahudiler sinagoglara ibadet etmeye giderken, onların güzergahlarında kuşları kurban olarak kesip, Yahudilerin dini uygulamalarıyla alay etmeye başladı. Bu aşağılama beraberinde bir isyanı doğurmuş ve isyancılar Filistin bölgesinden kovularak on üç lideri de hapse atılmıştı.³⁴⁶ Bu da yetmezmiş gibi Gessius, Tapınak hazinesinden 17 talent talep ederek³⁴⁷ Yahudilerin nefretini iyice kazanmıştı. Yahudileri tahriki bununla da sınırlı kalmayan Florus, Kudüs halkının bölgeye gelen II. Roma Lejyonunu karşılamaya giderek onlara itaatlerini bildirmelerini istedi. Bu politik bir tiyatroydu ve onları aşağılamak için tasarlanmıştı.³⁴⁸ Bu olay Yahudiler nezdinde Glorus Gessius'un kasti olarak bunları yaptığı kanaatini güçlendirmişti. Bu gelişmeyi, bölgedeki tüm Yahudilerin örgütlenerek silahlanması olayı takip etti.³⁴⁹

Bu dönemde Yahudi bölgesinde yaşanan bu gelişmeler, büyük bir isyan çıkarmak isteyen zealotlar³⁵⁰ için uygun bir zemin hazırladı.³⁵¹ Çünkü zealotlar, böyle bir ortamın Mesih'in gelmesi için uygun bir ortam olduğuna inanıyorlardı.³⁵² Zealotlar,

³⁴⁵ Martin Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilization*, Random House LLC, 2008, s. 15.

³⁴⁶ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, ss. 376-377.

³⁴⁷ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 123.

³⁴⁸ Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient...*, s. 15.

³⁴⁹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 377.

³⁵⁰ Zealotlar, Tanrı'nın onlara Romalı kafirlere karşı savaşlarında yardım edeceğine ve beklenen günlerin sonunu getireceğine inanıyorlardı. Josephus'a göre zealotlar, Kral Herod döneminde Galileli Judas adında biri tarafından teşkilatlandırılmışlardı. Zealotlar hem fanatik milliyetçilerdi, hem de kendilerini Tanrı'ya ve Tora'ya adanmışlardı. Zealotlara göre, Tanrı Kenan bölgesini kendi seçilmiş halkına vermişti. Arz-ı Mev'ud'da putperest Romalıların bulunması hem kirlilik hem de kutsala hakaret anlamına geliyordu. Bkz. Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 45. ; Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 59.

³⁵¹ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 123.

³⁵² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

Kudüs'teki senatonun³⁵³ ve bir kısım Yahudi topluluğunun muhalefetine³⁵⁴ rağmen,³⁵⁵ Roma'ya karşı başarılı olabileceklerini düşünüyorlardı. Bu inanç ve düşünceyle zealotlar, Kudüs yakınlarında bulunan ve içinde Roma garnizonunun olduğu kaleye saldırarak³⁵⁶ çok sayıda Romalı'yı öldürdüler ve on bin kişilik askere yetecek kadar cephaneye el koydular.³⁵⁷ Benzer bir saldırı, Antonia Kalesindeki Roma garnizonuna da gerçekleştirilmişti. Garnizondaki askerler, kaleyi terk etmelerine izin verilirse teslim olacaklarını bildirmişlerdi. Zealotlar bu şartı kabul ediyor görünmüşler ve teslim olan askerlerin hepsini öldürmüşlerdi.³⁵⁸

Roma, Yahudilerin beklenmeyen saldırısı karşısında durumun ciddiyetinin farkına varmış olmalı ki, 10.000 Romalı asker ve 30.000 yardımcı kuvvetle, Cestius'un önderliğinde Kudüs'e yürümeye başladı. Roma ordusu, Kudüs'e yedi millik bir mesafeye varana kadar, önüne gelen her şeyi yakıp yıkmıştı. Bu esnada Tebernacle Bayramını kutlayan Yahudiler, Romalı askerlerin beklenmeyen saldırısına soğukkanlı bir şekilde karşı koyarak 500 Roma askerini öldürdüler; buna karşılık kendileri sadece 22 kayıp verdi. Ancak Roma ordusu kısa sürede toparlandı ve Yahudiler kalelere çekilmek zorunda kaldı. Şehir düşmek üzereyken Roma ordusu ordusu tarihi bir hata yaparak erken zafer kutlamalarına başladı. Bu fırsatı iyi değerlendiren Yahudiler, Bethhoron yakınlarında ani bir baskın yaparak Roma ordusunu mağlup etti. Roma ordusu bu tarihi hatanın bedelini, 300 atını ve tüm savaş teçhizatını kaybederek ödedi.³⁵⁹ Suriye valisi Cestius Gallus ve 12. Lejyon şehrin dışına püskürtüldü.³⁶⁰ Böylece Yahudiler Kudüs'te üç yıl sürecek bir bağımsızlık elde ettiler.³⁶¹

Kudüs kurtarılmıştı artık. Yahudilerin birçoğu şehrin kurtarılışının ve Roma'ya karşı kazandıkları zaferin sarhoşluğunu yaşarken, bir kısım Yahudi daha öngörülü davranarak Roma'nın daha büyük bir orduyla tekrar geleceğini tahmin ettiler ve

³⁵³ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 147.

³⁵⁴ Kudüs'teki senato üyeleri ve Yahudilerin bir kısmı, isyanın vaktinin gelmediğine ve günahlardan arınmanın savaşmakla mümkün olamayacağını düşünerek isyanın karşısında durmuştur. Bkz. Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 46.

³⁵⁵ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 46.

³⁵⁶ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 123.

³⁵⁷ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 147.

³⁵⁸ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 123.

³⁵⁹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, ss. 379-380.

³⁶⁰ Mathew Bunson, *Encyclopedia of...*

³⁶¹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

tedricen Kudüs'ten ayrılmaya başladılar.³⁶² Savaşın ilk zamanlarında şehirde bulunan Hristiyanlar³⁶³ da İsa'nın şehrin yok edileceğine dair kehanetini hatırlayarak Pella'ya³⁶⁴ kaçtılar.³⁶⁵

İmparator Nero, savaşta başarısız olan Cestius'u görevden alarak yerine kendini Almanya ve Britanya bölgelerinde kanıtlamış olan Vespasiyan'ı göreve getirdi. Vespasiyan, derhal Suriye'ye gelerek hazırlıklara başladı.³⁶⁶ Vespasiyan, beraberinde getirdiği beşinci, onuncu ve on beşinci lejyonlara ilaveten, Suriye'den on ikinci Lejyonu ve İskenderiye'den de üçüncü lejyonu takviye olarak yanında getirtti.³⁶⁷ Celile bölgesi idarecisi Sepphoris, Agrippa ve Arabiya Kralı Malchus'da Vespasiyan'a destek sağlayarak emrine 60.000 kişilik bir ordu verdiler. Vespasiyan da bu savaş için Roma'nın en modern savaş teçhizatlarını kullanarak Kudüs'e doğru ilerledi. Önce Gadara bölgesine giren Vespasiyan, burada yaklaşık 32.000 Yahudiyi katlettikten sonra Jotapata şehrine girdi.³⁶⁸ Yahudiler burda şehrin aşılamayan yüksek duvarları sayesinde belli bir süre direndilerse de, sonunda Roma ordusun katliamına maruz kalmaktan kendilerini kurtaramadılar. Burada 40.000 yahudi katledildi ve birçoğu da kaçmak zorunda kaldı.³⁶⁹ Gamala'da 90.000 yahudi, Samaria'da ise 17.130 Yahudi katledildi. Bu katliamlar, Roma ordusu Kudüs'e varmadan önce gerçekleştirildi.³⁷⁰ Katledilen Yahudilerle ilişkin verilen bu rakamlar, döneme ait herhangi bir ölüm kaydı tutanağı söz konusu olmadığı için, net olarak tespit edilmesi mümkün değildir. Bu nedenle ölü sayısı ile ilgili verilen bu rakamlara ihtiyatlı yaklaşmakta fayda vardır.

³⁶² Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 380.

³⁶³ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 115.

³⁶⁴ Titus'un Kudüs'e girdiği zaman şehirde Hristiyan nüfusun olup olmadığı tartışmalıdır. Kilise tarihçisi Eusebius, savaştan önce Hristiyanların şehirden çıkarak Pella'ya gittiklerini belirtir. Eusebius'a göre, Kudüs kilisesindeki insanlara savaştan önce kentten ayrılmaları ve Pella adı verilen kente gitmeleri yönünde emirler verilmişti. Bkz. *The Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus: In Ten Books*, Translated by Valesius Paris, 1659, Chapter V., s. 32. ; Eusebius, *Kilise Tarihi*, Çev. Furkan Akderin, Çiviyazıları Yay., İstanbul, 2011, s. 68. Ancak bu konuyla ilgili tartışmalar devam etmektedir.

³⁶⁵ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 380. ; Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 169. ; Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 110.

³⁶⁶ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 380.

³⁶⁷ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 104.

³⁶⁸ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 382 ;Crouch, *Two Journeys To Jerusalem...*, s. 20.; Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 382.

³⁶⁹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 388.

³⁷⁰ Crouch, *Two Journeys To Jerusalem...*, s. 20.

Vepasiyan, Yahudilere yönelik daha büyük kapsamlı bir seferin hazırlıklarını yaparken imparator Nero'nun ölmesi üzerine, kendisi imparator ilan edilince, bu görevi oğlu Titus'a devretti.³⁷¹ Titus, zaman kaybetmeden 40.000 kişilik bir ordu ve 20.000 kişilik yardımcı kuvvetle, Filistin'e doğru yola çıkmak için, hazırlıklarını tamamlamaya çalışıyordu. Yahudiler de başhaham Anasus önderliğinde şehrin surlarını güçlendirerek savaş hazırlıklarını tamamlamaya çalışıyorlardı.³⁷² Bu esnada Yahudiler arasında ihtilaflar çıkmıştı.³⁷³ Geresalı Simon, Gischalalı John ve din adamı Eleazar'ın başını çektiği partiler birbirlerine karşı mücadele halindeydiler.³⁷⁴ Şüphesiz ki bu durum, hazırlıklarını tamamlayarak Kudüs'e doğru yürüyen Titus'un işini kolaylaştırmıştı.

Titus, savaş hazırlıklarına başlamadan bölgeye elçiler gönderdi. Elçiler Yahudilere: *"Roma idaresine girdiğinizden beri bölgede barış içinde yaşıyorsunuz. Atalarınızın sahip olduğu tüm siyasi, dini ve hukuki haklara sahipsiniz. Siz rahat edersiniz diye, başınıza Yahudi bir kral tayin ettik. Ödediğiniz vergileri, yine sizin için harcadık. Şehrinizi korunaklı hale getirmek için, etrafına duvarlar ördürdük. Neden bize karşı isyan etme gereği duyuyorsunuz?"*³⁷⁵ diyerek Yahudilerin bölgede yarattığı huzursuzluğa son vermelerini istedi. Ancak Yahudiler, bu uyarılara aldırmadan faaliyetlerine devam ettiler. Bunun üzerine Titus, derhal savaş hazırlıklarına başladı.

Titus hazırlıklarını bitirdikten sonra, M.S. 70 yılının Mart ayında, Caesarea'dan yola çıkarak Kudüs'e doğru ilerlemeye başladı ve Fısıh Bayramı'ndan³⁷⁶ birkaç gün önce şehre vardı. Ancak şehir duvarlarının güçlendirildiğini fark eden Titus, orduyu şehrin birkaç mil kuzeyine konuşlandırdı.³⁷⁷ Titus, saldırıya geçmeden önce, Yahudiler'e şehri boşaltmaları için zaman tanıdı. Bu hamleyle Titus, şehrin ve Tapınağın yıkımına engel olmak istiyordu.³⁷⁸ Ancak Yahudiler şehri boşaltmadıkları gibi Roma'nın gönderdiği elçileri de öldürdüler.³⁷⁹ Titus, kendisine eşlik eden 6.000 kişilik bir süvari birliğiyle,³⁸⁰ şehirdeki tahkimatın keşfini yapmak için şehre doğru

³⁷¹ Mathew Bunson, *Encyclopedia of...*

³⁷² C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 109.

³⁷³ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 124.

³⁷⁴ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 109.

³⁷⁵ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 102.

³⁷⁶ Bu bayram, Yahudilerin Tapınak'ta kutladıkları son bayram oldu.

³⁷⁷ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 109.

³⁷⁸ Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of ...*, s. 30.

³⁷⁹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 407.

³⁸⁰ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 60.

yürüdü. Zorlu bir yürüyüşün ardından, şehre çok yakın bir noktadayken, Yahudi bir kalabalığın saldırısına uğradı. Kişisel becerisiyle bu saldırıdan kurtulan Titus, daha sonra tüm orduyu Kudüs şehrine sürdü.³⁸¹

Şehre giren Titus, birincisi bugünkü Rus yapımı binaların olduğu yerde, ikincisi Yafa Kapısı'nın karşısındaki yükseltide, üçüncüsü de Zeytin Dağı üzerinde olmak üzere üç ayrı karargah kurdu. Daha sonra Agrippa döneminde yapılan duvarın dışındaki zemini düzleştirdi ve saldırı için uygun bir konum olan kuzey-batı bölgesi yakınına mancınık ekibini yerleştirdi.³⁸² Okçuları yerleştirmek için de üç tane kule inşa etti.³⁸³ Titus ordusunu stratejik olarak yerleştirdikten sonra, taarruz emri verdi.

Korkunç savaş başlamıştı artık. Titus'un ordusu on beş gün içinde şehrin üçüncü duvarını ele geçirdikten sonra, günümüzde St. Saviour Fransisken Manastırı'nın olduğu alanı oluşturan bölgeye karargahını taşıdı. Bu hamleyle ikinci duvarın ele geçirilmesi sadece beş günlük bir zaman aldı. Yahudiler inatla direnişlerine devam etse de Eski Duvarı Roma'ya kaptırmaya engel olamadılar.³⁸⁴

Bu aşamaya kadar her şey Titus'un istediği gibiydi. Ancak Titus kendilerini daha zor muharebelerin beklediğinin farkındaydı. Bu yüzden askerlerine birkaç günlük dinlenme izni verdi. Çünkü hedefinde Kral Herod tarafından tasarlanan Tapınağın kuzeyindeki Antonia Kalesi ve batı tepesinde yer alan Herod Sarayı vardı. Titus buralara eş zamanlı bir saldırı planı yaptı. Plana göre; 5. ve 12. lejyonlar Antonia Kalesine saldıracak, 10. ve 15. lejyonlar da Herod sarayını koruyan üç büyük kuleye saldıracaktı. Roma birlikleri on yedi günlük yoğun bir çaba sonucu stratejik noktalara mancınıkları yerleştirdiler. Yahudiler bu mancınıkları imha edince, Titus Herod sarayına saldırmaktan vazgeçerek Antonia Kalesi üzerinde yoğunlaştı. Bir yandan da Yahudilerin kaçmasını engellemek için şehrin etrafına duvarlar ördü. Bu durum şehirde korkunç bir açlığa sebep oldu. Çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan çok sayıda Yahudi açlıktan öldü.³⁸⁵ Josephus açlığın korkunç boyutunu şöyle dile getiriyor: *“Zengin olan Yahudiler, el altından mallarını bir ölçek buğdayla, fakir Yahudilerse*

³⁸¹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 109.

³⁸² C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 109.

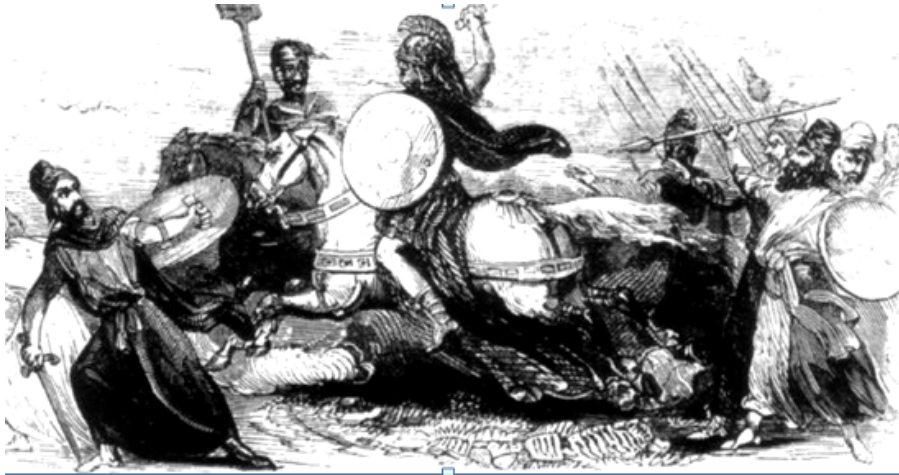
³⁸³ Martin Goodman, *Rome and Jerusalem...* s. 30.

³⁸⁴ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 112.

³⁸⁵ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 113.

mallarını bir ölçek arpayla takas ediyordu. Ondan sonra aldıkları bu tahılı evlerinin en ücra köşesine saklıyorlardı. Bazıları açlığın en doruk noktasında bu tahılları yiyip bitiriyorlardı. Hiçbir yerde sofra kurulmazdı. Kurulan sofralardaki yemekler de acınası durumdaydı. Bu açlık, Yahudiler arasında gerginliği had safhaya çıkarmıştı. Güçlü olan payından daha fazla istiyor, zayıf olanda gasp edilen lokmasına ağlıyordu. Açlık duygusu tarihin hiçbir döneminde böyle utanç verici olaylara sebep olmamıştı. Öyle ki, kocalar eşlerinden, babalar çocuklarından ve daha da kötüsü, anneler bebeklerinden lokmalarını çalmaya başladı. Açlık öyle bir boyuta ulaşmıştı ki, yollar, sokaklar, çatılar insan cesetleriyle doldu. Ancak en korkunç hikaye, Eleazar'ın kızı Mary adlı kadına aittir. Kadın kundaktaki bebeğini öldürüp fırında kızartarak her gün bir parçasını yiyordu.”³⁸⁶ Josephus olaylara abartılı olarak yaklaşırsa da, Yahudilerin savaş esnasında nasıl çaresiz ve sefil bir halde olduklarını hafızada canlandırmak açısından ihtiyatlı yaklaşmak kaydıyla, dikkate değerdir.

Titus, zorlu bir mücadeleden sonra, Temmuz ayı sonunda³⁸⁷ Antonia Kalesi'ni düşürmeyi başardı. Antonia Kalesi'nin düşmesiyle, Yahudiler Tapınağa kaçmaya başladı. Çaresizliğin farkına varan Yahudi din adamları, teslim olarak Roma'ya hizmet edeceklerini bildirdiler.³⁸⁸ Bu gelişmenin, katledilen Yahudi sayısının azalmasında büyük bir etken olduğu kuşkusuzdur.

Resim 10: Titus'un Yahudi İsyanı'na müdahalesini betimleyen bir savaş sahnesi. (1844)³⁸⁹

³⁸⁶ Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of ...*, ss. 27-28-29.

³⁸⁷ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 60.

³⁸⁸ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 114.

³⁸⁹ Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, s. 8.

Antonia Kalesi Roma ordusu tarafından ele geçirildikten sonra, 12 Ağustos 70 yılında Tapınak da ele geçirildi.³⁹⁰ Josephus'a göre Titus tapınağın yakılması için emir vermişti.³⁹¹ Ancak olayları kontrol edemedi. 10 Ağustos³⁹² 70'te³⁹³ Titus'un askerleri tapınağın dışındaki isyancılarla mücadele ederken Romalı bir asker Tapınağın içine bir meşale fırlattı. Ateş kısa süre içinde tüm Tapınağı sardı.³⁹⁴ Tapınaktan arta kalan tek kalıntı, büyük batı duvarı (Ağlama Duvarı)'dır.³⁹⁵

Resim 11: Nicolas Poussin tarafından 1625 yılında yapılan bu resim, şimdi İsrail Müzesi'nde de sergilenmektedir. Resim, beyaz atı üstünde askerlerini Yahudiler'in hazinelerini yağmalamaları için yönlendiren Roma İmparator'u Titus'u tasvir etmektedir.³⁹⁶

³⁹⁰ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 114.

³⁹¹ Bazı kaynaklarda Tapınağın yakılması hadisesi şöyle geçmektedir: "Titus çadırında dinlenirken Romalı asker bu konuda hiçbir konut almamasına rağmen, Tapınağın altın pencerelerinden birine bir meşale fırlatır. Tapınağın yandığını haber alan Titus, askerlerine ateşi söndürmeleri yönünde emir verir. Ancak ateş kısa sürede her tarafı sarmıştı. Titus bu konuda emir vermemiştir. Ancak Josephus, Romalı askerin ilahi bir emir alması sonucu meşaleyi tapınağa fırlattığına inanır. "Bkz. Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 75.

³⁹² 10 Ağustos tarihi, Tapınağın Babiller tarafından yıkıldığı tarihtir. Tapınak, Babiller ve Romalılar tarafından aynı tarihte ve aynı saatlerde yakılmıştır. Bkz. *The History: The Destruction of The City...*, s. 74.

³⁹³ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 74.

³⁹⁴ Mathew Bunson, *Encyclopedia of...*,

³⁹⁵ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 60.

³⁹⁶ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 45.

Flavius Josephus, Yahudi Savaşı adlı eserinde Tapınağın nasıl alev alev yandığını şöyle anlatıyor: “Alevler yükseldiği zaman Yahudiler çığlık çığlığa ağlamaya başladılar. Tehlikenin boyutuna aldırmadan ateşi söndürmeye çalıştılar. Fakat bu çabalar beyhudeydi. Çünkü Tapınak kül olmuştu.”³⁹⁷ Tapınağın yanmasıyla beraber, Hristiyanlara göre, Hz. İsa'nın Tapınağın yıkılacağına dair kehaneti de gerçekleşmiş oluyordu.³⁹⁸

Antonia Kalesi ve Tapınak alınmasına rağmen, Yukarı Şehir bölümü direnişe devam ediyordu. Ancak belli bir süre sonra, bu direnişin yerini bir kaçış hali aldı. John ve Simon³⁹⁹ yakalanıp mahkûm edildi.⁴⁰⁰ Yedi aylık bir kuşatmadan sonra,⁴⁰¹ 26 Eylül 70 tarihinde tüm Kudüs şehri ateşe⁴⁰² verilerek teslim alındı.⁴⁰³ Kudüs artık tam bir harabe halindeydi. Tapınak ve çevresi tamamen yıkılmış, taş taş üstünde kalmamıştı. Şehri çevreleyen üç duvarın büyük bir bölümü yıkılmıştı. Ancak Yukarı Şehir bölümünün duvarına dokunulmamıştı. Josephus'a göre, Bu duvar garnizon olarak kullanılmak üzere sağlam bırakılmıştı. Herod'un yaptırdığı üç büyük kule de, şehrin özgün yapısını korumak ve Roma'nın böyle güçlü bir şehre nasıl boyun eğdirdiğini ispatlamak için bırakılmıştı.⁴⁰⁴

Resim 12: Kudüs'ün Romalılar tarafından yakılması (David Roberts, 1850)⁴⁰⁵

³⁹⁷ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 44.

³⁹⁸ Markos, 12-12: 2. ; Matta, 23-24: 2.

³⁹⁹ John ve Simon, Yahudiler arasında ihtilaf yaratan farklı partilerin liderleridir. Bu liderler savaşın başlangıcında birbirlerine muhalifken, savaşın şiddetlenmesiyle birlikte, ortak hareket etmeye başladılar. Bu isimler daha sonra, Titus'un Roma'ya yaptığı zafer yürüyüşünde halka teşhir etmek için, Roma'ya götürüldüler.

⁴⁰⁰ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 114.

⁴⁰¹ Chriss Scarre, *Historical Atlas of Ancient Rome*, The Penguin Published, England, 1995, s. 58.

⁴⁰² Sulpice Severe' göre, Titus'un emri ile, Windisch ve Willamowitz gibi tarihçilere göre ise, O'na rağmen şehir yakıldı. Bkz. F. Buhl, *M.E.B., İ.A.*, s. 953.

⁴⁰³ Mathew Bunson, *Encyclopedia of...*

⁴⁰⁴ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 114.

⁴⁰⁵ <http://tr.wikipedia.org/wiki/Kudüs>

Kudüs şehri ateşe verildikten sonra, buradan kaçan bir kısım Yahudi zealot, isyanın başlangıç noktasını teşkil eden Masada kalesinde,⁴⁰⁶ 73 yılında bir isyan daha çıkardılar. Kaleye giren Roma ordusu, burada 960 kişiyi ölü olarak buldu. Bu kişiler muhtemelen teslim olmaksızın ölmeyi tercih etmişlerdi.⁴⁰⁷ İsyân liderinin konuşması nesiller boyu Yahudi özgürlük direnişçilerine bir esin kaynağı olmuştur. İsrail devleti olarak vücut bulmasından bu yana, Masada'ya ayrı bir önem vermiş ve bu bölgenin bir daha düşmemesi konusunda, son derece titiz davranmıştır.⁴⁰⁸

Genel etnik ve dini tansiyonun ötesinde Yahudi isyanlarının kesin sebepleri ilmi açıdan tartışılabilir, Roma'nın bu isyanlara verdiği cevap çok ağır olmuştur.⁴⁰⁹ İsyân sonucunda sadece Kudüs'te 700.000 Yahudi katledilmiş, bölge genelinde ise bu rakam 1 milyonu aşmıştı. 97.000⁴¹⁰ kişi ise köle olarak ele geçirilmişti.⁴¹¹ Titus şehirden ayrılmadan önce, bir ferman yayımlayarak şehirde kalan tüm Yahudilerin kovulması emrini verdi.⁴¹² 10. lejyonu burada bırakarak Yahudilerin şehre girişlerinin denetlenmesini istedi.⁴¹³ Bunun üzerine Yahudilerin çoğu, başta Mısır⁴¹⁴ olmak üzere, kimisi Hicaz bölgesine,⁴¹⁵ kimisi de dünyanın farklı bölgelerine kaçarak, Yahudi diasporasını oluşturmuşlardır.⁴¹⁶ Böylece Yahudiler için iki bin yıl sürecek bir devletsizlik dönemi başladı.⁴¹⁷

Titus, Tapınağı yakmadan önce yağmalamış ve altın kâseler, yedi kollu şamdan(menorah), bant hunileri ve Tevrat'ın taslaklarını Roma'ya götürerek cadde ve sokaklarda sergilemiştir. 10 yıl sonra 81 yılında bu durumu ölümsüzleştirmek için

⁴⁰⁶ Masada Kalesi, Herod döneminde Ölü Deniz kontrol etmek için inşa edilmiş olup Ölü Deniz yakınlarında bulunmaktadır.

⁴⁰⁷ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyânı...", ss. 126-127.

⁴⁰⁸ Lavina & Dan Cohn-Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 60.

⁴⁰⁹ Mary T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of Roman Empire*, Princeton University, 2000, s. 197.

⁴¹⁰ Bu dönemde Yahudiler Fısıh Bayramı nedeniyle dünyanın dört bir yanından Kudüs'e gelmişlerdi. Nüfus yaklaşık olarak 1 milyonluk bir sayıya ulaşmıştı ve bunların yarısı Yahudiydi. Ancak Josephus savaşta 1 milyonu aşkın Yahudinin öldüğünü, 97 bin Yahudinin de köle olarak götürüldüğünü belirtmiştir. Josephus'un verdiği bu rakamlar muhtemelen abartılıdır. Bkz. Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism: The Late Roman- Rabbinic Period (Volume Four)*, Cambridge University Press, New York, 2008, s. 23.

⁴¹¹ Crouch, *Two Journeys To Jerusalem...*, s. 20.

⁴¹² Kerim Balci, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

⁴¹³ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 115.

⁴¹⁴ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar...", s. 41.

⁴¹⁵ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed Ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 48

⁴¹⁶ Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar...", s. 41.

⁴¹⁷ Döner, "Tarihsel Süreç İçerisinde...", s. 14.

Titus'a ithafen forumda bir kemer inşa edildi. Bu kemer İmparatorluğun ihtişamlı döneminin son sembolüydü. Bu yapılar Roma'ya karşı ayaklananların akıbetini göstermeleri açısından özel manalar taşıyordu. Bu zaferin uzun süren kutlama etkinlikleri, bir bakıma savaşın önemini yansıtıyordu. 15 m. yüksekliğindeki seyyar sahneler üzerinde savaşın tüm ayrıntıları canlandırılıyordu.⁴¹⁸

Resim 13: Tapınak'taki Menorah'ın törenle Kudüs'ten Roma'ya getirilmesini tasvir eden Roma'daki Titus Taki⁴¹⁹

Kudüs İsyanı ve üç sene sonraki Masada İsyanı'nın kanlı bir şekilde bastırılışı, şüphesiz ki Vespasiyan ve oğlu Titus'un imparatorluk kariyerlerindeki en önemli olaylardır. Baba-oğul imparatorlar, bu olayları bastırdıkları sikkeler üzerinde yansıtarak zaferlerini ölümsüzleştirdiler. Roma senatosu da bu imparatorlara zaferlerinden dolayı "Judaeicus" unvanını vermeyi teklif etti. Ancak iki imparator da bu ismin kendilerini Yahudilerle iliştiireceğini düşünerek bu teklifi reddetmişlerdir.⁴²⁰

⁴¹⁸Christopher Kelly, *The Roman Empire...*, s. 12.

⁴¹⁹ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 118.

⁴²⁰ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 169.

Resim 14: 71'de Judaea'daki zafer sonrası Vespasianus ve Titus'un Zafer alayını anlatan sikkenin ön ve arka yüzü.⁴²¹

Yahudilere karşı kazanılan zaferin ardından Vespasiyan, Yahudilerin dinlerini icra etmeleri yönündeki uygulamaları yasaklamanın akılcı bir politika olmadığını düşündü. Vespasiyan, Yahudilere yönelik böyle bir yaptırımın beyhude kalacağını biliyordu. Çünkü onlar inatçıydı ve böyle bir yaptırıma boyun eğmeyeceklerdi. Vespasiyan, Yahudilerin nasıl olsa dünyanın dört bir tarafına dağıldığını ve dini kaynaklı bir isyan çıkarmak için örgütlenebileceklerini düşünerek dini konuda Roma politikasına uygun olması koşuluyla serbestlik verdi. Fakat artık Tapınak yoktu. Doğal olarak dünyanın dört bir yanındaki Yahudilerin Tapınak için ödediği vergi, Roma Tapınağı olan Jupiter Capitolinus için verilmeliydi. Vespasiyan, Yahudilerden alacağı bu vergilerle, savaşın Roma bütçesinde doğurduğu açığı kapatmayı düşünüyordu. Bu nedenle, vergiye tabi olanların sayısını arttırmak için 3-62 yaş arası kadın, çocuk, erkek herkesi bu vergiye tabi tuttu. Ayrıca verginin miktarını yarım *shakelden*, on beş *shakele* yükseltti. Bu vergi yükümlülüğü neticesinde, Yahudilerin imparatorluğa sadık kalması şartıyla, Yahudiliğin devlet içinde yasal bir din olarak kalmasına müsaade etti.⁴²²

İsyanın faturası, Yahudiler için çok ağır oldu. Titus'un ölüm saçan kılıcından kurtulanlar, isyanın bedelini topraklarını kaybederek ödediler. Müsadere edilen topraklar, yüksek fiyatlar karşılığında başkalarına satıldı.⁴²³ Kuşkusuz bu isyanın

⁴²¹ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 125.

⁴²² Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, ss. 169-170.

⁴²³ Erdemir, "Kudüs'te Yahudi İsyanı...", s. 126.

Yahudiler üzerinde yarattığı en büyük hayal kırıklığı Tapınağın yıkılmasıydı. Tapınağın yıkılması, Yahudiler üzerinde tasavvur edilemeyecek kadar büyük bir yıkım oldu.⁴²⁴ Tapınak yıkılınca, Yahudiler nezdinde işlevsel din adamlığı bitti ve Kudüs artık diasporadaki Yahudi ırkını birleştirme hizmetini göremez oldu. Dini liderliğin sona ermesiyle, bu boşluğu hahamlar doldurmaya başladı.⁴²⁵ Yahudiler için Kudüs'teki Tapınağa kurban sunmak bir gelenektir. Ancak M.S.70'te Tapınağın yıkılmasıyla bu ritüeller de artık uygulanmamaya başlandı.⁴²⁶ Kısacası dini bir merkez konumunda olan Kudüs, bu olaydan sonra bu vasfını Antakya'ya devretmek zorunda kalmıştı.⁴²⁷

Tapınağın yokluğu Yahudilerin ruhunda çok derin yaralar açtı. Yahudiler Tapınağı hiçbir zaman unutmadılar ve onu yıktıkları için Roma'yı asla affetmediler⁴²⁸ ama Tapınağı yeniden inşa etme umutlarını da de hiçbir zaman kaybetmediler. Günümüzde bile Tapınağı yeniden inşa etme hayalleriyle, Müslümanların elinde bulunan Mescid-i Aksa'yı yıkıp yerine kendi Tapınak'larını inşa etmenin çabası içerisinde.⁴²⁹ Kudüs, Nebukadnezar döneminden Vespasiyan dönemine kadar böylece altıncı kez kuşatılmış olup ikinci kez yakılıp-yıkılmış oldu.⁴³⁰ Tapınağın yıkılmasıyla da Kutsal Kitap Yahudiliği sona ermiş olup,⁴³¹ Rabbinik Yahudilik geleneği başlamıştır. Rabbinik Yahudilik gelişirken, diğer tarafta da İsa merkezli yeni hareket, bağlarını Yahudilikten tamamen kopararak yeni bir din olarak ortaya çıkmaya başladı.⁴³²

⁴²⁴ Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğin Kısa Tarihi*, s. 61.

⁴²⁵ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 46.

⁴²⁶ Shannon L. Grimes, *Zozimus of Panopolis: Alchemy, Nature And Religion in Late Antiquity*, University of Puget Sound, 2006, s. 66.

⁴²⁷ Mehmet Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğunda Din -Devlet İlişkileri-I*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999. s. 8.

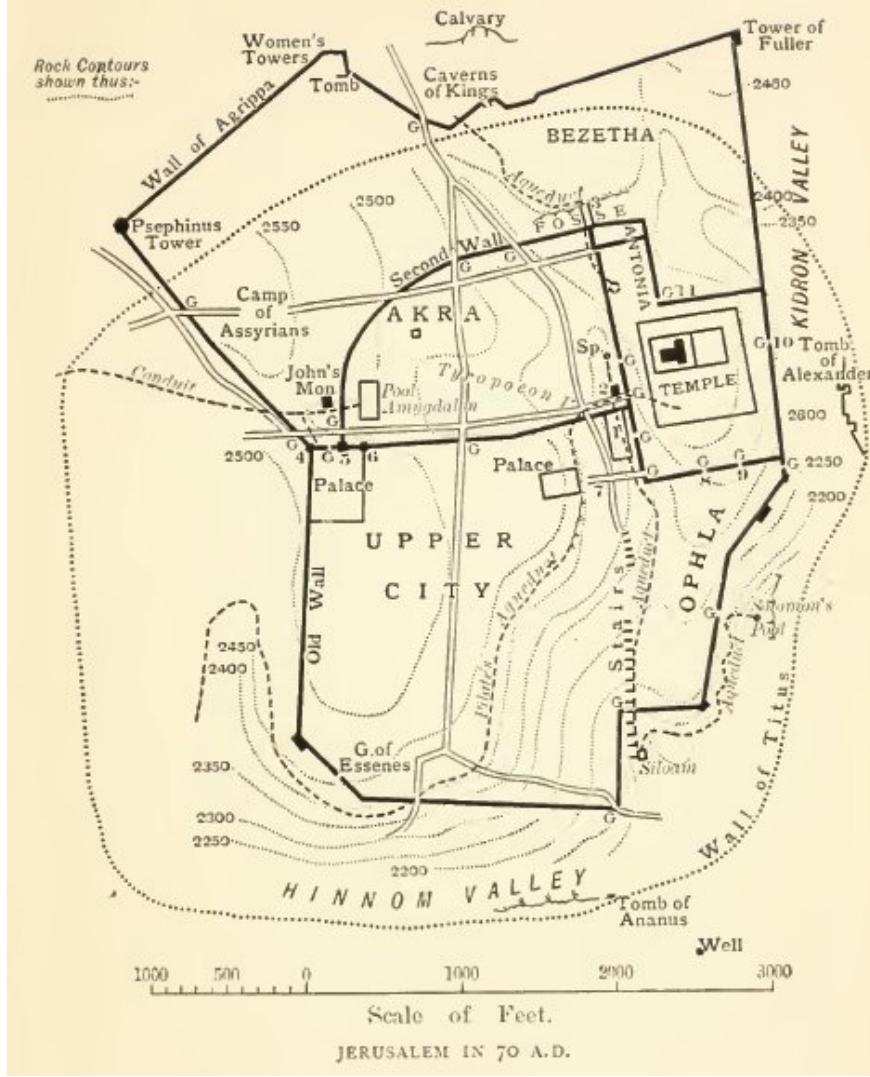
⁴²⁸ Mathew Bunson, "Encyclopedia of...",

⁴²⁹ Erdoğan Baş- Salih İnci, *Ana Hatlarıyla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2004, s. 197.

⁴³⁰ Philip Schaff *Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africans, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius*, 2004, s. 634.

⁴³¹ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 46.

⁴³² Şinasi Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2010, s. 80.

Harita 1: M. S. 70 yılına ait Kudüs haritası⁴³³

İsyandan sonraki altmış yıllık süreçte, Kudüs'ün vaziyeti hakkında herhangi bir bilgi söz konusu değildir.⁴³⁴ Muhtemelen Roma ordusunun kontrolü altında, yeniden imarı engellenen bir vaziyetteydi.⁴³⁵

⁴³³ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 177.

⁴³⁴ F.Buhl, "Kudüs", *M.E.B., İ.A.*, İstanbul, 1965, s. 953.

⁴³⁵ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 115.

Bar-Cohba İsyanı ve Aelia Capitolina Şehri'nin Kurulması

Kudüs şehri Titus tarafından yakıldıktan sonra, katliamdan sağ kurtulan Yahudiler şehirden kovulmuş, sadece yaşlı olan az sayıdaki Yahudinin şehirde kalmasına müsaade edilmişti. Şehirde kalan az sayıdaki Yahudi nüfusu da, vergilerini ödemek şartıyla dini ritüellerini icra edebiliyorlardı. Ancak Titus'tan sonra imparatorluk tahtına oturan Domitianus, Yahudilere karşı zorba bir yaklaşım sergileyerek ödedikleri vergileri fahiş bir miktara çıkarmış ve her fırsatta Yahudi ırkına düşmanlığını göstermişti. Bu zorba imparatorun zulmünden ilk etapta yeni bir din olarak görülmeyen Hristiyanlar da nasibini almıştı.⁴³⁶ Bu uygulamalara, diasporadaki Yahudiler ufak çaplı isyanlar çıkararak tepkilerini gösteriyorlardı.⁴³⁷

Titus tarafından bastırılan Yahudi isyanı neticesinde çok sayıda Yahudi öldürülmüş sağ kalanlar ise farklı yerlere kaçarak canlarını kurtarabilmişti. Roma'nın kendi tarihinde emsali ender görülen müdahalesinden sonra, Yahudilerin yeni bir isyan çıkarma girişimi ilk etapta ihtimal dâhilinde görülüyordu. Roma'nın müdahalesi, Yahudilere çok şey kaybettirmişti. Ancak, Yahudilerin milliyetçi duygularını yok edememişti. Yeni nesil Yahudiler, atalarının intikamını alma hırsıyla büyüyordu.⁴³⁸ İntikam hırsıyla yetişen bu yeni nesil, ilk isyanı Trajan'ın saltanatında, M.S. 115'te Kirene'de⁴³⁹ başlatıp burada 220.000 kişiyi öldürdüler.⁴⁴⁰ Benzer bir isyanı Kıbrıs'ta da çıkaran Yahudiler, burada da 240.000 kişiyi katlettiler.⁴⁴¹ Yahudiler Kirene, Mısır, Kıbrıs ve Mezopotamya'da yaklaşık olarak 500.000 Romalı pagan ve Hristiyanı öldürmüşlerdi. Durumun ciddiyetini fark eden imparator Trajan, isyanı bastırması için bölgeye Hadrian'ı sevk etti. Hadrian M.S. 119'da Yahudileri kılıçtan geçirerek isyanı kanlı bir şekilde bastırdı.⁴⁴² Daha öncede belirttiğimiz gibi, isyan sonrası katledilen Yahudi sayısı hakkında verilen rakamlar, ölüm tutanaklarının tutulduğu hastane kayıtları gibi resmi belgeler söz konusu olmadığı için, abartılı verilmiş olması ihtimal dahilindedir.

⁴³⁶ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 98.

⁴³⁷ F.Buhl, "Kudüs", *M.E.B., İ.A.*, s. 953.

⁴³⁸ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 115.

⁴³⁹ Günümüzde Libya sınırları içerisinde yer alan şehir.

⁴⁴⁰ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 98.

⁴⁴¹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 430.

⁴⁴² Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 99.

İmparator Trajan'ın ölümünden sonra, Roma imparatorluk tahtına Hadrian oturdu. Hadrian tahta oturduktan sonra, imparatorluk sınırları içerisinde herhangi bir sorunla uğraşmak istemiyordu. Bu amaçla, sorun çıkarma konusunda potansiyel bir tehlike oluşturan Yahudilere bazı imtiyazlar vererek gönüllerini almak ve bunun neticesinde de imparatorluk sınırlarında sükuneti sağlamak istiyordu. Bu düşüncesini derhal uygulamaya koyan Hadrian, ilk olarak Yahudilere kısmi bir özerklik vererek silahlanmayı bırakmalarını sağladı. Daha sonra kendi senatolarını tekrar oluşturma konusunda Yahudilere serbestlik verdi. Bu gelişmeler ilk etapta Yahudileri oldukça mutlu etti. Ancak Yahudilerin asıl beklentisi olan Yahudi bölgesinin yeniden imarı, Hadrian'ın tasarılarıyla örtüşmüyordu. İmparatorun isteklerini yerine getirmeyeceğini düşünen Yahudiler, yeni bir isyanın hazırlığına başladılar. Ancak bu hazırlık, Joshua ben Hananiah adlı Yahudi din adamı tarafından engellendi.⁴⁴³

Roma, Yahudilere yönelik asimilasyon politikasını uygulama yönünde ilk adımı, Yahudilerin dini uygulamalarını engelleyerek ve Rabbinik mahkemeleri yasaklayarak attı. Bunları, Purim Bayramının⁴⁴⁴ kutlanması yasağı takip etti.⁴⁴⁵ Bu girişimler, Yahudilerin Roma'ya karşı nefretini ve bu nefretin neden olacağı isyanın zeminini oluşturan birer parsel niteliği taşıyordu.

Hadrian tahta çıktıktan sonra, imparatorluğun doğu eyaletlerine doğru bir seyahat gerçekleştirdi. Roma'dan yola çıkan imparator, ilk olarak Hellenizmin merkezi Atina'ya uğradı. Burada halk tarafından sevgiyle karşılanan imparator, bölgeye çok sayıda mimari eser yaptırdı. Akdeniz kıyıları boyunca uğradığı her bölgede Hellen kültürü ve insanların samimi tavırlarıyla karşılaşan Hadrian, Yahudi bölgesine geldiğinde, Hellenistik kültüre ve yaşantısına tamamen yabancı bir toplumla karşılaştı. Fanatik dindar Yahudileri barbar olarak gören Hadrian, onların Tapınağı yeniden inşa

⁴⁴³ İsyân hazırlığında olan Yahudiler, Joshua ben Hananiah isimli din adamının telkinleriyle bu isyanı ertelediler. Joshua ben Hananiah, Roma'ya karşı girişilecek bir mücadelenin, Yahudiliğin sonu olabileceğini öngörerek Yahudilerin isyan talebini reddetti. Tapınak yıkıldıktan sonra, Yahudilerin Roma kültürü ve dini altında asimile olacakları düşünülüyordu. En azından Roma'nın çabası bu yöneydi. Yahudileri bu asimilasyondan din adamları kurtardı. Din adamları bunu gerçekleştirirken, Yahudilerin milliyetçi duygularına vurgu yaparak hafızalarını canlı tutmaya çalışıyorlardı. Bu nedenle bu dönemde Yahudiler üzerinde din adamlarının etkisi büyük oldu. Bkz. Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 181.

⁴⁴⁴ Antik Pers İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudilerin, Haman'ın onları öldürme planından kurtuluşunun anısına kutlanan bir bayramdır.

⁴⁴⁵ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 181.

etme ve eski özerk yapılarına yeniden dönme talebiyle karşılaştı. Hadrian'ın Kudüs'ü yeni bir şehir olarak kurma fikri muhtemelen ilk olarak burada oluştu.⁴⁴⁶

Hadrian, Kudüs'ü yeniden kurarak imparatorluk içindeki Hellen eyaletlerle şehri entegre etmek istedi. Yani şehri Grek-Roma tarzı bir eyalet haline dönüştürüp⁴⁴⁷ Tapınağın arazisi üzerinde Jupiter Tapınağını kuracaktı. Böylece Yahudilerin sık sık isyan çıkararak milliyetçi duygularını yıkılmış olacaktı.⁴⁴⁸ İmparatorun bu niyetinin izhar olması, akabinde de sünneti yasaklaması,⁴⁴⁹ Yahudiler nezdinde isyanı kaçınılmaz hale getirdi. Çünkü Hadrian'ın Kudüs'te yeni bir şehir kurma düşüncesi, şehrin Yahudiler açısından temsil ettiği mimari anlayışa ters düşmekteydi.⁴⁵⁰

Roma, Kudüs'ün enkazı üzerinde yeni şehrin temelini atarken, Yahudiler din adamları İshmael ve Simeon'un önderliğinde bir isyan başlattılar. Ancak isyan büyümeden bu liderler, Roma ordusu tarafından yakalandı ve idam edildiler. Bu iki din adamının Romalılar tarafından idam edilmesi, Yahudilerin başlatacağı büyük isyanın fitilini ateşledi.⁴⁵¹

Yahudiler, meşhur haham Rabbi Akiba'nın desteğiyle ve bir yıldızın oğlu olduğunu iddia ederek Mesihliğini ilan eden deneyimli asker Bar Cohba'nın önderliğinde, imparatorluğun dört bir yanından gelen Yahudiler, ki bu sayı 220.000'i bulmuştu; Kudüs'e 6 mil uzaklıkta bulunan Bether kasabasında 132 yılının yazında büyük bir isyan başlattılar.⁴⁵²

Yahudiler, Roma ordusuna karşı stratejik bir hamle yaparak isyanı geniş bir alana yaydılar. Bunu yaparak Roma ordusunu üzerlerine çekip stratejik noktaları ele

⁴⁴⁶ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 181.

⁴⁴⁷ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 183.

⁴⁴⁸ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 193.

⁴⁴⁹ F.Buhl, "Kudüs", *M.E.B., İ.A.*, s. 953.

⁴⁵⁰ Christopher Kelly, *The Roman Empire...*s. 73.

⁴⁵¹ Titus dönemindeki isyanda olduğu gibi, bu dönemde de bir kısım Yahudi, isyanın gereksiz olduğunu pekala Hadrian'ın hükümleri altında yaşayabileceklerini söylediler. Fakat çoğunluğu oluşturan Yahudi gurup, isyanın kaçınılmaz olduğunu düşünerek isyanı başlattılar. Bkz. Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 184.

⁴⁵² Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism...*, s.111. ; Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 23. ; Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 431. ; Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 184. ; Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 228. ; Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 100. ; Conder, *The City of Jerusalem*, s. 194.

geçirdiler.⁴⁵³ Bundan sonra gerilla taktiği uygulayarak Roma ordusuna saldıran Yahudiler, bu uygulamalarında başarılı oldular ve Roma'ya bağlı bazı bölgeleri ele geçirdiler.⁴⁵⁴ Bölge üzerinde kısa da olsa bir hâkimiyet kurup kendi paralarını bastırdılar.⁴⁵⁵

Resim 15: Bar-Cohba dönemine ait sikkeler⁴⁵⁶

Yahudilerin Roma ordusu üzerinde kurduğu üstünlük, imparator Hadrian'ı telaşlandırmıştı. Hadrian, derhal en güvendiği general olan Julius Severus'u bölgeye sevk ederek isyanı bastırma görevi verdi.⁴⁵⁷ Hadrian'ın bizzat kendisi de bölgeye gelerek savaş bölgesinde sıcak temaslarda bulundu.⁴⁵⁸

Tarihler 134 yılının baharını gösterdiğinde, Severus önderliğindeki Roma ordusu, 52 farklı cepheye yayılan savaşta Yahudileri mağlup etti.⁴⁵⁹ Dio Cassius'a göre, Roma ordusu savaş neticesinde 50 kale, 985 köyü yıkmış⁴⁶⁰ ve 580.000 Yahudiyi katletmiş, çok sayıda Yahudi de açlıktan ölmüştü.⁴⁶¹ İsyanın liderliğini yapan Bar Cohba da 135'te

⁴⁵³ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 184.

⁴⁵⁴ Yahudilerin bu süreçte Kudüs'ü ele geçirep geçiremediği konusu tartışmalıdır. Bazı tarihçiler, bu döneme ait arkeolojik kazılar sonucu bulunan bazı paralar üzerinde Kudüs'ün betimlenmesini, Yahudilerin şehri ele geçirdiği hatta bir kısmını tekrar imar ettikleri yönünde değerlendirirken, bazı tarihçiler de giderek umutsuzluğa kapılan Yahudi ordusunu ateşlemek için paraların üzerinde böyle bir tasvirin işlendiğini iddia etmektedirler. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism...*, s.115. ; Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 185.

⁴⁵⁵ Kelly, *The Roman Empire...*, s. 73.

⁴⁵⁶ Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism...*, s. 114.

⁴⁵⁷ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 228.

⁴⁵⁸ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 185.

⁴⁵⁹ Sicker, *Between Rome And Jerusalem...*, s. 185. ; C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 116.

⁴⁶⁰ Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism...*, s. 122.

⁴⁶¹ *The History of Count Zosimus, Sometime Advocate and Chancellor of the Roman Empire, Translated From The Original Greek With The Notes of The Oxford Edition, Complete in One Volume*, London, 1814, s. 221.; Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism...*, s. 122.

yakalanarak öldürüldü.⁴⁶² Sağ kalan birçok Yahudi de Kudüs şehri civarındaki köy ve mağaralara sığındı. Bu dönemde Yahudiliğin merkezi Celile bölgesine kaydı.⁴⁶³ Böylece Yahudiler, 65 sene sonra tekrar büyük bir yıkım ve acıyla yüz yüze kalmış oldular.

Hadrian, isyanı bastırdıktan sonra, Yahudilerin Kudüs'te yaşamalarını hatta oraya yaklaşmalarını dahi yasakladı. Daha önceki isyan sonrası yılda bir kez şehre girip ağıt yakmalarına müsaade edilen⁴⁶⁴ Yahudiler için, Kudüs artık bir hayal oldu. Hadrian Yahudi asıllı olmamak şartıyla, Hristiyanların Kudüs'te yaşamalarına müsaade etti.⁴⁶⁵ Hristiyanlar muhtemelen Pella'dan bu dönemde döndüler.⁴⁶⁶

M.S. 135'te isyanın bastırılmasından sora Hadrian, yeni bir şehir kurmaya yönelik tasarısını uygulamaya koydu. Bu tasarı, Yahudiliğin izlerini taşıyan şehri baştan kurup Roma şehir mimarisi anlayışını yansıtmaktı. Hadrian, şehri baştan kurarak buraya çok sayıda hamam ve tiyatrolar inşa ettirdi. Yeni şehirde, daha sonra Konstantin tarafından inşa ettirilecek olan Kutsal Mezar Kilisesi'nin alanına Venüs ve İsis'in dahil olduğu pagan tapınaklar inşa ettirdi. Yahudi Tapınağın olduğu alana da Hadrian, kendi heykelini diktirdi. Kudüs'ün neredeyse tüm izlerini silen bu şehir⁴⁶⁷ Aelia Capitolina⁴⁶⁸ olarak adlandırıldı. Kısacası, Kudüs şehrini pagan kültürle donattı.⁴⁶⁹ Romalılar Jupiter Tapınağını da inşa etmiş olmalarına rağmen, politik üstünlüğün bir simgesi olması ve Roma imparatorluk kurallarına karşı gelenlerin akıbetini göstermesi için sembolik olarak platformun yarısını harabe halinde bıraktılar.⁴⁷⁰ Böylece Kudüs üzerine Roma şehir planı anlayışının uygulanması, şehri tekrar merkezi bir konum haline getirmiş oluyordu.⁴⁷¹ Hadrian şehri kurduktan sonra Roma'nın meşhur 10. lejyonunu burada

⁴⁶² Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 432.

⁴⁶³ Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism...*, s. 126.

⁴⁶⁴ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 230.

⁴⁶⁵ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, ss. 35-36.

⁴⁶⁶ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 116.

⁴⁶⁷ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 116.

⁴⁶⁸ Aelia, imparatorun aile ismiydi. Capitolina ise, Roma'nın büyük tanrıları olan Jupiter, Juno ve Minerva'ya atıftı. Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 23.

⁴⁶⁹ Edvard Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire – V4*, Published Bu J. A. James, Cincinnati, 1840, s. 304.

⁴⁷⁰ Cyril Mango, *The Temple Mount A.D 614-618 in Bayt al Makdis; Abd al- Malik's Jerusalem*, ed. Julian Raby and Jeremy Johns, Oxford University, 1992, s. 3.

⁴⁷¹ Leila Armstrong, *The Spatialization of Jerusalem During The Early Muslim Period*, University of Colorado at Boulder, Art and History , yay. Proquest, 2007, s. 10.

bırakarak tüm şehrin güvenliğini sağladı. Bu güvenlik altında şehrin ticari hayatı da canlanmış oldu.⁴⁷² Yeni şehir bu süreçten sonra, her biri Romalı bir yönetici tarafından idare edilen yedi bölgeye ayrıldı.⁴⁷³ Ancak yeni şehrin şüphesiz en çarpıcı ayrıntısı, Hadrian'ın Yahudileri aşağılamak adına şehrin giriş kapısına domuz figürünü yerleştirmesi oldu.⁴⁷⁴

Hadrian'ın uygulamaları, sadece Kudüs şehrinin çehresini değiştirmekle kalmadı, aynı zamanda da milliyetçi ve dindar bütün çağrışımlarını da ortadan kaldırdı.⁴⁷⁵ Bu etnik temizlik⁴⁷⁶ projesi, o dönemde Yehuda olarak adlandırılan bölgenin Filistin olarak değiştirilmesi⁴⁷⁷ ile devam etti. İsyân sonrası şehirden kovulan Yahudilerin tekrar şehre girmesi ölümle cezalandırılmış⁴⁷⁸ olması, şehirdeki Hristiyan nüfusun artmasını⁴⁷⁹ sağlamıştır. Nitekim Hristiyanlar için böyle bir yasak söz konusu değildi. Böylece Yahudilerin Hristiyanlar üzerindeki nüfuzu da azalmış oldu.⁴⁸⁰

Bar-Cohba isyanından sonra geçen iki asırlık süreç, Kudüs tarihinin en az bilinen kısmıdır. Bu durumu; “Refah bir şehrin tarihi yoktur,” atasözüyle açıklamak uygun olacaktır. Çünkü Yahudiler kovulduktan sonra, Roma idari sistemi altında Hristiyanlar sorunsuz bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁴⁸¹ Bu dönemin başlarında şehirde basılan paralardan, kentin siyasi olarak gündemde olmadığı⁴⁸² ancak dünyanın dört bir yanından hac ibadeti için gelen Hristiyanların şehri “dini kimliğiyle” önplana çıkardıkları söylenebilir.

⁴⁷² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 23.

⁴⁷³ *Meydan Larousse* “Kudüs”, C. 12, s. 611.

⁴⁷⁴ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 230.

⁴⁷⁵ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁴⁷⁶ Firestone, *Yahudiliği Anlamak...*, s. 46.

⁴⁷⁷ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁴⁷⁸ Harman, “Kudüs”... s. 325.

⁴⁷⁹ F.Buhl, “Kudüs”, *M.E.B., İ.A.*, s. 954.

⁴⁸⁰ Philip Schaff, *The Twelve Patriarchs- Excerpts and Epistles-The Clementia Apocrypha Decretals-Memoirs of Edessa and Syriac Documents: Remains of the First Age*, Christian Classics Ethereal Library, 2005, s. 9.

⁴⁸¹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 120.

⁴⁸² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

II. BÖLÜM

BİZANS HAKİMİYETİNDE KUDÜS

Büyük Konstantin Dönemi

M.S. 305 yılında İmparator Diocletian ve Maximian'ın Roma imparatorluk yasaları gereğince tahttan çekilmelerinden sonra, Roma İmparatorluğu tahtına Konstans Klor ile Galer oturdu. Ancak, Konstans Klor'un M.S. 306'daki ani ölümü üzerine yerine oğlu Konstantin geçti.⁴⁸³ IV. yüzyılın en önemli devrimi sayılan bu değişim,⁴⁸⁴ aynı zamanda dünya tarihinin akışını da etkileyen olay olmuştur. Konstantin'in tahta geçişi, sadece Yahudi ırkının kaderini tayin etmemiş, aynı zamanda da günümüzde çok geniş bir nüfusa sahip olan Hristiyan dünyasının da kaderini etkilemiştir.

Konstantin'in imparatorluk tahtına oturduğu, Kudüs tarihinde köklü bir değişimi beraberinde getirmiştir.⁴⁸⁵ IV. yüzyılda meydana gelen bu değişim, Kudüs'ü inanç tarihinde bir sembol haline getirmiştir.⁴⁸⁶ Konstantin'in M.S. 313'te Milano Fermanı ile Hristiyanlığı imparatorluk içinde serbest bir din haline getirmesi,⁴⁸⁷ bu köklü değişimin ilk aşaması olmuştur. Konstantin'in Hristiyanlığı kucaklayıcı bir yaklaşım sergilemesi, Hristiyanlar nazarında mutlu günlerin başlangıcı sayılırken, şüphesiz Yahudilerin hafızalarından silinmeyecek kötü günlerin miladı oldu.⁴⁸⁸

Konstantin, iktidarını tehdit edebilecek tüm tehlikeleri bertaraf ettikten sonra, devlet içinde birleştirici bir unsur olacağını düşündüğü Hristiyanlık dinini ve bu dinin

⁴⁸³ Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans...*, s. 13.

⁴⁸⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 103.

⁴⁸⁵ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁴⁸⁶ J. G. Davies, "An Addition To The Reconstituted Creed of Jerusalem", Published by Brill, Birmingham, 1995, s. 214.

⁴⁸⁷ Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans...*, s. 13.

⁴⁸⁸ James A. Huie- William Jenks, *The History of The Jews From The Taking of Jerusalem by Titus To The Present Time: Comprising A Narrative of Their Wanderings, Persecutions, Commercial, Enterprises And Literary Exertions With An Account of The Various Efforts Made For Their Conversion*, Published By M. A. Berk, Harvard College Library, New York, 1842, s. 34.

kurumsal yapısı olan kiliseyi güçlendirmeye karar verdi.⁴⁸⁹ Kendinden önceki imparatorlar tarafından yıkılmış kiliselerin yeniden inşasına dair bir ferman çıkaran Konstantin, bu işe Kudüs'ten başladı.⁴⁹⁰

Konstantin, Kudüs piskoposu Macarius'a bir mektup⁴⁹¹ yazarak bu kutsal şehirde muazzam bir kilise inşa edilmesi yönünde emir verdi.⁴⁹² Bu muazzam kilisenin inşa edilmesi meselesiyle imparatorun annesi Helena bizzat ilgilendi. M.S. 324'te Kudüs'e gittiği⁴⁹³ kuvvetle muhtemel olan⁴⁹⁴ Helena'nın Kudüs'te yaptıklarını, mevcut kaynaklar şu şekilde anlatır: *"İmparator Konstantin'in annesi Helena, gördüğü bir rüya üzerine, yanına para ve asker alarak Kudüs'e gitti. Burada büyük bir sabır ve azimle İsa'nın mezarını aramaya başladı. Mezarın bulunduğu alan Hristiyanlık karşıtları tarafından adeta bir çöp yığına çevrilmiş ve buraya Venüs Tapınağı inşa edilerek*

⁴⁸⁹ Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans...*, s. 16.

⁴⁹⁰ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 38.

⁴⁹¹ Konstantin'in Macarius'a yazdığı mektup: "Büyük ve Muzaffer Constantine'den Macarius'a, Kurtarıcımız'ın lütfü o kadar harika ki hiçbir kelime onu ifade edemez. Ortak düşmanları yok edilene ve hizmetkarları özgürlüğüne kavuşana kadar en kutsal acılarının abidesini uzun yıllar boyunca yerin altında saklaması, ilahi müdahalenin her türlü hayranlığın üstünde bir yere sahip olduğunu kanıtıyor. Tüm dünyadaki en bilge insanlar tek bir kişi halini alsalar bile bu kadar muazzam veya bu kadar harika bir şeyden bahsedemezler. Çünkü bu mucize insan gücünün çok ötesinde ve ilahi bilgelige insan aklı erişemez. Bu nedenle istekli ve sebatlı bir şekilde tüm zihinleri Kutsal Kanun'u gözlemek için uyandırmaya çalışmak benim ilk ve tek hedefim olmuştur. Gün be gün inancın gerçekliğine kanıt olan yeni mucizelerle ortaya çıkan bu davet ile aydınlanan zihinlere ulaşmak bu yaşamdaki yegane hedefimdir. Her şeyden önce hayalim artık büyük oranda bilindiği için, sen emin olmalısın ki benim tek arzum Tanrı'nın en baştan beri kutsal olarak ilan ettiği ve bizim, yaşadığı eziyetlerle inancı ortaya çıkaran İsa'mızın çektiği acılarla daha kutsal bir hale gelen bu kutsanmış yerde, güzel ve büyük mabetler inşa etmektir. Son zamanlarda bu noktayı saygısızlığa uğratan menfur mabut artık ortadan kaldırıldı. O halde, yapılacak yeni mabetlerin sadece fevkalade değil ayrıca tüm dünyadaki en güzel yapılarla kıyaslanamayacak kadar muazzam olması için gereken özeni gösterip gerekli önlemleri alman konusunda senin bilgelğine güveniyorum. Oranın eyalet valisi olan dostumuz Dracilianus'a duvarların inşa edilmesi için, senin yönetimin altında olmak üzere, en becerilli işçileri toplama görevini verdik. O bizim zühdümüzün oradaki yansıması olacak ve senin zaruri gördüğün herşeyi sana sağlayacaktır. Hangi sütunların ya da mermerlerin en güzeli ya da en kullanışlı olduğunu bize mektupla bildir ki sana onları en ivedi şekilde nakledelim. İstedğin her şey sana sağlanacak. Böylece en harika olan mekanlar aynı zamanda en güzelleri de olsun. Senden hükümdarlık kemerinin yivli olup olmaması ya da nasıl süslenmesi gerektiği konusundaki düşüncelerini öğrenmek isterim. Çünkü eğer yivlerle süslenecekse altın yaldızlarla olaması daha iyi olur. Cenapların, mümkün olan en kısa sürede mezkur görevlileri, hangi işçilerle zanaatkarların ve ne kadar paranın gerekli olacağını belirlemeli. Ayrıca bana en kısa sürede sadece hangi mermer ve sütunların değil aynı zamanda hangi nakışlı işlerin de en güzel olarak ortaya çıkacağını bildir. Tanrı seni korusun, sevgili kardeşim." (Theodoretus, *Ecclesiastical History: A History of The Church*, Samuel Bagster and Sons, London, 1844, ss. 60-62.)

⁴⁹² C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 122.

⁴⁹³ Bazı kaynaklarda Helena'nın 320 yılında Kudüs'e gittiği belirtilmektedir. Bkz. Walid Khalidi, *Before Their Diaspora A Photographic History of The Palestinians 1876-1914*, Institute For Palestine Studies, Washington, 1984, s. 27.

⁴⁹⁴ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes: Byzantine And Near Eastern A. D. 284-843*, Translated With Introduction And Commentary By Cyrill Mango And Roger Scott With Assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, 1997, s. 37.

yanına da Venüs'ün heykeli dikilmişti. Hristiyanlık karşıtları bunu İsa'nın hatırasına saygısızlık amacıyla yaptırmışlardı. Helena bu durumu fark etti ve bu heykeli yıktırdı. Daha sonra mezarın bulunduğu çöp yığınlarını kaldırtarak alanı temizletti. Helena bu esnada bu alanda üç adet haç buldu. Bu haçlardan birisi İsa'nın çarmıha gerildiği haçtı. Fakat diğer ikisi, İsa ile beraber çarmıha gerilen iki hırsıza aitti. Helena burada aynı zamanda Pilate'nin, üzerinde farklı dillerle; "Yahudi Kralı İsa çarmıha gerildi." yazan tabletini de buldu. Helena bulduğu haçlardan hangisinin "Gerçek Haç" olduğu konusunda oldukça şüpheliydi. Helena'yı bu şüpheden Kudüs piskoposu Macarius kurtardı. Macarius, tanrıdan gelen bir işaretle bu durumun çözülebileceğini düşünerek uzun süredir ölümcül bir hastalıktan muzdarip olan Kudüslü bir kadını getirtti. Piskopos, ölümün eşiğinde olan bu kadına haçları dokundurup, kadının durumunda bir düzelme olması halinde gerçek haçın tespit edilebileceğini söyledi ve Helena'nın bulduğu haçları tek tek hasta kadına temas ettirdi. İlk iki haç temas ettirildiğinde kadının durumunda hiçbir değişiklik olmadı. Son haç temas ettirildiğinde ise hasta kadın hemen iyileşti ve eski sağlığına kavuştu. Bu olay sonucunda "Gerçek Haç" bulundu.⁴⁹⁵

Helena, yeni neslin hafızasını canlı tutsun diye Gerçek Haç'ın bir parçasını gümüş bir kâseye koyarak yeni inşa ettirdiği kiliseye bıraktı. Diğer parçasını ise imparator Konstantin'e gönderdi. Konstantin bu parçayı İstanbul'da kendi adına inşa ettirdiği forumdaki büstünün içine koydu ve bu kutsal parçayı güvenle muhafaza etmek için önemli güvenlik önlemleri aldırdı. İstanbul'un neredeyse tüm vatandaşları, onun "Gerçek Haç" olduğuna inanarak saygı gösterdi. Helena, İsa'nın çarmıha gerilirken eline çakılan çivileri de oğlu Konstantin'e gönderdi. Konstantin, sefere çıktığı zaman kendisini korusun diye bu çivilerden birini atının dizginlerine, diğerini de miğferine koydu.

Helena "Gerçek Haç"ı bulduktan sonra, İmparator Konstantin'in inşa emrini verdiği kiliseyi bu alana bina ettirme faaliyetine başladı. İmparator Konstantin, Macarius'a gönderdiği mektupta, kilise için tüm imkânların seferber edilerek inşaat işinin hızlandırılmasını istedi. İmparatoriçe Helena, Kutsal Mezar Kilisesi (Holy

⁴⁹⁵ Aynı menkıbenin, İmparator Claudius'un eşi Protoniçe'ye uyarlanması için Bkz. Mehmet Çelik- Şükran Yaşar, "Dini Menkıbelerle Kutsanan ve Tahkim Edilen Şehir", *Edessa'dan Urfa'ya I*, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007, ss. 10-13.

Sepulchre)'nin⁴⁹⁶ inşası tamamlandıktan sonra buraya Yeni Kudüs (New Jerusalem) adını verdi.

Kutsal Mezar Kilisesi'nin inşası bittikten sonra, İsa'nın doğduğu yer olan Bethlehem'de Helena aynı ihtişamda başka bir kilise⁴⁹⁷ yaptırdı. Daha sonra, İsa'nın göğe yükseldiği tepe üzerinde üçüncü bir kilisenin⁴⁹⁸ inşası emrini verdi. Kudüs'ün uhrevi havasından çok etkilenen Helena, Kudüs'teki bakire kadınlara bir davet verdi ve onlara kendi elleriyle hizmet etti. Helena kiliselere ve şehrin yoksul vatandaşlarına çok cömert davrandı. Kendisi de burada çok dindar bir yaşam sürdü. 80 yaşında öldükten sonra, naaşı eşyalarıyla birlikte başkent İstanbul'a gönderildi.⁴⁹⁹ Yukarıda bahsi geçen kiliseler dışında, Hz. İsa'nın havarilerini eğittiği yer olarak tahmin edilen alana bir de Eleona Kilisesi⁵⁰⁰ inşa edilmiştir. Yeni kurulan kiliseler, çok sayıda Hristiyan'ın her günü ibadetlerini gerçekleştirdikleri mekanlar haline geldi.⁵⁰¹ Mevcut kaynaklarda da belirtildiği gibi, Konstantin Kudüs'ün kutsiyetini nazara alarak buradaki faaliyetlerle bizzat alakadar olmuştu. Konstantin'in Kudüs'e çok sayıda kilise inşa ettirmesi ve şehri tezyin etmesi,⁵⁰² Atlantik Okyanusu'nun sahillerinden tutun da Doğu'nun en ücra diyarlarından⁵⁰³ yani dünyanın dört bir yanından buraya hacı adaylarının akın etmesini sağladı.⁵⁰⁴ Bu gelişmeler, şehrin Hristiyanlaşma sürecini hızlandıran olaylar silsilesinin bir halkası oldu. Hristiyanlık iki asır içinde, merkez ve taşralarda kök saldı.⁵⁰⁵ Bu sırada şehrin 100.000'e yakın bir nüfusa ulaştığı tahmin ediliyor.⁵⁰⁶ Şehir öyle bir görünüme

⁴⁹⁶ Kutsal Mezar Kilisesi "Şehrin Fiziki Yapısı" başlığı altında ayrıntılı bir şekilde anlatılacaktır.

⁴⁹⁷ Nativity (Doğuş) kilisesidir. C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

⁴⁹⁸ İmbomon Kilisesi'dir. C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

⁴⁹⁹ Sozomenus, Hermias, *Ecclesiastical History*, Revised by. Chester D. Hartranft, şurada: *Nicene and Post Nicene Fathers*, Second Series, Volume II, Ed. By. Philip Schaff & Henry Wace, New York 1886, ss. 54-55. ; *The History of The Church, From Our Lord's Incarnation To The Twelfth Year of The Emperor Mouricius Tiberius or The Year of Christ As It was Written In Greek By Eusebius Pamphilus, Bishop of Caesarea In Palestina; Socrates Scolasticus, Native of Constantinopole; And Evagrius Scholasticus, Born at Epiphania In Syria Secunda*, Printed by Z. M. For Awnsham And John Churchill, London, 1659, ss. 229-230. ; Theodoretus, *Ecclesiastical History...* ss. 63-64. ; Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes...*, s. 41.

⁵⁰⁰ Bu kilise VII. yüzyılda Persler tarafından yıkılmıştır. C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

⁵⁰¹ Charles G. Herbermann, *The Catholic Encyclopedia, Volume 6: Fathers of The Church-Gregory XI*, Christian Classics Ethereal Library, New York, s. 704.

⁵⁰² Zosimus, *The History of Count Zosimus: Sometime Advocate And Chancellor of The Roman Empire*, Translated From The Original Greek With The Notes of The Oxford Edition, London, 1814, s. 138.

⁵⁰³ Edvard Gibbon, *History of the Decline and Fall...* s. 304.

⁵⁰⁴ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

⁵⁰⁵ Armstrong, *The Spatialization of Jerusalem During The Early Muslim Period*, s. 13.

⁵⁰⁶ Angeliki E. Laiou- Cecile Morrisson, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 26.

kavuştu ki; Eusebius şehri: “Peygamberler tarafından kehanet edilen şehir...”⁵⁰⁷ olarak tanımlıyordu.

Konstantin’in şahsında Kudüs’ün Hristiyanlık sembolleriyle donatılması, Yahudileri en çok inciten durum oldu.⁵⁰⁸ Çünkü Yahudilerin, tarih boyunca büyük bir kutsiyet atfettikleri bu şehre kendi inançları dışında herhangi bir inancı çağrıştıran sembol veya kültlere tahammülleri yoktu. Nitekim geçmişte benzer durumlar yaşanmış ve Yahudilerin bu durumlara tepkileri isyan şeklinde olmuştu. Konstantin’in Kudüs şehrine yönelik uygulamalarının son halkası ise, Hadrian döneminde Aelia Capitolina olarak isimlendirilen şehrin, yeniden eski ismine kavuşturulması oldu.⁵⁰⁹

Konstantin’in Kudüs şehrine gösterdiği alaka, şehrin kadim sakinleri olan Yahudilere yaklaşımı arasında büyük bir tezat oluşturuyordu. Çünkü imparator, Yahudilere yönelik çok katı fermanlar çıkararak İmparatorluk içindeki mevcudiyetlerini katı kurallara bağladı. Bu fermanlara göre, Yahudi dinine dönenler recm ve diri diri yakılma cezalarıyla karşı karşıya bırakıldı. Yahudilerin dinlerini yayması kati surette yasaklandı. Yahudi efendilerini kendilerini sünnet ettiriyor diye şikayet eden ve Hristiyanlığa geçiş yapan Yahudi tüm kölelere özgürlük tanındı.⁵¹⁰ Hristiyanların Yahudiliğe geçişi ağır cezalar konarak engellenmeye çalışılırken, Yahudilerin Hristiyan köle edinmesi de uygulanan yasaklar arasındaydı. Yahudilerin devlet bünyesinde herhangi bir görev alması katiyen yasaklandı. Hristiyanlığı kabul etmiş birinin hayatına kast eden herhangi bir Yahudi diri diri yakılma cezasına çarptırıldı. Bu ferman, Hristiyanlara nefretini kusan Yahudilerin imparatorluk içinde ne denli bir tehlike altında yaşadıklarını kanıtlar niteliktedir.⁵¹¹

Yahudilere yönelik ağır cezalar bunlarla da sınırlı değildi elbet. Bu dönemde İspanya’da düzenlenen Elvira Konsili’nde alınan kararlarla, Yahudilerin Hristiyanlar ile yemek yemesi yasaklandı. Zira öyle bir eylem gerçekleştiren herhangi bir Hristiyan dinden aforoz edilecekti. Konsilde çıkan diğer kara göre ise, Yahudilerin toprağa

⁵⁰⁷ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 36.

⁵⁰⁸ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 36.

⁵⁰⁹ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 234.

⁵¹⁰ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 104. ; M. A. Berk, *The History of The Jews...*, s. 35.

⁵¹¹ James A. Huie- William Jenks, *The History of The Jews...*, ss. 35-36.

şükranlarını sunmak için gerçekleştirdikleri dini seremonileri yapmaları yasaklandı. Hristiyanlara göre böyle dualar, Tanrı'ya bir hakaretti ve kilisenin saygınlığına zarar veriyordu.⁵¹²

Konstantin'in şahsında Hristiyanlık, Yahudilik ve Paganizm üzerinde ayrıcalıklı bir konum elde etmişti.⁵¹³ Yahudilerin imparator tarafından aşağılanmaları ve Hristiyanlık karşısında aşağı bir konuma düşmeleri, onları farklı coğrafyalarda bir yaşam sürme arayışına sevk etmişti. Bu dönemde Pers İmparatorluğu'nda⁵¹⁴ ve Mezopotamya'da⁵¹⁵ sayıca çoğalan Yahudiler, burada kendilerine karşı hoşgörü ve serbestlik içeren bir yönetim anlayışıyla tanışmışlar ve ülke içinde etkili bir konum elde etmişlerdi.⁵¹⁶ Zira bu dönemde Hristiyanlık da, Ermeni Kralı Tiridates vasıtasıyla Pers İmparatorluğuna nüfuz etmiş ve Kral Ustasades döneminde de bir hayli ilerleme kaydetmişti. Bunu Hristiyanlar'dan intikam almak için bir fırsat olarak gören Yahudiler, Pers Kralı Magi'yi bu yönde tahrik ederek Hristiyanlara karşı büyük bir katliam başlattılar.⁵¹⁷ Yahudiler, Pers sınırları içinde yaşayan Hristiyanların neredeyse hepsini öldürüp tüm kiliselerini ateşe verdiler.⁵¹⁸ Yahudilerin Persleri arkalarına alarak giriştikleri bu kanlı intikam hırısından Ustasades te nasibini almış ve acımasız bir şekilde katledilmişti.⁵¹⁹

Özetle ifade etmek gerekirse, Hadrian'la birlikte önemini kaybeden Kudüs şehri, Konstantin'in saltanatıyla birlikte, özellikle Hristiyanlığın imparatorluk içinde serbest bir din haline gelmesiyle, eski önemine kavuşmuş; ancak bu önem şehrin kadim sakinleri olan Yahudilerce değil, yeni inancın müntesibleri olan Hristiyanlarca paylaşılmıştı. Yani Kudüs artık Hristiyanların merkeziydi ve onların nazarında eski önemine kavuşmuştu.

⁵¹² Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 435.

⁵¹³ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 36.

⁵¹⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 104.

⁵¹⁵ Hugh Schonfield, *The History of Jewish Christianity: From The First to The Twentieth Century*, Vine of David, London, 1936, s. 50.

⁵¹⁶ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 104.

⁵¹⁷ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 37.

⁵¹⁸ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 104.

⁵¹⁹ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 37.

Konstantios Dönemi

İmparator Konstantin'in 337'deki ölümünden sonra,⁵²⁰ Roma imparatorluk tahtına oğlu Konstantios geçti. Konstantios, Roma imparatorluk tahtına oturduktan sonra, babası Büyük Konstantin'e paralel bir politika takip etti.⁵²¹ Bu paralellik, Yahudilere karşı izlenen politikada da kendini gösterdi.

Yahudiler, Büyük Konstantin döneminde Persler'le işbirliği yaparak çok sayıda Hristiyanı katletmiş ve tüm kiliselerini yerle bir etmişlerdi. Bununla yetinmeyen Yahudiler, İskenderiye'de Pagan mensuplarıyla işbirliği yaparak Trinitarian partisine karşı faaliyetlerde bulundular.⁵²² Ancak imparator Konstantios'u en çok kızdıran olay, Roma ordusu Macaristan'a yönelik bir seferdeyken, Yahudilerin bunu fırsat bilerek Peslerle işbirliği yapıp Filistin'de bir isyan⁵²³ çıkarmaları oldu.⁵²⁴

Konstantios, Yahudilerin kendi yokluğunu fırsat bilerek Persler'le işbirliği yapıp çıkardıkları isyanı haber alır almaz, isyanı bastırması için bölgeye kuzeni Gallus'u sevk etti.⁵²⁵ Büyük bir orduyla Filistin'e yürüyen Gallus, burada isyancıları katlederek Diocesarrea'yı yerle bir etti.⁵²⁶ İsyancıların merkez karargahını da yok etti.⁵²⁷

Yahudilerin ihanetlerini bir türlü içine sindiremeyen Konstantios, sadece babası Konstantin döneminde Yahudilere karşı çıkarılan fermanları uygulamakla kalmamış, aynı zamanda daha ağır fermanlar çıkararak onları yürürlüğe sokmuştur.⁵²⁸ Konstantios'un çıkardığı fermanlara göre, herhangi bir Yahudinin bir Hristiyanla evlenmesi ve kölesini sünnet ettirmesi ölümle cezalandırılacaktı.⁵²⁹ Daha önce

⁵²⁰ Walid Khalidi, *Before Their Diaspora A Photographic History...*, s. 27.

⁵²¹ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 45.

⁵²² James A. Huie- William Jenks, *The History of The Jews...*, s. 38.

⁵²³ Tarihçiler bu isyanın nedenleri hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Kimi tarihçiler, Yahudilerin isyan halinde olan bir Romalı generale destek verdiklerinden bahsederken, kimi tarihçiler de isyanı, Hristiyanlığı kabul eden Roma imparatorlarına karşı bir cevap olarak kabul etmektedirler. Kimi tarihçiler de, Roma imparatorlarının çıkardığı yasalarla Yahudi ekonomisine zarar verdiklerini bu nedenle Yahudilerin isyan başlattıklarını iddia ederler. Ancak en makul görüş, Roma'nın Filistin'i Hristiyanların kutsal merkezi haline getirme çabalarından ötürü böyle bir isyanın başlatıldığı yönündedir. Bkz. Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism...*, s. 413.

⁵²⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 105.

⁵²⁵ James A. Huie, *History of Christian Missions*, Printed By Oliver & Boyd, Edinburgh, 1841, s. 33.

⁵²⁶ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 105.

⁵²⁷ James A. Huie- William Jenks, *The History of The Jews...*, s. 38.

⁵²⁸ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 105.

⁵²⁹ James A. Huie- William Jenks, *The History of The Jews...*, s. 38.

imparator Hadrian tarafından yürürlüğe konan ve Yahudilerin Kudüs'e girişini yasaklayan ferman tekrar yürürlüğe kondu. Buna göre Yahudiler artık Kudüs'e uzaktan bakmak için bile belli bir ücret ödemek zorundaydılar.⁵³⁰ İmparatorun Yahudilere karşı öfkesi bu cezalarla da dinmeyince, ödedikleri vergileri de ağırlaştırdı. Epiphanius'un⁵³¹ bu dönemde Yahudilikten Hristiyanlığa geçiş yaptığı tahmin ediliyor.⁵³²

Julian Dönemi

İmparator Konstantios'un ölümünden sonra, 361 yılında Roma imparatorluk tahtına Julian oturdu.⁵³³ Julian'ın imparatorluk tahtına oturması, Yahudiler tarafından sevinçle karşılandı.⁵³⁴ Çünkü Julian pagan inanlı bir imparatordu ve Hristiyanlığa karşı büyük bir savaş başlatmıştı.⁵³⁵ Julian'ın Hristiyanlığa karşı nefreti, yine bu dinden nefret eden Yahudilere sempatisini arttırmıştı.⁵³⁶

Julian tahta oturduktan sonra, selefleri imparatorların Yahudilere karşı uygulamaya koydukları yasaları lağvederek onları yüceltti. Daha sonra selefi Constantios'un Yahudilere uyguladığı ağır vergileri kaldırdı ve dinlerini serbest bir şekilde icra etmelerine müsaade etti.⁵³⁷ Daha önce Yahudilerin devlet bünyesinde görev almalarını yasaklayan fermanlar da bu dönemde kaldırılmış ve Yahudiler Julian'la birlikte, devlet bünyesinde önemli konumlara getirilmiştir. Yahudiler yeni imparator Julian'dan aldıkları destek ve cesaretle Filistin, Suriye ve Mısır'daki kiliseleri yıkarak çok sayıda Hristiyanı katlettiler⁵³⁸ ve yine Julian'ın desteğiyle İmparatorluk içinde çok sayıda sinagog inşa ettiler.⁵³⁹

Julian'ın Yahudilere sağladığı ayrıcalıklar sadece bunlarla da sınırlı değildi elbet. Julian, yayınladığı bir bildiride, Yahudilere yönelik önceki uygulamalardan dolayı

⁵³⁰ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 105.

⁵³¹ Epiphanius, IV.yüzyılda yaşamış olup Ortodoks ve Katolik kiliseleri tarafından kilise babası olarak kabul edilmektedir.

⁵³² James A. Huie, *History of Christian Missions*, ss. 33-34.

⁵³³ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 46.

⁵³⁴ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 38.

⁵³⁵ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 46.

⁵³⁶ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 105.

⁵³⁷ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 105.

⁵³⁸ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 105.

⁵³⁹ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 234.

özür dileyip, Pers savaşından sonra Kudüs'ü yeniden imar ederek orada onlarla birlikte yaşayıp, onların ibadetlerine katılacağı sözünü verdi. Bu bildiri Yahudiler tarafından büyük bir sevinçle karşılandı.⁵⁴⁰ Ancak Yahudileri en çok sevindiren olay, Julian'ın Tapınağı Kudüs'te yeniden inşa edeceğini bildirmesiydi.⁵⁴¹

Julian Tapınağın inşası için eski Britanya komutanı ve aynı zamanda yakın arkadaşı olan Antakyalı Alypius'a ve kendisine yardımcı olması için de Filistin valisine talimat verdi. Yahudiler de kendilerine vaat edilen Tapınağın inşası için dünyanın dört bir yanından Kudüs'e akın ettiler. Zengin Yahudiler bu iş için büyük bir bütçe tahsis ederken, fakir olanlar ise Tapınağın inşaatında çalışmak için seferber oldular. Bu iş için bol malzeme ve çok sayıda işçi toplandı.⁵⁴² Julianda devlet hazinesinden bu iş için muazzam bir sermaye ayırdı.⁵⁴³

Her yaştan Yahudi, bu unutulmaz anlara şahiti olmak için Kudüs'te toplanmıştı. Yahudi erkekleri bu iş için tamahkârlıklarını unutmuş, Yahudi kadınları ise kibarlıklarını bir kenara bırakmıştı. Yahudiler Tapınağın inşasına öyle büyük bir önem veriyorlardı ki, inşaat çalışmaları için gümüşten yapılmış kazma ve kürekleri kullanıyorlardı. İnşaat enkazını da ipek örtü ve erguvanlarla taşıyorlardı. Yahudi din adamları da Tapınağın inşasında çalışan Yahudilere moral ve destek veriyorlardı.⁵⁴⁴ Kısacası her zengin Yahudi kesenin ağzını açmış, her fakir Yahudi de bu işte pay sahibi olmak için dişini tırnağına takmış çalışıyordu.

Buraya kadar herşey yolunda gidiyordu. Yahudiler de iş bitmişçesine Hristiyanlarla alay edip onları aşağılamaya başladılar. Hatta o kadar ileri gittiler ki Julian'a "Mesih Julian" diye hitap etmeye başladılar. Hristiyanlar ise tüm bu hazırlıkları korku ve çaresizlik içinde takip ediyorlardı. Piskopos Cyril, Hz. İsa'nın Tapınağa ilişkin kehanetini hatırlatarak, Tanrı'nın buna müsaade etmeyeceğine inanıyordu.⁵⁴⁵

⁵⁴⁰ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, ss. 38-39.

⁵⁴¹ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 234.

⁵⁴² James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 39.

⁵⁴³ John Duncombe- Denis Petau-Edward Gibbon, *Select Works of the Emperor Julian,; And Some Pieces of the Sophist Libanius, Translated from the Greek. With Notes from Petau, La Bleterie, Gibbon, &c. To which is Added, The History of the Emperor Jovian, from the French of the Abbé de La Bleterie*, Johann Albert Fabricius, Printed By J. Nichols, London, 1784, s. 62.

⁵⁴⁴ Edvard Gibbon, *History of the Decline and Fall...*, s. 305.

⁵⁴⁵ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 39.

Julian'ın Pers seferine çıkmadan önce Tapınağı yeniden inşa edilmesi yönünde emir vermesi,⁵⁴⁶ Julian'ın ordusunda görevli bir general olan Ammianus Marcellinus⁵⁴⁷ tarafından şöyle anlatılmaktadır: “*Julian, saltanatı esnasında, ölümünden sonra bile unutulmayacak bir sefer hazırlığına başladı. Seferin hazırlıkları devam ederken, daha önce Titus tarafından yıkılan Tapınağın inşası için emir verdi. Bu görev için de Antakyalı Alypius'u görevlendirdi. Alypius kendisine yardımcı olması için görevlendirilen bölge valisiyle birlikte Tapınağın inşaatı için bütün hazırlıkları tamamladı. Ancak Tapınağın temeli atılmaya başlandığında, yerin altından korkunç bir ateş topu sık aralıklarla, inşaat alanında patlamaya başladı. Bu ateş topu, Tapınağın inşasında çalışan bütün işçileri ve inşaat için tedarik edilen bütün malzemeleri yaktı.*”⁵⁴⁸

Aynı olayı Warburton⁵⁴⁹ şöyle anlatmaktadır: “*Julian'ın Yahudilere yönelik önceki uygulamalardan duyduğu üzüntü, onu Tapınağı yeniden inşa etme zaruretine sevk etti. Onun bu beyhude teşebbüsü, dinsizliğiyle eşdeğer bir olaydı. Çünkü o, İsa'nın Tapınağın bir daha inşa edilemeyeceğine dair kehanetini yalanlamak istiyordu. Burada onun bu mecnunvari girişimini boşa çıkaran çok önemli bir mucize yaşandı.*”⁵⁵⁰

Aynı olay, Kilise Babaları tarafından ise şöyle anlatılmaktadır: “*Din düşmanı İblis Julian'ın sapkınlığı onu Hristiyanlara karşı, Yahudileri silahlandırmayı sevk etti. Julian Yahudilere; “Niçin şeriatınızın size emrettiği gibi kurbanlar kesmiyorsunuz,” diye sorduğunda, Yahudiler ona; “Bu kurbanlar sadece Kudüs'te kesilip Tanrı'ya sunulur,” yanıtını verdiler. Bu yanıt üzerine kafir imparator onlara, Tapınaklarını tekrar inşa ettirip, İsa'nın kehanetlerini yalanlayacağını söyledi. Ancak o, İsa'nın kehanetinin aslında ne kadar gerçek olduğunu ispat etmekten öteye gidemedi.*

Julian'ın söyledikleri karşısında Yahudiler büyük bir sevinç içerisinde, tüm dünyadaki ırkdaşlarına haber salıp onları Kudüs'e davet ettiler. Büyük bir sevinç ve

⁵⁴⁶ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 39.

⁵⁴⁷ Wikins, *The History of Destruction of Jerusalem...*, s. 235.

⁵⁴⁸ Ammianus Marcellius, *The Roman History: During The Reigns of The Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian And Valens*, Translated By C. D. Yonge With General Index, London, 1894, s. 317.

⁵⁴⁹ Warburton, 1698 yılında İngiltere'de doğmuş, İngiliz yazar ve din adamıdır.

⁵⁵⁰ William Warburton- Richard Hurd, *The Works of the Right Reverend William Warburton, D.D., Lord Bishop of Gloucester: To which is Prefixed a Discourse by Way of General Preface, Containing Some Account of the Life, Writings, and Character of the Author*, printed by Luke Hansard & Sons for T. Cadell and W. Davies, London, 1811, s. 337.

heyecanla Kudüs'te toplanan Yahudiler, Tapınağın yeniden kurulması için tüm servetlerini ortaya döktüler. Julian'da yardımlarını esirgemiyerek taş, kereste, kil vs. gibi inşaat malzemelerini tedarik etti. Julian ayrıca en iyi adamını bu iş için görevlendirdi. Yahudiler bu iş için gümüşten yapılmış kazma ve kürekler kullandılar. Tapınağın inşası için çok sayıda işçi toplanmıştı. Bu işçi kalabalığı temel atmak için yeri kazmaya başladılar. Daha sonra biriken enkaz yığını bir vadiye boşaltmak için taşıldılar. Gece dinlenmek için ara verip ertesi gün tekrar çalışmaya geldiklerinde vadiye attıkları enkazın tekrar geri gelmiş olduğunu gördüler. Ancak bu enkaz yığını tekrar aynı yere taşıyıp alanı temizlediler.

Yahudiler Tapınağı dikmek için büyük bir harç hazırlarken, birden şiddetli bir fırtına çıktı ve hazırladıkları harcı dört bir tarafa dağıttı. Tanrı, Tapınağın inşa edilmesini istemediği için, bu esnada büyük bir deprem meydana geldi. Ancak Yahudiler, yaşanan tüm bu musibetlerden ders almadılar ve ısrarla Tapınağı inşa etmek için uğraştılar. Ancak kısa bir süre sonra, kazılı alandan büyük ateş topları fırlamaya başladı. Bu ateş topları, orada çalışan işçilerin çoğunu yaktı çok az işçi kaçarak hayatını kurtarabildi. Aynı gece, Tapınağın inşaat halindeki bör bölmesinde yatan işçiler, bir revağın çökmesi sonucu enkaz altında kalarak hayatlarını kaybettiler. Yine aynı gece, mucizevi bir olay yaşandı ve İsa'nın çarmıha gerildiği Haç, parlak bir şekilde gökyüzüne yansıdı. Bu esnada Yahudilerin elbiselerini kara bir Haç kapladı.

Yahudiler, art arda gerçekleşen bu mucizevi olaylar karşısında Tanrı'nın Tapınağın yeniden kurulmasını istemediğini anladılar ve hepsi korkuyla evlerine döndüler. Yahudiler bu olaylardan sonra, atalarının çarmıha gerdikleri İsa'nın gerçek Tanrı olduğuna inanmaya başladılar. Bu hadiselerden imparator Julian'da haberdar oldu. Ancak Firavun gibi kalbini katılaştırdı.⁵⁵¹

Tapınağın inşası esnasında zuhur eden olaylar, jeolog ve kimyacı sıfatlı bilim adamları tarafından araştırılmış ve nedenleri açıklanmaya çalışılmıştır. Jeologlara göre, inşaat esnasında meydana gelen ateş topları bu esnada bir yanardağın faaliyete

⁵⁵¹The History of The Church, *From Our Lord's Incarnation To The Twelfth Year of The Emperor Mouricius Tiberius or The Year of Christ As It was Written In Greek By Eusebius Pamphilus, Bishop of Caesarea In Palestina; Socrates Scolasticus, Native of Constantinopole; And Evagrius Scholasticus, Born at Epiphania In Syria Secunda*, Printed by Z. M. For Awncsham And John Churchill, London, 1659, ss. 298-299. ; Theodoretus, *Ecclesiastical History...*, ss. 196-198.

geçmesinden kaynaklı olabilirdi. Ancak bu bilim adamları bölgede tarih boyunca hiçbir yanardağın aktif olmadığı sonucuna vardılar. Kimyacılar ise, Tapınağın zeminini oluşturan alanın alt kısmında sıkışık gazların olabileceğini öne sürdüler. Ancak bu tarz gazların yanıcı etkiye değil aksine söndürücü bir etkiye sahip olduğu sonucuna vardılar.⁵⁵²

Yukarıda da görüldüğü gibi, Tapınağın Julian'ın iradesiyle yeniden inşa edilmesi esnasında zuhur eden olaylar, farklı inançlara sahip farklı kişiler tarafından neredeyse aynı şekilde anlatılmıştır. Farklı kaynakların olayı aynı şekilde anlatması, olayları sonradan yazan kişilerin, kendilerinden önce yazanlardan olayı aynen alıp yazmalarından ötürüdür. Çünkü yukarıda anlatılan hadiseler, bizce menkıbevi hadiselerdir ve Kudüs şehrine Hristiyanlık nazarında bir kutsiyet atfetmek için bilinçli olarak bu şekilde intikal ettirilmiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Zira bilim adamlarının da bu olayları bilimsel yönden açıklarken bile aynı gayeyi taşıdıkları su götürmez bir gerçektir.

Julian'ın iki yıl süren kısa saltanatı, büyük bir nefret duyduğu Hristiyanlığı İmparatorluk sınırlarından söküp atmaya yetmedi.⁵⁵³ Yahudiler de en büyük destekçileri olan bu imparatorun şahsında tapınaklarını yeniden kurma hayaline çok yaklaşmış ancak bunda muvaffak olamamışlardır. Nitekim Julian'ın döneminden günümüze kadar geçen yaklaşık 1500 yıllık zaman diliminde, Kudüs'teki Tapınağı yeniden inşa etmek için de somut anlamda hiçbir girişim olmamıştır.⁵⁵⁴

Julian'ın 363'teki ölümünden sonra, yerine Jovian geçti.⁵⁵⁵ Ancak Jovian'ın çok kısa süren saltanat dönemi, Kudüs şehrine ve Yahudilere yönelik nasıl bir tutum sergilediği konusunda bir fikir vermesi açısından oldukça yetersizdir.⁵⁵⁶

Jovian'dan sonra Roma imparatorluk tahtına oturan Valentinian ve Valens kardeşler, Julian döneminde Yahudilere verilen hakların devamını sağladılar. Ancak zamanın koşulları gereği, Yahudilere verilmiş en büyük haklardan biri olan devlet hizmetinde görev alma ayrıcalığını lağvetmek zorunda kaldılar. Bu durumu şöyle bir

⁵⁵² Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 437.

⁵⁵³ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 46.

⁵⁵⁴ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 41.

⁵⁵⁵ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 47.

⁵⁵⁶ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 41.

ferman yayımlayarak bildirdiler: *"Yahudilerin devlet memurluğu işlerinden muaf olduğunu ilan eden ve onların övüldüğü bu ferman hâlihazırda iptal edilmiştir. Hatta din adamları bile ülkeleri için yapmaları gereken görevi yerine getirmedikleri sürece, kendilerine Tanrı'ya adayamayacaklardır. Ayrıca kendisini Tanrı'ya adamak isteyen kişi, öncelikle kamu hizmetinin kendine düşen payını üstlenmesi için yerine başkasını bulmalıdır."*⁵⁵⁷

Kardeş imparatorlar Valentinian ve Valens, Yahudilerin dini uygulamalarını gerçekleştirmeleri konusunda onlara destek vermişler ve olağan vergi dışında onları herhangi başka bir vergiyle mükellef kılmamışlardı. Ancak bu dönemde devlet içinde güçlü bir nüfuza sahip Hristiyan din adamları, imparatorların Yahudilere karşı bu hoşgörülü yaklaşımlarını tasvip etmeyerek bu konuda kendilerine büyük sorun oluşturmuşlardır. Buna örnek teşkil edecek bir olay, Theodosius'un saltanatı döneminde oldu. İran sınırlarında yer alan Osroene eyaletinin Callinicum kasabasında bir sinagog inşa edildi. Buna tahammül edemeyen Hristiyan din adamları, bu sinagogun kundaklanması için halkı galeyana getirdiler. Eyalet valiside bu duruma sebep olan piskoposların ya sinagogu tekrar inşa etmelerini ya da zararı karşılamalarını istedi. Bu talep İmparator Theodosius tarafından onaylandı. Ancak İmparatorluk içinde güçlü bir nüfuza sahip olan⁵⁵⁸ Milan Piskoposu Ambrose⁵⁵⁹ bu durumu haber alır almaz İmparator Theodosius'a hakaret içerikli bir mektup yazarak bu yöndeki iradesinden vazgeçmesini istedi. İmparator da Ambrose'nin mektubunu dikkate alıp kararından vazgeçti.⁵⁶⁰

İmparator Theodosius, idari anlamda Yahudilere uygulanacak politikada titiz davrandığı kadar, Hristiyanlığın gerçek ruhuna da bağlı kalmıştı.⁵⁶¹ Theodosius ölmeden kısa bir süre önce neşrettiği bir fermanla, Hristiyanların Yahudilerin mallarını veya sinagoglarını yağmalamalarını kati bir surette yasakladı.⁵⁶² Bu doğrultuda eyalet valilerine mektuplar göndererek bu fermana uymayanların şiddetli bir şekilde cezalandırılmalarını istedi. Theodosius'un Yahudilere yönelik bu ılımlı yaklaşımı,

⁵⁵⁷ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 42.

⁵⁵⁸ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, ss. 42-43.

⁵⁵⁹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 437.

⁵⁶⁰ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 43.

⁵⁶¹ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 43.

⁵⁶² Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 438.

paganlar nezdinde vücut bulmamıştı. Zira bu dönemde pagan tapınaklar yıkılmış ve paganistlerin kurban sunmaları yasaklanmıştı.⁵⁶³

Theodosius, Yahudilere karşı hoşgörülü bir yaklaşım sergilemesine rağmen, Hadrian'ın Yahudilerin Kudüs'e girişlerini yasaklayan fermanını da kaldırmamıştı. Hatta Yahudilerin Kudüs şehrine girişlerini engellemek için, şehrin giriş kapılarına muhafızlar dikilmişti. Bazı Yahudiler, bu muhafızlara rüşvet vererek Tapınağın Titus tarafından yakıldığı günün anısına, şehre girip ağıtlar yakıyorlardı. Ancak buna rağmen Yahudiler, Doğu İmparatorları'nın hakimiyetindeki şehre girmeyi bir ayrıcalık olarak görmüyorlardı.⁵⁶⁴

Büyük Theodosius'un ölümünden sonra, 395 tarihinde, Roma imparatorluğu Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldıktan⁵⁶⁵ sonra, imparatorluğun Doğu kısmında yaşayan Yahudilere yönelik yeni bir ferman çıkarıldı. Buna göre, Yahudilerin yeni sinagog inşa etmeleri ve orduda görev almalarını yasaklandı. Devlet içindeki Yahudilere yönelik bu kısıtlamalar, bu durumlardan muzdarip olmak istemeyen 500 kişilik bir Yahudi zümrenin din değiştirmesine sebep olmuştu. İmparatorluk içindeki genel Yahudi toplumu bu durumdan haberdar olunca, derhal Hristiyanları sorumlu tuttular ve Hristiyan kiliselerine saldırdılar. Hristiyanlar da Yahudilere aynı şekilde karşılık verip çok sayıda sinagogu ateşe verdiler.⁵⁶⁶

İmparatorluğun Doğu kısmında Yahudilere yönelik kısıtlamalar ve bu kısıtlamaların yol açtığı çatışmalar sürerken, Batı kısmında nispeten daha istikrarlı bir ortam vardı. M. Depping'e göre, Batı kısmındaki Yahudi milleti oldukça avantajlı bir durumdaydı. Burada Yahudilerin ibadet anlayışlarına saygı duyuluyordu ve dine ilişkin her konuda serbesttiler. Milli geleneklerini sürdürmelerinin yanı sıra, kendi toplum anlayışlarına göre adalet meselelerini çözüme kavuşturabiliyorlardı. Yargı alanında yaşam ve ölüm haricinde tam bir serbestliğe sahiptiler. İmparatorluğun diğer teb'ası ile aynı haklara sahiptiler. Sadece devletin en üst kademesinde ve askeri görevlerden hariç tutuluyorlardı.⁵⁶⁷

⁵⁶³ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 44.

⁵⁶⁴ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 45.

⁵⁶⁵ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 49.

⁵⁶⁶ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 47.

⁵⁶⁷ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 48.

II. Theodosius Dönemi

Yahudiler, II. Theodosius döneminin belli bir noktasına kadar, gerek kültürel gerekse dini açıdan oldukça rahat bir yaşam sürüyorlardı. Ancak bir Purim Bayramında⁵⁶⁸ yaşanan bir hadise, İmparator'un Yahudilere karşı bu bakış açısını değiştirdi.⁵⁶⁹ Hadise şöyle gelişti: Yahudiler Purim Bayramını kutlarken, Haman'ın tasvirini bir darağacında sallandırmaya başladılar. Ancak işin ilginç yanı, darağacı bu kez Hz. İsa'nın gerildiği çarmıha benzetilmişti.⁵⁷⁰ Yahudiler kısa bir süre sonra bu çarmıha Hristiyan bir genci bağlayarak kırbaçlamaya başladılar⁵⁷¹ ve bir yandan da Hz. İsa aleyhine lanet çığlıkları attılar. Bu hadise bölgedeki Hristiyanları galeyana getirerek ayaklanmalarına sebep oldu.⁵⁷² Bu olay II. Theodosius'un dikkatinden kaçmadı ve 438'de⁵⁷³ yayınladığı bir fermanla, Yahudilerin tüm ayrıcalıklarını lağvederek Purim Bayramını kutlamalarını yasakladı.⁵⁷⁴

İmparator II. Theodosius'un Yahudileri cezalandıran bu fermanı, ne Hristiyanları ne de Yahudileri tatmin etmişti. Yahudiler, benzer hareketleri Makedonya, Dacia, İlyricum gibi imparatorluk bölgelerinde tekrarlayarak Hristiyanları kışkırtmaya devam ettiler. Hristiyanlar da Yahudilerin bu eylemlerine, Yahudilerin evlerini ve sinagoglarını yakarak karşılık veriyorlardı. Olaylar kısa sürede büyüyerek adeta Hristiyan-Yahudi kavgasına dönüştü. II. Theodosius, giderek büyüyen bu çatışmanın ciddiyetini anladı ve bu kavgayı bitirmesi için vali Philip'i görevlendirdi. İmparator Theodosius, Philip'e sıkı önlemler almasını ve Hristiyan-Yahudi farketmeksizin kim imparatorluk kurallarını çiğnerse, şiddetle cezalandırmasını söyledi. Neticede Roma askerleri bu çatışmayı zorla da olsa bastırdılar ve suçluları cezalandırdılar. Ancak benzer olaylar İskendertiye başta olmak üzere, imparatorluğun birçok bölgesinde meydana gelmeye devam ediyordu.⁵⁷⁵

⁵⁶⁸ Purim (פּוּרִים) Bayramı, antik Pers İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudilerin, Haman'ın onları öldürme planından kurtuluşunun anısına kutlanan bir bayramdır. Bkz. Tevrat, Ester Bölümü, 8: 16-17

⁵⁶⁹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 438.

⁵⁷⁰ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 49.

⁵⁷¹ Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Jews...*, s. 438.

⁵⁷² James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 49.

⁵⁷³ Steven T. Katz, *The Cambridge History of Judaism...*, s. 414.

⁵⁷⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 109.

⁵⁷⁵ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 49.

II. Theodosius döneminin Kudüs şehri açısından en önemli olayı, 438⁵⁷⁶ yılında imparatorun eşi Eudocia'nın şehri ziyaret etmesidir.⁵⁷⁷ Bir sex skandalından sonra II. Theodosius'tan ayrılarak Kudüs'e gelen Eudocia,⁵⁷⁸ burada kendini hayır işlerine adanarak çok sayıda kilise inşa ettirdi.⁵⁷⁹ Bunlardan en önemlileri, Şam Kapısı dışında taşlanarak şehit edildiğine inanılan St. Stephan'ın anısına inşa edilen St. Stephan⁵⁸⁰ Kilisesi ve Siloam Havuzu (Pool of Siloam) Bazilikası'dır.⁵⁸¹ Eudocia çok miktarda para harcayarak Titus döneminde yıkılan eski güney duvarlarını Bizans mimari anlayışına⁵⁸² uygun olarak yeniden onardı.⁵⁸³

Eudocia, İmparator Konstantin'in annesi Helena'dan sonra, Kudüs tarihinde önem arz eden ikinci imparatoriçedir.⁵⁸⁴ Bu imparatoriçe, mimari anlamda şehre katkı sağlamakla kalmayıp, Hadrian döneminden beri şehre girmeleri yasak olan Yahudilerin tekrar Kudüs şehrine girişlerini serbest hale getirerek⁵⁸⁵ Yahudi tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Eudocia'nın fermanıyla Yahudiler şehre tekrar yerleşme hakkını elde etmişlerse de, şehre ne zaman dönüp yerleştikleri hakkında kesin bir bilgi söz konusu değildir.⁵⁸⁶

Eudocia, 16 yılını Kudüs'te geçirdikten sonra, 460 yılında, 67 yaşında bu kutsal şehirde öldü.⁵⁸⁷ Naaşı da kendi isteği doğrultusunda, inşa ettirdiği St. Stephan Kilisesi'ne defnedildi.⁵⁸⁸ Ancak bazı kaynaklar, Eudocia'nın Kudüs'ten İstanbul'a geri döndüğünü ve beraberinde ilk şehit St. Stephan'ın emanetlerini de başkente

⁵⁷⁶ Bazı kaynaklarda Eudocia'nın Kudüs'e 444 yılında geldiğini ifade etmektedirler. Bkz. Conder, *The City of Jerusalem*, s. 218.

⁵⁷⁷ Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, s. 13. ; Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 157. ; Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, s. 13. ; Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁵⁷⁸ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, The Belknap Press of Harvard University Press, England,2008, s. 157.

⁵⁷⁹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁵⁸⁰ Bu kilise, M.S. 614'te Kudüs şehrinin Persler tarafından istilası sonucu yıkılmış ve daha sonra arazisi üzerine Aziz Stefan'ın Dominikan Tarikatı üyeleri tarafından yeniden inşa edildi. Bkz. C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 126.

⁵⁸¹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 126. ; Conder, *The City of Jerusalem*, s. 218.

⁵⁸² Eudocia'nın Kudüs şehrine yönelik mimari yapıları, şehrin fiziki yapısı başlığı altında ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

⁵⁸³ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 126. ; Conder, *The City of Jerusalem*, s. 218.

⁵⁸⁴ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁵⁸⁵ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 157.

⁵⁸⁶ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁵⁸⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 218.

⁵⁸⁸ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 126.

getirdiğinden bahsederler. Zira başkente dönen Eudocia, burada bir yıl kaldıktan sonra Kudüs'e tekrar dönüş yapmış ve burada ölmüştür.⁵⁸⁹

Justinyan Dönemi

Justinyan dönemi, Bizans İmparatorluğu için bir dönüm noktası olduğu kadar,⁵⁹⁰ Kudüs tarihi açısından da önemli bir dönemi ifade eder. Justinyan, Bizans tahtına oturduktan sonra, İmparatorluğu eski ihtişamına kavuşturmak için bir takım kararlar aldı. İmparatorluğu eski ihtişamına kavuşturmayı amaçlayan Justinyan, bunun ülkeyi tek bir din altında birleştirmek⁵⁹¹ ve “Tek Devlet, Tek Kanun, Tek Kilise” prensibini yerleştirmekle⁵⁹² mümkün olacağını düşünüyordu. Justinyan'ın bu amacını gerçekleştirmek için ülkedeki pagan ve Yahudi nüfusunu zorla din değiştirme ve baskı altına alma yönündeki fermanlar, isyanları da beraberinde getirdi.

Justinyan'ın amcası ve selefi Justin, kendi döneminde Yahudi ve putperestlerin yüksek dereceli adli memurluklara gelmesini engelleyen fermanlar çıkarmıştı. Çünkü Justin'e göre böyle insanların Hristiyan vatandaş ya da Hristiyan din adamları üzerinde adli bir karar vermeleri, imparatorluğun dini olan Hristiyanlığa bir hakaretti. Amcasının bu yöndeki uygulamalarını devam ettiren Justinyan, imparatorluk içindeki Yahudi ve putperestlere yönelik bir kovuşturma başlatıp onları din değiştirmeye zorluyordu, bunu kabul etmeyenler de imparatorluktan kovuluyordu. Bu baskıcı politika, bu dönemde Anadolu'da 70.000 putperestin Hristiyanlaşmasını sağlamıştı ancak; Yahudiler bu durumu kabullenecek gibi görünmüyordu.⁵⁹³

Yahudiler, tarih boyunca dini ve milli konularda büyük bir hassasiyet göstermiş ve bu hassasiyeti gözardı eden yönetimlere karşı çıkarak farklı boyutlarda isyanlar çıkarmışlardır. Yahudilerin tarih içerisinde bu hassasiyeti gözeterek çıkardıkları isyanların bir örneği de bu dönemde görülmektedir. Justinyan'ın İmparatorluğu tek bir inanç altında birleştirme ideali uğruna farklı inançlara gösterdiği baskı, Yahudileri

⁵⁸⁹ Brain Croke, *The Chronicle of Marcellinus, Translation and Commentary*, Published and Distributed by The Australian Association For Byzantine Studies, Sydney, 1995, ss. 17-84.

⁵⁹⁰ Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans...*, s. 49.

⁵⁹¹ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 56.

⁵⁹² Çelik, *Siyasal Sistem Açısından Bizans...*, s. 50.

⁵⁹³ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 56.

kendini mesih olarak tanıtan Julian adında bir yahudinin liderliği altında bir isyana teşvik etti.⁵⁹⁴

Yahudiler, 4 Temmuz 555 yılında Samaryalılar'la birlikte Filistin'in Kayserya (Caesarea)⁵⁹⁵ şehrinde büyük bir isyan başlattılar. Şehrin Hristiyan vatandaşlarına ve Hristiyan kiliselerine saldıran Yahudiler, burada çok sayıda Hristiyanı katledip, çok sayıda kiliseyi ateşe verdiler. Eyalet valisi Stephan'ı öldürüp mallarını yağmaladılar. Bunun üzerine öldürülen valinin karısı, başkent İstanbul'a gidip durumu imparator Justinyan'a bildirdi. Justinyan Amantius'u görevlendirerek derhal isyanı bastırmasını emretti. Amantius, bölgeye gelerek Stephan'ın katillerini araştırdıktan sonra, çok sayıda Yahudiyi öldürüp bir kısmını yaralayarak sakat bıraktı.⁵⁹⁶ Bu isyan neticesinde 100.000'e yakın Yahudi öldürüldü. Yine bu isyan neticesinde Samaryalılar'ın büyük bir çoğunluğunun Hristiyanlık dinlerine geçiş yaptıkları tahmin ediliyor.⁵⁹⁷

Yahudiler genel geçer tüm isyanlarda olduğu gibi, bu isyan neticesinde de kaybeden taraf olmuştu. Ancak bu kayıp sadece can ve mal kaybıyla da sınırlı kalmadı. Çünkü Justinyan, isyanın akabinde bir ferman çıkararak İmparatorluğun genelindeki tüm Yahudilerin ibadetlerini ve bayramlarını icra etmelerini yasaklayarak sinagoglarını da Kilise'nin hizmetine vermişti.⁵⁹⁸ Justinyan'ın yasakları adli konularda da vücut bulmuştu. Buna göre, Hristiyan ve Yahudiler arasında mahkemeye intikal edebilecek davalarda, Yahudilerin tanıklığı geçersiz sayılacaktı.⁵⁹⁹ Yahudiler⁶⁰⁰ sadece kendi

⁵⁹⁴ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 56.

⁵⁹⁵ Kayserya (קיסרריה - قيسارية) İsrail'de antik liman kenti olan Kayserya Maritima'nın kenarında yer alan bir şehirdir. Şehir, Hadera şehrinin yakınlarında, İsrail sahil düzlüğünde Tel Aviv ve Hayfa'nın tam ortasında yer alır.

⁵⁹⁶ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes...*, s. 337.

⁵⁹⁷ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 57.

⁵⁹⁸ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 57.

⁵⁹⁹ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 118.

⁶⁰⁰ Justinyan döneminde, Rabbi denilen Yahudi hahamları ile Yahudi toplumunun kayda değer bir bölümü arasında dini manada bir ihtilaf çıktı. Hahamlar, Kutsal Kitap Tevrat'ın okunması ve yorumlanmasını İbranice diliyle sinagoglarda gerçekleştirmek isterken, Yahudi halkının önemli bir kısmı Eski Ahit'e dair hürmetini ve bilgisini yitirdiği için Tevrat'ın Grekçe tercümesinin kullanılması gerektiğini düşünüyordu. Hahamlar ise şiddetle buna karşı çıkarak yorum ve tehdit yoluyla Yahudi halkını bu düşünceden vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Ancak bu konu kısa süre içinde İmparator Justinyan'a intikal etmiş, O'da Tevrat'ın Grekçe okunup yorumlanması konusunda karar kılmıştı. Tevrat'ın bilinen en eski Grekçe tercümesinin kullanılmasını tavsiye eden imparator, ibadethanelerde Mişna'nın kullanılmasını yasakladı. Çünkü imparator, Mişna'yı batıl bir inanç olarak kabul ediyordu. Bu konuda kendisine muhalif olan Yahudi hahamları bedensel olarak ve mallarını müsadere ederek cezalandırma tehdidinde bulundu. Bkz. James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, ss. 58-59.

aralarında görülen davalarda tanıklık edebilecekti.⁶⁰¹ Yahudilerin çocuklarına herhangi bir konuda vasiyet veya miras bırakmaları yasaklanırken,⁶⁰² Hristiyanlık mensubu olmayan bir ailenin, Hristiyan olan çocukları (aile vasiyet bırakmamışsa bile) mirastan pay alma hakkı serbest bırakılmıştı.⁶⁰³ Yahudi ailelerin kendi çocuklarını eğitime hakkında elinden alınmıştı.⁶⁰⁴ Örneğin; babası Yahudi, annesi Hristiyan olan bir çocuğun eğitimi, Hristiyan olması nedeniyle anneye bırakıldı. Ya da tam tersi bir durum da, yani anne Yahudi baba Hristiyansa, çocuğun eğitimi Hristiyan olması sebebiyle babaya bırakılacaktı. Tüm bu yasaklar şüphesiz ki, Yahudileri Hristiyanlığa geçiş konusunda etkileme amacıyla konmuştu.⁶⁰⁵ Ancak Yahudiler bu tarz baskı ve yasaklara ilk defa maruz kalmıyorlardı. Dolayısıyla da Justinian'ın amaca yönelik uygulamaları, Yahudileri kızdırmaktan başka bir işe yaramıyordu.⁶⁰⁶

İmparator Justinian'ın Yahudilere yönelik baskıcı ve yasakçı yaklaşımı, Kudüs şehrine olan yaklaşımıyla büyük bir tezat oluşturuyordu. Çünkü imparator Kudüs'ü Yahudiliğin değil, Hristiyanlığın bir merkezi olarak görüyordu. Bu yüzden Justinian şehirde gerçekleştirdiği imar faaliyetleriyle, Bizans damgasını Kudüs şehrinde kalıcı hale getiren imparator olmuştur.⁶⁰⁷

Justinian, Bizans imparatorluğu genelinde hararetli bir şekilde imar faaliyetine girişerek, imparatorluğu Hristiyan mabetleri ve sembolleriyle donatmaya başladı. İstanbul'da Ayasofya Kilisesi'ni inşa ettirdikten sonra Beytüllahm'da Doğu Kilisesini,⁶⁰⁸ Kudüs'te ise bugüne kadar inşa edilen kiliseler arasında en büyüğü olan ve bugünkü Mescid-i Aksa'nın çevrelediği alan üzerinde⁶⁰⁹ Nea⁶¹⁰ Kilisesi'ni inşa ettirdi.⁶¹¹ Justinian'ın Kudüs'teki inşa faaliyetleri bunlarla da sınırlı değildi. Justinian

⁶⁰¹ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 57.

⁶⁰² Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 118.

⁶⁰³ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 57.

⁶⁰⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 118.

⁶⁰⁵ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 57.

⁶⁰⁶ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 59.

⁶⁰⁷ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

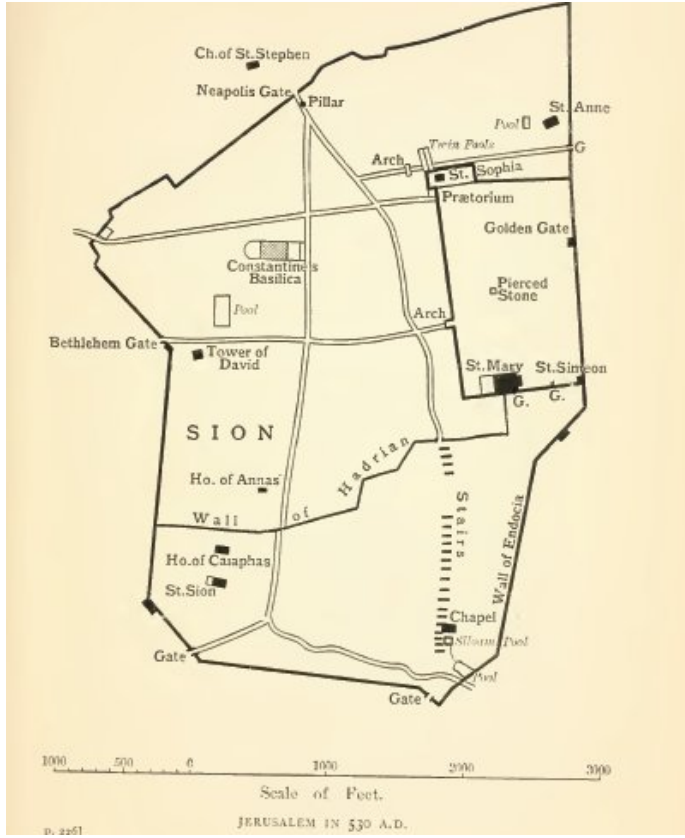
⁶⁰⁸ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁶⁰⁹ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 224.

⁶¹⁰ Bu kilise, bazı kaynaklarda st. Mary (Meryem Kilisesi) olarakta geçmektedir.

⁶¹¹ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 148.

şehre gelen hacıların konaklaması için bir imarethane⁶¹² ve hacıların hastalanması ihtimaline karşı her biri 100⁶¹³ yataktan oluşan iki hastahane yaptırmıştır.⁶¹⁴

Harita2: Justinian Döneminde Kudüs (M.S. 530)⁶¹⁵

Heraklius Dönemi

Bizans tarihinin en önemli imparatorlarından biri olarak kabul edilen Heraklius, 610 yılında tahta oturduğunda, İmparatorluk adeta bir enkaz yığını halindeydi; idari, mali ve askeri açıdan iflasın eşğine gelmişti. Bizans içsel olarak bu sorunlarla boğuşurken, dış güçler tarafından da sürekli taciz ediliyordu. İmparatorluğun içinde

⁶¹² C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 128.

⁶¹³ Hastanelerin yatak sayısına ilişkin olarak bilgiyi 570'lerde Kudüs'ü ziyaret eden bir hacı olan Antonius Martyr 3000 olarak vermektedir. Yani Martyr hastanelerde 3000 adet yatak olduğunu ifade etmektedir. Ancak Martyr'in bu sayıyı abarttığı bazı kaynaklarda vurgulanmaktadır. Bkz. C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 128. ; Conder, *The City of Jerusalem*, s. 224.

⁶¹⁴ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 224.

⁶¹⁵ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 227.

bulunduğu buhranın bilincinde olan Avarlar ve Slavlar, Balkanlar'da istedikleri gibi hareket ederken, Persler de Anadolu'nun bağrında aynı vazifeyi icra ediyorlardı.⁶¹⁶

Uzun zamandır Bizans İmparatorluğu'nu doğuda en çok uğraştıran güç olan Persler, 542 yılında Chosoroos'un(I.Hüsrev)⁶¹⁷ liderliğinde Kudüs'e bir saldırı teşebbüsünde bulunmuş fakat veba salgını nedeniyle bundan vazgeçmişti.⁶¹⁸ Ancak bu döneme gelindiğinde, Bizans'ın aralarındaki ticaret anlaşmasını ihlal ettiğini gerekçe göstererek⁶¹⁹ devlete saldırmaya başladı. 611 yılında Kayseri'ye bir saldırı gerçekleştiren Persler, Bizans tarafından zorla da olsa püskürtüldüler. Ancak iki sene sonra tarihler 613 yılını gösterdiğinde, Perslerin Güneydoğu bölgesine doğru amansız yürüyüşüne, Bizans'ın karşılık verebilecek kudreti yoktu.⁶²⁰

Persler 613 yılında büyük bir orduyla, Bizans'a bağlı Ürdün ve Filistin bölgelerine doğru ilerlemeye başladılar.⁶²¹ Pers ordusu bu bölgelere ilerleyişini sürdürdükçe, kendilerini Kudüs'ten kovan ezeli düşmanları Hristiyanlardan intikam almak ve şehri ele geçirmek için bu durumu bir fırsat olarak gören⁶²² 26.000 Yahudi, Pers ordusuna katıldı.⁶²³ Tarihler 614 yılını gösterdiğinde, Persler İran'dan Akdeniz'e kadar olan bölgeyi kuşatıp, Bizans'ın Arap yarımadasıyla olan iletişimini kestiler.⁶²⁴

Pers ordusu 614 yılının Mayıs ayında Kudüs'e girdi.⁶²⁵ Persler şehre girdiğinde, Kudüs halkı savaşa hazırlıksız yakalanmıştı ve buradaki Roma garnizonu da Pers ordusuna karşılık verebilecek bir kalibrede değildi.⁶²⁶ Bu nedenledir ki, Kudüs halkı fazla bir direniş göstermeden şehri Pers ordusuna teslim etti. Ancak Pers ordusu şehrin teslim olduğunu düşünerek buradan ayrılınca, Hristiyanlar hemen ayaklanıp çok sayıda

⁶¹⁶ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 86.

⁶¹⁷ Bazı kaynaklar, Yahudilerin Pers Kralı Chosroes (I. Hüsrev)'e elçiler göndererek Roma ile diplomatik ilişkileri sonlandırmasını ve Roma iradesine karşı askeri bir sefer düzenlemesi halinde, kendisine büyük destek vereceklerini bildirdiklerini iddia ederler. Hatta Yahudiler, I. Hüsrev'e 50.000 kişilik bir Yahudi ordusu ve Kudüs'ün Roma'dan alınması halinde de çok miktarda muazzam bir para teklifinde de bulduklarını da eklerler. Bkz. James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 68.

⁶¹⁸ J. B. Bury, *History of The Later Roman Empire: From The Death of Theodosius I to The Death of Justinian*, Power Publication, New York, 1958, s. 104.

⁶¹⁹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁶²⁰ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 88.

⁶²¹ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes...*, s. 431.

⁶²² C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 128.

⁶²³ Bkz. James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 69.

⁶²⁴ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁶²⁵ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes...*, s. 431.

⁶²⁶ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 128.

Yahudi ve Pers askerlerini öldürdüler. Bu durumu haber alan Pers ordusuysa derhal geri döndü ve üç haftalık çetin bir direnişten sonra, Hristiyanlara karşı büyük bir katliam uyguladı.⁶²⁷ Theophanes'e göre savaş sonrası Kudüs'te 90.000 yahudi öldürülmüştü.⁶²⁸ Ancak bu rakamlar bazı kaynaklar tarafından abartılı görünmekte ve St. Saba Manastırı'nın bir keşişi tarafından söylendiği kadarıyla, gömülen kişi sayısının 62.455 olduğu ki bunların da 24.000 kadarının da mahkûmlardan oluştuğunu iddia etmektedirler.⁶²⁹ Ermeni tarihçiler ise bu rakamı 57.000 olarak vermektedirler. Ancak binlerce rahip, keşiş ve rahibenin kılıçtan geçirildiği kesindir. Katliamdan kurtulabilen Hristiyanlar ise Arabistan'ın Hristiyan şehirlerine kaçtılar.⁶³⁰

Kilisenin beşiği sayılan ve Hristiyanlar nazarında ilk zaferin sahnesi olan Kutsal Şehir Kudüs, Kısra'nın ölüm kusan kılıcı karşısınada yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı.⁶³¹ Persler şehirde üç günlük bir katliam gerçekleştirdikten sonra,⁶³² aralarında Konstantin'in inşa ettirdiği Kutsal Mezar Kilisesi, Golgotha Kiliseleri, St. Stephan Kilisesi, St. Mary Kilisesi ve Eleona Kilisesi'ni tahrip ederek büyük zararlar verdiler.⁶³³ Daha sonra Patrik Zacharias'ın da aralarında bulunduğu⁶³⁴ 35.000 Hristiyan'ı esir olarak ele geçirdiler. Geri kalan Hristiyanlarsa Yahudiler tarafından zevkle katledilmek için köle olarak satın alındılar. Pers ordusu, Şehri yağmalayıp Helena'nın bulduğu Gerçek Haç'la birlikte çok sayıda altın ve gümüş eşyayı da gasp ettikten sonra,⁶³⁵ şehirden ayrılıp Mısır ve Libya üzerine yürüdü.⁶³⁶

Kudüs şehri, 550 yıl sonra Roma'nın elinden çıkmıştı. Konstantin'in şehri Hristiyanlığın merkezi yaptığı tarihten itibaren de dört asırlık bir süre geçmiş ve bu uzun zaman diliminden sonra ilk defa Hristiyanların elinden çıkıp Hristiyan olmayan bir

⁶²⁷ J. B. Bury, *A History of The Later Roman Empire: From Arcadius To Irene (395 A. D. To 800 A. D.)*, Macmillan And Co., New York, 1889, s. 214.

⁶²⁸ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes...*, s. 431.

⁶²⁹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 128.

⁶³⁰ Alfred J. Butler- D. Litt, *The Arab Conquest of Egypt And The Last Thirty Years of The Roman Dominion*, Oxford at The Clarendon Press, 1902, s. 60.

⁶³¹ W. Stubbs- Charles Hardwick, *A History of The Christian Church: Middle Age With Four Maps Constructed For This Work*, Edited By Keith Hohston, Macmillan And Co., London, 1877, s. 28.

⁶³² J. B. Bury, *A History of The Later Roman Empire...*, s. 214.

⁶³³ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 128.

⁶³⁴ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes...*, s. 431.

⁶³⁵ Alfred J. Butler- D. Litt, *The Arab Conquest of Egypt...*, s. 61.

⁶³⁶ Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes...*, s. 431.

devletin eline geçmişti. Yahudiler, asırlar boyu hasretini çektikleri kadim şehre kavuşmuşlardı artık.⁶³⁷

Persler 614'teki zaferin ardından, Mısır ve Anadolu'ya hızlı bir şekilde ilerleyip bu bölgeleri hâkimiyetleri altına aldılar. Artık Perslerin tek bir hedefi vardı; o da Bizans'ın başkenti İstanbul'u ele geçirmek.⁶³⁸ Kadıköy önlerine kadar ilerleyen Pers ordusu,⁶³⁹ başkent İstanbul'un önünde bir karargâh kurdu. Bunun üzerine Heraklius, derhal bir elçi göndererek Persler'le bir barış yapmak istedi.⁶⁴⁰ Ancak Pers Kralı II. Chosroes (II. Hüsrev), "Haç'a gerilen Tanrısını inkar edip Güneşe tapınmadıkça, onun bu isteğini asla kabul etmeyeceğim." diye yanıt verdi.⁶⁴¹ Ancak İstanbul'un kuşatılması zor bir kent olduğunu farkedince, Bizans'la ağır bir vergi karşılığında barış yaptı.⁶⁴²

Persler, barış karşılığında Bizans'ı onur kırıcı sayılabilecek bir miktarda vergiye mükellef kılmışlardı, fakat buna rağmen Pers Kralı II. Chosroes, Bizans üzerinde kazandığı zaferi, Bizans'ı küçük düşürmek adına her yerde dillendiriyor ve Bizans halkına zulm etmeye devam ediyordu.⁶⁴³ Bu durumun daha fazla devam etmesini mümkün görmeyen Heraklius, önce büyük bir meblağ vergi ödeyerek Avarlar'la barış yaptı. Heraklius bu hamleyle bir yandan Avrupa bölgesinden Anadolu'ya asker geçişini mümkün kıldı,⁶⁴⁴ bir yandan da Pers ordusuna karşı mücadele ederken Avar tehlikesini bertaraf etmiş oldu. Heraklius bundan sonra ilahi bir coşkuyla, Tanrı'nın yardımını dileyerek⁶⁴⁵ Paskalya Bayramı'nın ikinci gününe denk gelen⁶⁴⁶ 4 Nisan 622 yılının bir Pazar günü, kilisenin finansıyla⁶⁴⁷ dini bir törenden sonra pâyitahtını terkederek Pers ordusuna karşı Anadolu'ya doğru ilerlemeye başladı.⁶⁴⁸ Bizans ordusu Ermeni

⁶³⁷ Hagith Sivan, "From Byzantine To Persian Jerusalem: Jewish Perspectives And Jewish/Christian Polemics", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* Vol 41, No 3 (2000), Duke University Chicago GRBS, ss. 284-286.

⁶³⁸ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 70.

⁶³⁹ Theophanes, s. 432.

⁶⁴⁰ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 70.

⁶⁴¹ Theophanes, s. 432.

⁶⁴² James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 70.

⁶⁴³ Theophanes, s. 435.

⁶⁴⁴ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 93.

⁶⁴⁵ Theophanes, s. 435.

⁶⁴⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 93.

⁶⁴⁷ Theophanes, s. 435.

⁶⁴⁸ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 93.

bölgesine vardığında⁶⁴⁹ Heraklius mahirane bir hamle yaparak kendisine Ermenistan yolunu açtı. Bu hamle, Perslerin tuttıkları mevzileri boşaltmalarını sağladı. Nihayet 622 yılının sonbaharında, iki ordu karşı karşıya geldi. Çetin bir mücadeleden sonra, Bizans ordusu, Şahrbârâz komutasındaki Pers ordusunu ağır bir mağlubiyete uğrattı.⁶⁵⁰ Bu zafer, İstanbul'u Pers akınlardan kurtardı ve Perslerin tekrar Ermenistan bölgesine sürülmelerini sağladı.⁶⁵¹

Heraklius, 622 yılında Perslere karşı büyük bir zafer kazanmıştı ancak, bununla yetinmeyi düşünmüyordu. Perslere karşı başladığı bu savaşı, Persleri Bizans için bir tehdit olmaktan çıkaracak bir sonuca ulaştırmak istiyordu. Bu amaçla Heraklius, güneye inerek Persler'e ait Gence bölgesini ele geçirdi. Gence'nin en kutsal varlığı olan Zerdüş'tün ateşgedesi tahrip edildi. Böylece Bizans için mukaddes bir şehir olan Kudüs'ün intikamı da alınmış oldu. Heraklius, İran'a girmenin hesabını yaparken, daha önce barış anlaşması yaptığı Avarlar tekrar tehdit oluşturmaya başladılar. Bu gelişme üzerine Heraklius, Pers topraklarına girmekten vazgeçip payitahta dönmek zorunda kaldı.⁶⁵²

Heraklius'un koşullar gereği İstanbul'a geri dönmesi, Persleri cesaretlendirerek tekrar Bizans topraklarına saldırmalarına sebep oldu. Pers imparatoru II. Chosroes, komutan Sarbarazas'a Bizans'a saldırmaları yönünde emir verdi. Bunu haber alan Heraklius, Pers İmparatoru'na bir mektup göndererek barış teklifinde bulunarak kabul etmemesi halinde Pers İmparatorluğu'na büyük bir saldırı gerçekleştireceğini söyledi. Ancak Pers İmparatoru bunu kabul etmediği gibi, Heraklius'a meydan okudu.⁶⁵³

Heraklius, Persleri Bizans için tehlike olmaktan kuratarcak seferin hazırlıklarını yaparken, Avar tehlikesi yine baş göstermişti. Bizans Avarlar'la uğraşırken, Pers ordusu da İstanbul'a kadar gelerek şehri karadan ve denizden kuşatmaya başladı. İstanbul halkı büyük bir endişeye kapılmış, Patrik Sergios'un vaazları ve telkinleri sayesinde bu buhranı atlattı çalışıyordu. Ancak bu dönemde Avarlar'ın Bizans direnişine dış geçirememeleri, Perslerin İstanbul'dan çekilmesini sağladı. İmparator Heraklius da

⁶⁴⁹ Theophanes, s. 435.

⁶⁵⁰ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss. 93-94

⁶⁵¹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 129.

⁶⁵² George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 95.

⁶⁵³ Theophanes, s. 435.

hemen Kafkasya’da bulunan Hazar Türkleri ile ilişki kurarak Perslere karşı onlarla bir ittifak kurdu. Böylece Bizans’ın doğu siyasetinin temelini oluşturacak Bizans-Hazar ilişkileri de bu tarihte başlamış oldu.⁶⁵⁴

Bizans, Avar tehlikesini bertaraf etmişti. Başkenti kuşatan Persler de geri çekilmek zorunda kalmıştı. Üstelik Kafkasya’daki Hazar Türkeleri’yle de bir ittifak sağlanmıştı. Kısacası Persleri Bizans’a diz çöktürecek büyük bir seferin önünde hiçbir engel kalmamıştı. Bunun bilinci ve rahatlığıyla Heraklius, 626 yılının Eylül ayında büyük bir orduyla Perslere karşı sefere çıktı.⁶⁵⁵ Nihayet iki ordu, 627 yılının sonbaharında Ninova bölgesinde karşı karşıya geldiler. Bizans ve Pers mücadelesinin kesin sonuç verdiği bu büyük savaşta, kazanan Bizans imparatorluğu olmuştu.⁶⁵⁶ Heraklius Pers Kralı Chosroes’i 627 yılında esir alarak⁶⁵⁷ yerine oğlu II. Kavad’ı Pers tahtına oturttu.⁶⁵⁸

Kur’ân-ı Kerîm de daha önce bildirildiği gibi⁶⁵⁹, Bizans imparatorluğu uzun süredir kendisini tehdit eden ve imparatorluğun dini merkezini tarumar eden Pers İmparatorluğu’nu mağlup etti. Heraklius 628 yılının baharında⁶⁶⁰ Kudüs’e doğru zafer yürüyüşüne başladı.⁶⁶¹ 14 Eylül⁶⁶² 630 yılında Gerçek Haç’ı Persler’den kurtarıp tekrar Kudüs’e getirdi.⁶⁶³ O gün bu gündür Hristiyanlar 14 Eylül’ü Kutsal Haç Günü olarak kutlarlar.⁶⁶⁴ Heraklius, şehrin genelindeki çoğu kilisesi tekrar onarıp eski görkemlerine kavuşturma faaliyetlerine girişti.⁶⁶⁵ Kiliseleri onarma işi için St. Theodosius Manastırı rahibi Modestus, bölgeyi dolaşarak halktan para topladı. Konstantin döneminde inşa edilen Kutsal Mezar Kilisesi, eski boyutlarıyla olmasa da yeniden inşa edildi. Ancak St. Stephan Kilisesi, St. Sophia Kilisesi ve Zeytin Dağı üzerindeki Eleona Kilisesi tekrar inşa edilmediler ve giderek de unutuldu.⁶⁶⁶

⁶⁵⁴ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ss. 95-96.

⁶⁵⁵ Theophanes, s. 448.

⁶⁵⁶ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 96.

⁶⁵⁷ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 129.

⁶⁵⁸ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 70.

⁶⁵⁹ Kur’ân- Kerîm, Rum Suresi, 2-6.

⁶⁶⁰ Theophanes, s. 458.

⁶⁶¹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 129.

⁶⁶² Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁶⁶³ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 40.

⁶⁶⁴ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁶⁶⁵ James A. Huie- William Jenks,, *The History of The Jews...*, s. 70.

⁶⁶⁶ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 129.

Yahudiler, gerek Hristiyan imparatorlar ve Hristiyan halka olan nefretleri, gerekse Pers idaresi altında Tapınaklarını çünkü bir kez inşa etmek istemelerinin⁶⁶⁷ verdiği heyecan nedeniyle mücadele boyunca Pers devletinin yanında oldular. Heraklius Kudüs'teyken Roma halkı ve keşişler savaş esnasında Yahudilerin kendilerine ne kadar acımasız davrandıklarını, hatta Pers ordularından bile daha acımasız yaklaştıklarını ve kiliseleri nasıl yakıp yıktıklarını anlattılar. Önce Pers hakimiyetindeyken inşasına başladıkları ve bu dönemde inşaat halinde olan Tapınağı tekrar yıktıran Heraklius⁶⁶⁸, Yahudilerin bu ihanetine karşı Kudüs ve Galile civarındaki tüm Yahudilere yönelik bir kovuşturma başlattı. Buradaki Yahudilerin çoğu katledildi.⁶⁶⁹ Heraklius, Yahudilere yönelik politikasında selefleri imparatorların izini sürdü. İmparatorluğun Avrupa sınırlarını oluşturan bölgelere Yahudilerin⁶⁷⁰ katledilmesi yönünde emir gönderdi.⁶⁷¹ Hadrian döneminde Yahudilerin şehre sokulmaması ve yaklaştırılmaması yönündeki ferman, Heraklius tarafından tekrar yürürlüğe kondu.⁶⁷² Buna göre, Yahudiler artık Kudüs'e 3 milden fazla yaklaşamayacaktı.⁶⁷³ Yahudiler böylece asırlardır hasretini çektikleri Kudüs'ten hasret gideremedi ve gitmek zorunda kaldılar.

Heraklius'un İmparatorluğun genelinde Yahudilere yönelik çıkardığı sert yasalar, ülke içinde bir Yahudi hareketliliği yaşanmasına sebep oldu. İmparatorun zulmüne maruz kalmak istemeyen Yahudilerin bir kısmı Urfa'ya kaçarken, bir kısımda ilerleyen Arap ordularına katıldılar. Bu dönemde göç ve siyasi baskı yüzünden çok sayıda Yahudi, din değiştirmek durumunda kaldı. Kısacası, yedinci yüzyılda Bizans

⁶⁶⁷ James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 70.

⁶⁶⁸ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

⁶⁶⁹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 129.

⁶⁷⁰ Bazı kaynaklar, Heraklius'un Yahudilere karşı nefretini şöyle açıklar: "Heraklius ülkenin kaderine ilişkin bir konuda kahin ve münecimlere danıştıktan sonra, Yahudilere olan öfkesi daha da artmıştı. O'na, sünnet edilmiş bir kavmin bir gün bu imparatorluğu yıkacağı kehanet edilmişti. Heraklius, bu imparatorluğun genelinde Yahudilerin ne kadar kalabalık ve güçlü oldukları göz önüne aldığı ve buna ek olarak hala kendi vatanlarına döneceklerine dair olan umutlarını herşeyin üstünde tuttukları düşünüldüğünde, kehanette bildirilen halkın Yahudiler olduğundan hiç şüphe etmedi. Özgürlüklerine kavuşmak için gösterdikleri büyük çaba, Hrsitiyanlara karşı uyguladıkları kanlı ve zalim politika onun bu inancını adeta teyit etmişti ve onlara karşı daha şiddetli ve gaddar davranma konusunda ikna etmişti. Bkz. Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 123.

⁶⁷¹ J. B. Bury, *A History of The Later Roman Empire...*, s. 215.

⁶⁷² James A. Huie- William Jenks., *The History of The Jews...*, s. 70.

⁶⁷³ Theophanes, s. 459.

topraklarında Yahudi nüfusu, din değiştirme, Arap ilerleyişi ve sürgünler yüzünden bir azalma göstermiştir.⁶⁷⁴

Heraklius'un şehri Pers hâkimiyetinden kurtarmasından sonra, Kudüs şehrinde kısa süreliğine de olsa bir barış dönemi tesis edildi.⁶⁷⁵ Ancak şehrin Perslerin elinden tekrar alınmasının üzerinden on yıllık bir zaman dilimi geçmişti ki, 638 yılında Hz. Ömer tarafından şehir bizzatteslim alındı.⁶⁷⁶ Böylece Kudüs'te üç yüz yıl sürecek bir İslam hâkimiyeti dönemi başlamış oldu. Kudüs şehri dördüncü yüzyıldan, Haçlılar tarafından alınana kadar yaklaşık yedi asır boyunca sakin bir dönem geçirdi.⁶⁷⁷

⁶⁷⁴ Joshua Holo, *Byzantine Jewry İn The Mediterranean Economy*, Cambridge University Press, England, 2009, s. 37.

⁶⁷⁵ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 130.

⁶⁷⁶ Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harran Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: II, s. 48.

⁶⁷⁷ George Adam Smith, *The Historical Geography of The Holy Land: Especially in Relation to The History of İsrail And of The Early Church*, A. C. Armstrong And Son, London, 1901, s. 181.

III. BÖLÜM

ŞEHRİN FİZİKİ GÖRÜNÜMÜ

Kudüs, Lut gölünün bulunduğu çukur alanın batısında ve bu alandan fay diklikleriyle ayrılmış olan Yahudiye platosunun dalgalı yüzeyini oluşturan ve birbirinden Turopoion olarak adlandırılan merkez bir vadi tarafından ayrılan iki tepe üzerinde kurulmuştur.⁶⁷⁸ Şehrin üzerinde kurulduğu bu iki tepeden birisi Yukarı Şehir olarak adlandırılan bölümde yer almaktadır. Bu tepe Yukarı Şehir bölümünün en geniş ve en yüksek tepesidir. Bu yüzden Kral Dâvud burayı bir kale olarak görmüştür. Şehrin üzerinde kurulduğu diğer tepe ise Sion Dağı'nın kuzeyinde yer alır⁶⁷⁹ ve Akra olarak adlandırılır. Akra Tepesi, Aşağı Şehir bölümünü savunan bir konumda olup diğer tepeye nazaran daha kamburumsu bir şekildedir. Şehrin üzerinde kurulduğu bu iki tepe, derin vadiler tarafından çevrelediği için, bu bölgelere ulaşmak oldukça zordur.⁶⁸⁰

Savunma Amaçlı İnşa Edilmiş Yapılar

Şehrin Surları

Kudüs şehri, kuruluşundan itibaren oldukça sağlam surlarla çevriliydi. Bu durum, Kenâniler döneminde kurulan şehirlerin genel bir özelliği idi. Çünkü o dönemlerde duvarlar, şehir savunmasının en önemli araçları olarak kabul ediliyordu. Kudüs şehrine kurulmuş en eski surlar, yaklaşık M.Ö. 2500'lü yıllarda Yebusiler tarafından inşa edilmiştir.⁶⁸¹ Kudüs şehri, antik çağda örülmüş bu üç sur tarafından çevrelenmiştir. Antik çağın en eski surlarından olan bu surlar,⁶⁸² tümüyle pahlanmış yontma taşlardan oluşan⁶⁸³ ve asılı kayaların üzerinde inşa edilmiş çok sağlam yapılardır. Mimari açıdan birbirinden farklı olan bu surlar, 60 adet kule tarafından

⁶⁷⁸ Harman, "Kudüs"... , s. 323. ; Conder, *The City of Jerusalem*, s. 113. ; Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem...*, s. 10.

⁶⁷⁹ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine: Mount Sinai And Arabia Petrea*, Printed by A. Spottishwoode, London, 1841, s. 391.

⁶⁸⁰ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 113.

⁶⁸¹ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 20.

⁶⁸² Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 10.

⁶⁸³ Edward Robinso, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 384.

korunmaktaydı.⁶⁸⁴ Şehrin surları, derin vadiler ve yüksek tepeler tarafından kuşatıldığı için, şehre savunma açısından büyük bir avantaj sağlıyordu. Zira Hz. Dâvud ve Hz. Süleyman dönemlerinde bu surların güçlendirilmesi konusuna epeyce önem verilmişti.⁶⁸⁵

Şehrin birinci suru, Hippicus Kulesi'nden başlayarak Tapınağın batı kısmının sonuna kadar uzanır. Gennath olarak adlandırılan kapıdan başlayarak Antonia kalesine kadar uzanan⁶⁸⁶ ikinci sur on dört kule tarafından korunmaktaydı. Mimari yapısıyla diğerlerinden ayrılan üçüncü sur ise sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte dokuza yakın kule tarafından korunmaktaydı.⁶⁸⁷ Bu surlar, Kudüs şehrinin fiziki sınırlarını belirlerken bir yandan da şehrin simgesi olarak addediliyordu. Surların ortalama yükseklikleri 11.6 metre ile 17 metre arasında değişirken,⁶⁸⁸ uzunlukları 3.8 km civarındaydı.⁶⁸⁹ Surların kalınlığı ise genel olarak 2 metre civarındaydı. Şehre girişler, bu surlara eşlik eden 11 farklı kapıdan sağlanmaktaydı.⁶⁹⁰

Kudüs'ün savunma gücünü oluşturan surlar, savaşlar yüzünden birçok kez tahrip olmuş ancak bölgeye hâkim olan her kavim de ilk iş olarak bu surları güçlendirmek için büyük çaba sarfetmiştir. Kral Dâvud şehri aldıktan sonra ilk iş olarak şehrin surlarını güçlendirdi. Kral Nehemya zira M.Ö. 445'te⁶⁹¹ şehri aldıktan sonra ilk iş olarak surları kuzey yönünde uzatıp güçlendirdi.⁶⁹² Haşmonaylarda şehre hâkim olduktan sonra, M.Ö. 150'de surları yeniden restore ettiler.⁶⁹³ Kral Herod Kudüs şehrine girdikten sonra şehrin çehresini değiştirecek bir inşa faaliyetine girişince, ilk iş olarak şehrin surlarını güçlendirdi.⁶⁹⁴ Bizans imparatoru II. Theodosius'un karısı Eudocia da, Kudüs şehrine gerçekleştirdiği ziyarette şehrin surlarını güçlendirdi.⁶⁹⁵ Son olarak Osmanlı imparatoru

⁶⁸⁴ Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 11.

⁶⁸⁵ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 113.

⁶⁸⁶ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 113.

⁶⁸⁷ Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 11.

⁶⁸⁸ Rassem Khamaisi-Robert Brooks..., "Jerusalem Old City: The Urban Fabric and Geopolitical Implications", *International Peace and Cooperation Center: Publication XVII*, Jerusalem, 2009, s. 9.

⁶⁸⁹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 23.

⁶⁹⁰ Rassem Khamaisi-Robert Brooks..., "Jerusalem Old City...", s. 9.

⁶⁹¹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 6.

⁶⁹² *Kitab-ı Mukaddes*, Nehemya Bölümü, 3:1

⁶⁹³ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 96.

⁶⁹⁴ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 114.

⁶⁹⁵ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 126.

Kanuni Sultan Süleyman, 1542 yılında⁶⁹⁶ şehrin surlarını onararak eski gücüne kavuşturmuştur.⁶⁹⁷

Resim 16: M. Ö. 20'de Herod tarafından inşa edilen duvarın bir kısmı⁶⁹⁸

Yukarıda bahsettiğimiz gibi, kuruluşundan Bizans dönemine kadar şehre hâkim olan her millet, şehrin güvenliğini sağlamak adına ilk iş olarak Kudüs'ün surlarını restôre etmişlerdir. Çünkü Kudüs, bu güçlü surlar sayesinde savunma konusunda farkını ortaya koyan bir şehir konumundaydı. Zira şehrin surlarının önemini, Titus'un şehre vardığında surları görünce orduyu birkaç mil şehrin dışına konuşlandırması ve surları aşmak için planlar yapması, surların Kudüs açısından önemini yansıtan en iyi örnektir.⁶⁹⁹

⁶⁹⁶ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 384.

⁶⁹⁷ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 50.

⁶⁹⁸ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 27.

⁶⁹⁹ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 109.

Şehrin Kapıları

Kudüs şehri 20. yüzyılın erken dönemlerine gelindiğinde, dördü açık olmak üzere⁷⁰⁰ toplam sekiz kapıya sahipti.⁷⁰¹ Bu açık kapılar, şehrin doğusu, batısı, güneyi ve kuzeyinde yer alıyordu. Açık kapılara nazaran daha küçük boyutlarda olan kapalı kapılar ise, şehrin duvarlarına entegre edilerek kapatılmıştı.⁷⁰² Açık kapılardan:

Babu'ul Halil Kapısı: Batılıların Yafa Kapısı⁷⁰³ ya da Bethlehem Kapısı adını verdikleri bu kapı,⁷⁰⁴ ismini Yafa limanından almıştır. Yerliler ise, Babu'l-Halil veya Allah Dostu Hz. İbrahim'in geldiği yer olan Hebron'a⁷⁰⁵ baktığı için Dost Kapısı derler.⁷⁰⁶

Resim 17: L harfi şeklindeki Yafa Kapısı'nın giriş bölümü⁷⁰⁷

⁷⁰⁰ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 386.

⁷⁰¹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 23.

⁷⁰² Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 386.

⁷⁰³ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 22.

⁷⁰⁴ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 386.

⁷⁰⁵ İbranice de Hebron (הַבְּרִיָּה), Arapça da El Halil (الخليل) olarak adlandırılan bu bölge, günümüzde Batı Şeria'daki İsrail işgal bölgesinde yer almaktadır.

⁷⁰⁶ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 32.

⁷⁰⁷ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 32.

Şehrin Batı Duvarında yer alan Yafa Kapısı, büyük kare şeklindeki bir kuleden oluşmaktadır. Şehirden çıkan birisi ona doğudan girerek içinden geçip kuzey tarafından çıkar. Şehrin bu kapıdan Harem-i Şerif'in batı girişine kadar olan uzunluğu, 640 metreye yakındır.⁷⁰⁸

Şam Kapısı: Arapların Babu'l-Amud olarak adlandırdıkları bu kapı, Kudüs'ün kuzey duvarının ortasında yer almaktadır.⁷⁰⁹ Mevcut kapılar içinde en bezelisi olan bu kapı,⁷¹⁰ Şam yönüne baktığı⁷¹¹ ve Şam'a giden kabileler buradan çıkış yaptığı için Şam Kapısı olarak adlandırılmıştır.⁷¹² Kapının iki tarafında da savaş ihtimaline karşılık askeri kuleler inşa edilmiştir. Kapının bugünkü konumu, M.S. 41'de Kral Agrippa tarafından genişletilen surlara bakıldığında, o dönemde şehrin merkezinin burası olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹³ Kapı, iki yontma taş desteğe dayanan bir yay şeklindedir. Kapının içine Hadrian zamanında bir direk eklenmiş ve bu direk İslam fethine kadar varlığını sürdürmüştür.⁷¹⁴

Resim 18: Şam Kapısı⁷¹⁵

⁷⁰⁸ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 386.

⁷⁰⁹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 21.

⁷¹⁰ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 386.

⁷¹¹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 38.

⁷¹² Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 22.

⁷¹³ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 38.

⁷¹⁴ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 21.

⁷¹⁵ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 38.

Bab-ı Esbat Kapısı: Franklar'ın St. Stephan Kapısı dedikleri bu kapı, Hristiyanlar tarafından Meyem'in mezarının bu bölgede olmasından ötürü Meryem Kapısı (Bâb Sitti Meryam) olarak adlandırılmaktadır.⁷¹⁶ Şehrin doğu duvarında yer alan bu kapı,⁷¹⁷ L harfi şeklindedir ve bu kapıdan giren herhangi birisi sola dönmek zorundadır. Kapının Herod döneminden beri konumunun değişmediği kesindir ve Hz. İsa'nın Kudüs'e bu şehirden girmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bir diğer adı da Aslan Kapısı olan bu kapının, her iki yanında da aslan figürü bulunmaktadır. Ancak aslan figürünün Kudüs'ün sembolü olan aslandan dolayı mı yoksa Memlûklüler'in sembolü olan aslandan dolayı mı yapıldığı net değildir.⁷¹⁸

Resim 19: Doğu Duvarında yer alan St. Stephan Kapısı⁷¹⁹

⁷¹⁶ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 386.

⁷¹⁷ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 22.

⁷¹⁸ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 36.

⁷¹⁹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 36.

Bab-ı Nebi Dâvud Kapısı: Franklar tarafından Sion, Araplar tarafından ise Nebi Dâvud Kapısı olarak adlandırılan bu kapı⁷²⁰ Sion Dağı üzerinde kurulmuştur.⁷²¹ Bu kapı “Yahudi Bölümü Kapısı” olarak da adlandırılmaktadır.⁷²²

Altın Kapı: M.S. 640 ile 705 tarihleri arasında inşa edilen bu kapı,⁷²³ güzelliği nedeniyle batılılar tarafından Altın Kapı olarak adlandırılmıştır. Şehrin doğu tarafında yer alan bu kapı,⁷²⁴ Yahudi zealotların Mesihlik iddiasıyla herhangi bir isyan çıkarma ihtimallerine karşı inşa edilmiştir. Haçlılar tarafından kapatılan Altın Kapı, “Paskalyadan Önceki Pazar Bayramı” ve “Haç Festivali Bayramı” olmak üzere senede iki defa açılırdı.⁷²⁵

Resim 20: Doğu duvarında yer alan Altın Kapı⁷²⁶

Herod Kapısı: Kapının üzerindeki çiçek işlemlerinden dolayı Çiçek Kapısı olarak anılan bu kapı, Herod Sarayı'nın bu kapının içinde olduğuna inanan Hristiyanlardan dolayı Herod Kapısı olarak da adlandırılmaktadır. Kapıya doğu tarafından büyük bir

⁷²⁰ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 386.

⁷²¹ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 22.

⁷²² Mukaddasi, *Palestine Pilgrims' Text Society: Description of Syria Including Palestine*, Translated From The Arabic And Annotated by Guy Le Strange, I. Adam Street Adelphi, London, 1886, s. 100.

⁷²³ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 34.

⁷²⁴ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 23.

⁷²⁵ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 34.

⁷²⁶ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 34.

giriş bölümünden sonra dar koridorlar takip edilerek giriş yapılmaktadır.⁷²⁷ Bu kapı yerliler tarafından Bab ez- Zahari olarak adlandırılır.⁷²⁸

Resim 21: Herod Kapısı⁷²⁹

Kale ve Kuleler

Antonia Kalesi: Antonia Kalesi, Kral Herod tarafından eski Baris Kalesi'nin yerine inşa edilmiş⁷³⁰ ve Marcus Antonius'a ithafen⁷³¹ Antonia olarak yeniden adlandırılmış bir kaledir.⁷³² M.Ö. 37-35 tarihlerinde inşa edilen bu kale,⁷³³ Herod

⁷²⁷ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 37.

⁷²⁸ Edward Robinson, *Biblical Researches in Palestine...*, s. 387.

⁷²⁹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 37.

⁷³⁰ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 132.

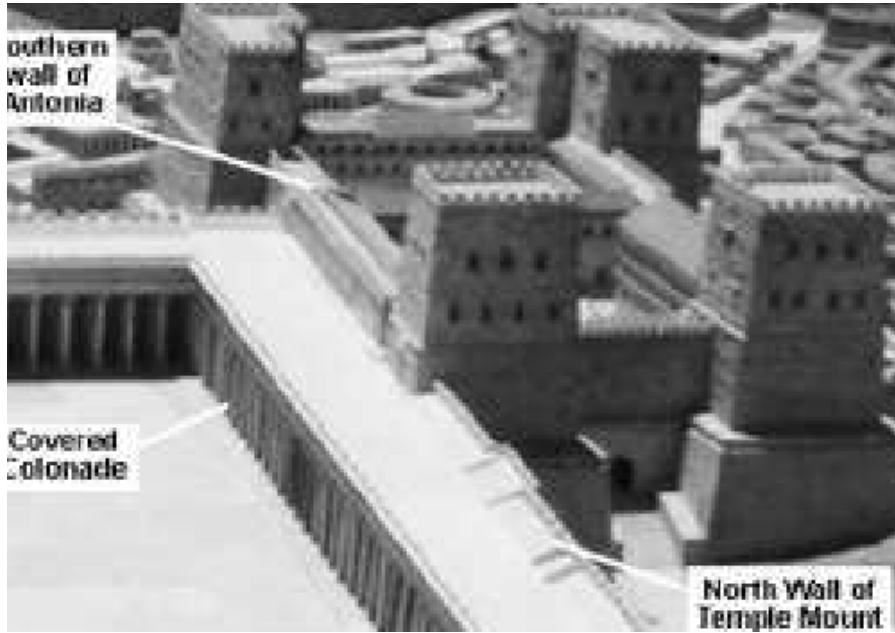
⁷³¹ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 125.

⁷³² John of Würzburg, *Palestine Pilgrims' Text Society: Description of The Holy Land*, Translated by Aubrey Stewart, I. Adam Street, London, 1890, s. 62.

⁷³³ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 44.

tarafından genişletilen Tapınak ve bu Tapınağın içindeki Yahudilerin aktivitelerini gözlemlemek amacıyla yapılmış bir kaledir.⁷³⁴

Kale, Tapınağın kuzeybatısındaki köşeyi oluşturan, 75 fit yüksekliğindeki⁷³⁵ sarp bir kayanın üzerine inşa edilmiştir.⁷³⁶ Tapınağın “Din Adamları Bölümü”nden 30 fit daha yüksek olan bu kale, üzerine inşa edildiği yükseklikten, dikey yönlü ve derinliği 60 fit, genişliği 165 fit olan bir hendekle ayrılmaktadır. Kalenin büyük bloğu, bu hendeğin içine konuşlandırılmıştır. Kuzey-güney yönünde 140 fit, doğu- batı yönünde 352 fit ebatlara sahip olan bu blok, Tapınağın dış avlu bölümünün üçte birinden daha fazla bir yer kaplamaktadır.⁷³⁷ Kalenin güney duvarı, Tapınağın kuzey duvarıyla aynı çizgide inşa edilmiştir. Bu duvarın kalıntıları günümüzde kalenin inşa edildiği alanda mevcuttur.⁷³⁸ Toplam yüksekliği 40 fit olan Antonia Kalesi’nin⁷³⁹ çatısı, 19 inç alan kaplayan ahşap kolonların oyma taşlara monte edilmesiyle desteklenmekteydi.⁷⁴⁰

Resim 22: Tapınağın kuzeybatı duvarına inşa edilmiş olan Antonia Kalesi⁷⁴¹

⁷³⁴ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 202.

⁷³⁵ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 426.

⁷³⁶ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 495.

⁷³⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 133.

⁷³⁸ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 202.

⁷³⁹ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 496.

⁷⁴⁰ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 202.

⁷⁴¹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 202.

Kaygan ve ince mermer levhalarla kaplanan⁷⁴² Antonia Kalesi, içinde çok sayıda oda, avlu, hamam barındıran ve askeri eğitim için çok geniş alanlara sahip olan dikdörtgen biçiminde inşa edilmiş⁷⁴³ muazzam bir kasabayı andırıyordu.⁷⁴⁴ Dört tarafı da farklı kulelerle denetlenen bu kale, Tapınağa direkt geçişi sağlayan bir güzergâha sahipti. Bu geçiş, Tadi Kapısı olarak telaffuz edilen bir kapıdan sağlanmaktaydı ve bu kapı, Tapınağın iç avlusuna çıkmaktaydı.⁷⁴⁵

Antonia Kalesi, önceleri Herod tarafından genişletilen Tapınağı korumak ve bu Tapınaktaki günlük yaşantıyı veya Yahudi bayramlarının kutlanmasını esnasında güvenliği denetlemek amacıyla yapılmıştı. Ancak stratejik konumu sebebiyle kısa süre içerisinde kuruluş amcından daha geniş bir işlev görmeye başladı. Kaleye konuşlandırılan askeri garnizon, isyana teşebbüs veya herhangi bir düşmanın saldırı ihtimaline karşı, derhal pozisyonunu alıyordu. Tapınak ve bölgedeki güvenlikten sorumlu bir karakol görevi gören bu kale ve bu kalede görev yapan askerlerin, Hz. İsa'nın yakalanmasında büyük rol oynadıkları Josephus tarafından ısrarla vurgulanmaktadır.⁷⁴⁶ Antonia Kalesi, Titus'un M.S. 66'da Yahudi isyanını bastırmak için Kudüs şehrine girdiği zaman, Roma'nın 5. ve 12. lejyonları tarafından ele geçirilerek büyük zarar gördü.⁷⁴⁷ Kaleden günümüze sadece Herod döneminin izlerini simgeleyen birkaç adet oyma taş intikal etmiştir.⁷⁴⁸

Hippicus Kulesi: Kral Herod tarafından yakın arkadaşı Hippicus adına inşa edilen bu kule,⁷⁴⁹ Eski Duvar'ın kuzeybatı bölümünün⁷⁵⁰ en batısında yer almaktadır. Eski Duvar'dan 30 cubit daha yüksek bir tepe üzerinde⁷⁵¹ ve 25 cubitlik bir alan üzerinde inşa edilen bu kule,⁷⁵² 80⁷⁵³ veya 90 cubit yüksekliğindedir. Beyaz oyma mermerlerden inşa edilen Hippicus Kulesi'nin sağlamlığı ve görkemi, onu diğer

⁷⁴² Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 13.

⁷⁴³ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 133.

⁷⁴⁴ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 497.

⁷⁴⁵ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 133.

⁷⁴⁶ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 426.

⁷⁴⁷ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 113.

⁷⁴⁸ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 202.

⁷⁴⁹ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 172.

⁷⁵⁰ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 487.

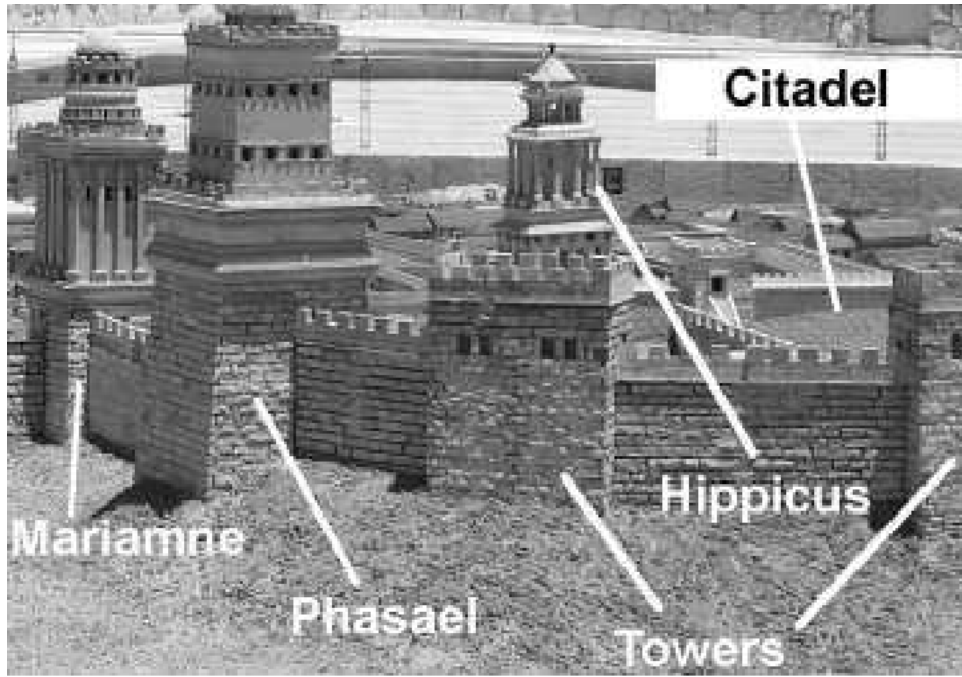
⁷⁵¹ Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 12.

⁷⁵² Conder, *The City of Jerusalem*, s. 134.

⁷⁵³ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 487.

kulelerden ayıran en önemli özelliktir.⁷⁵⁴ Hippicus Kulesi, daha sonraları sarnıç olarak kullanılmıştır.⁷⁵⁵

Mariamne Kulesi: Mariamne Kulesi, Herod tarafından karısı Mariamne'yeithafen inşa edilmiş bir kuledir.⁷⁵⁶ İnşa edildiği yer tam olarak bilinmemekle beraber,⁷⁵⁷ Eski Duvar'ın kuzeybatısında inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁷⁵⁸ Kulenin yüksekliği 55⁷⁵⁹ cubittir ancak bazı kaynaklarda 50 cubit⁷⁶⁰ olarak da geçmektedir. 20 cubitlik alanıyla üç kule arasında en küçüğü olma özelliğine sahiptir.⁷⁶¹ Mariamne Kulesi, mimari yapısı ve zerafiyetiyle diğer kulelerden farklı bir görünüme sahiptir.⁷⁶²

Resim 23: Mariamne,Phasael ve Hippicus Kuleleri'nin konumlarını gösteren temsili bir resim⁷⁶³

⁷⁵⁴ Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 11.

⁷⁵⁵ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 204.

⁷⁵⁶ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 172.

⁷⁵⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 133.

⁷⁵⁸ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 488.

⁷⁵⁹ Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 11.

⁷⁶⁰ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 488.

⁷⁶¹ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 133.

⁷⁶² Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 11.

⁷⁶³ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 204.

Phasael Kulesi: Phasael Kulesi, 90 cubitlik yüksekliği⁷⁶⁴ ve 40 cubitlik alanı⁷⁶⁵ ile diğer üç kule arasında en büyük ve en yüksek kule olma özelliğine haizdir. Beyaz oyma mermerden teşekkül olan bu kule,⁷⁶⁶ sağlam bir zemin üzerinde inşa edilmiş olup çevresi revaklarla süslenmiştir. 4 fit eninde ve 9 fit boyunda taşlardan inşa edilen Phasael Kulesi, doğu-batı yönünde 70 fitlik bir uzunluğa sahiptir.⁷⁶⁷ Herod tarafından M.Ö. 20’de inşa edilen bu kule,⁷⁶⁸ Herod’un erkek kardeşinin ismine mahsuben Phasael ismini almıştır. Stratejik olarak çok önemli bir konumda bulunan Phasael Kulesi, şehri her açıdan gören ve şehrin her açısından görünen devasa bir yapıydı.⁷⁶⁹ Haçlılar döneminde birkaç kez yıkılıp yeniden inşa edilen bu kule,⁷⁷⁰ son olarak yerleşim yeri olarak kullanıldı.⁷⁷¹

Resim 24: Phasael Kulesi⁷⁷²

⁷⁶⁴ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 488.

⁷⁶⁵ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 133.

⁷⁶⁶ Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 12.

⁷⁶⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 133.

⁷⁶⁸ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 204.

⁷⁶⁹ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 172.

⁷⁷⁰ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 172.

⁷⁷¹ Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 204

⁷⁷² Galin Wiemers, *Jerusalem: History, Archaeology and...*, s. 204

Dini Yapılar

II. Tapınak: “II. Tapınak Dönemi” başlığı altında ifade ettiğimiz gibi, II. Tapınak Pers hâkimiyetine denk gelen M.Ö. 516 yılının⁷⁷³ Mart ayında inşa edilmiştir.⁷⁷⁴ I. Tapınağın arazisi üzerine inşa edilen II. Tapınak,⁷⁷⁵ daha önceki Tapınak’la neredeyse aynı boyutlarda inşa edilmesine rağmen, nispeten daha mütevazı ve daha gösterişsizdi.⁷⁷⁶ Çünkü bu dönemde Yahudiler Babil Sürgünü’nden daha yeni dönüyorlardı ve ekonomik olarak iç açıcı bir durumda değillerdi. Bu yüzden II. Tapınak önceki Tapınak gibi altın ve gümüş gibi değerli eşyalarla süslenmemiştir.⁷⁷⁷

Büyük Herod Yahudi bölgesine Kral olduktan sonra, Mabet merkezli bir krallık⁷⁷⁸ yaratmak adına Tapınağı eski boyutlarına nazaran yaklaşık iki kat daha büyüterek⁷⁷⁹ altı stadyuma tekabül eden bir boyuta kavuşturmuştur. Buna göre, Tapınağın güney kısmı yaklaşık olarak 280 metre, batı kısmı 470 metre, kuzey kısmı 315 metre ve doğu kısmı da 490 metrelik ebatlara ulaşmıştır.⁷⁸⁰ Herod Tapınağı genişletme işine İsa’nın doğumundan on yedi sene önce başlamıştır. Tapınağın yapımında 18.000 işçi⁷⁸¹ ve 1000 din adamı çalışmıştır.⁷⁸² Yapımı dokuz yıl⁷⁸³ süren Tapınak⁷⁸⁴ Grek mimari anlayışa uygun bir tarzda inşa edildi.⁷⁸⁵ Tapınağın inşasında kullanılan taşlar, 3-6 fit yüksekliğinde ve genelde 20 fit uzunluğunda olup bir kısmı Grekçe taslaklarla işlenmişti.⁷⁸⁶

⁷⁷³ Institute For Historical Justice And Reconciliation, *Sacred Sites In The Holy Land: Historical And Religious Perspective*, Netherlands, 2011, s. 18.

⁷⁷⁴ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 306.

⁷⁷⁵ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 42.

⁷⁷⁶ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 75.

⁷⁷⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 75.

⁷⁷⁸ Kerim Balcı, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 22.

⁷⁷⁹ Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 14.

⁷⁸⁰ George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, ss. 231-232.

⁷⁸¹ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 11.

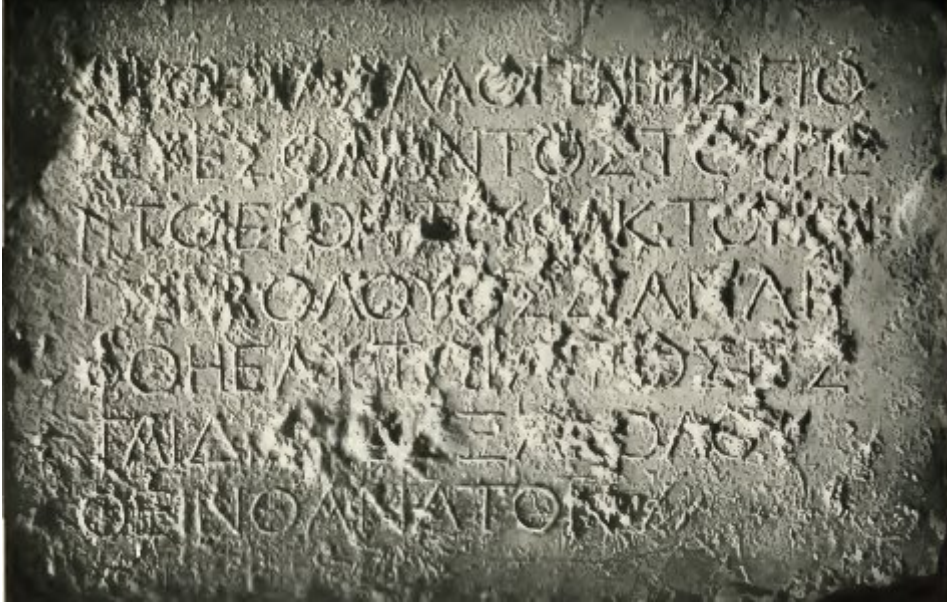
⁷⁸² Institute For Historical Justice And Reconciliation, “*Sacred...*”, s. 44.

⁷⁸³ Bazı kaynaklarda bu tarih on sekiz yıl olarak verilmektedir. Bkz. Institute For Historical Justice And Reconciliation, *Sacred...*, s. 44.

⁷⁸⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 11.

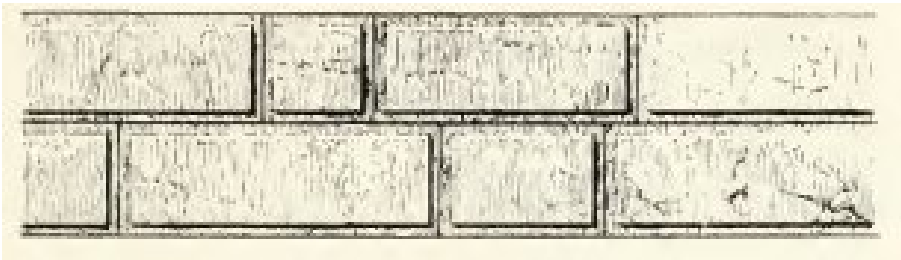
⁷⁸⁵ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 123.

⁷⁸⁶ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 117.

Resim 25: Tapınağı inşası için kullanılan taşların üzerine işlenen Grekçe metnin tercümesi şöyledir: *“ Tapınağın belirlenmiş sınırlarına yabancıların yaklaşması yasaktır. Bu yasağı çiğneyen herhangi bir yabancının sonu ölüm olacaktır.”*⁷⁸⁷

Tapınak, dört bir tarafı engebeli olan ve sert bir kaya üzerine denk gelen sağlam bir zemin üzerinde kuruldu. Tapınağın aşağı bölümü, 120⁷⁸⁸ cubit derinliğinde bir alana kuruldu. Bu bölümü oluşturan duvarlar 60 cubit uzunluğunda ve 45 cubit yüksekliğindeydi. Tapınağın toplam çevre uzunluğu 800 metre, yüksekliği ise, 100 cubitti. Tapınak, her biri 27 fit uzunluğunda olan 160 sütundan oluşuyordu.⁷⁸⁹

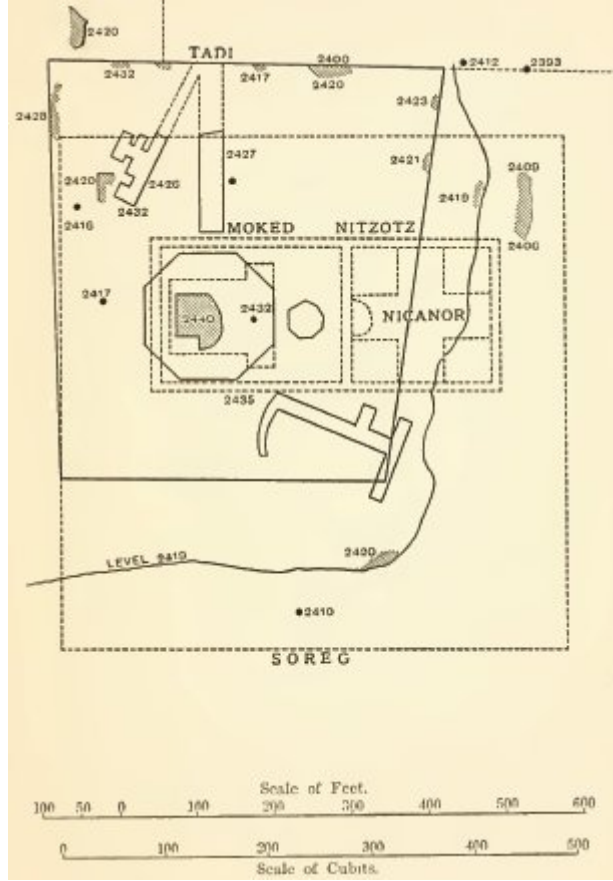
Resim 26: Herod Tapınağı'nın duvarlarını oluşturan taş tipleri⁷⁹⁰

⁷⁸⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 123.

⁷⁸⁸ Bu rakam bazı kaynaklarda 300 cubit olarak geçmektedir. Bkz. Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, s. 14.

⁷⁸⁹ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, ss. 14-15.

⁷⁹⁰ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 220.

Plan1: Herod Tapınağının planı⁷⁹¹

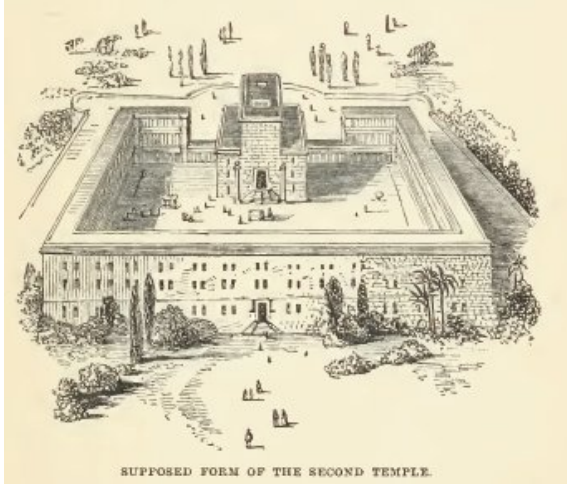
Herod Tapınağı, önceki Tapınak gibi Kutsalların Kutsalı Bölümü, Saray Bölümü, Sunak Bölümü, Yahudiler Bölümü, Kadınlar Bölümü, Din Adamları Bölümü ve Seçkinler Bölümü gibi farklı bölümlerden oluşmaktaydı. Yahudiler Bölümü, kuzey-güney yönünde uzanan bir duvarla, Kadınlar Bölümü'nden ayrılıyordu. Kadınlar Bölümü 135 cubitlik bir alandan oluşuyordu ve muhtemelen Tapınağın finans işleri dahil olmak üzere, pek çok işi buradan yürütülüyordu. Yahudiler Bölümü, 25 cubit yüksekliğindeki duvarlarla sarılmıştı ve çok sayıda odadan oluşuyordu.⁷⁹² Din Adamları Bölümü, doğu-batı yönünde 187 cubit, kuzey-güney yönünde ise 135 cubitlik bir uzunluktan oluşuyordu ve toplam altı kapıdan oluşuyordu.⁷⁹³ Tapınağın aşağı kısmına, Yedi Kollu Şamdan, Sunak Taşı ve diğer kutsal eşyalar yerleştirildi. Tapınak'ta 55 cubit yüksekliğinde ve 16 cubit genişliğinde çok sayıda altın kaplamalı kapı vardı.⁷⁹⁴

⁷⁹¹ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 129.

⁷⁹² George Adam Smith, *Jerusalem: Topography, Economics And History...*, s. 502.

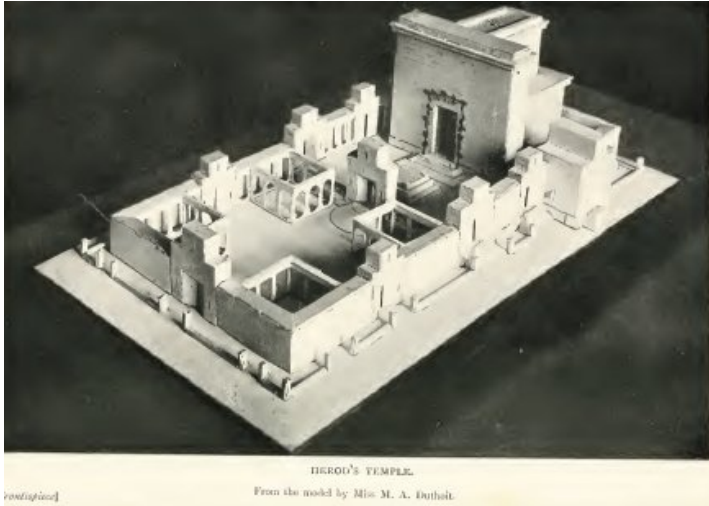
⁷⁹³ Conder, *The City of Jerusalem*, ss. 126-127.

⁷⁹⁴ Brown, *The History: The Destruction of The City...*, s. 15.

Resim27: II. Tapınağın temsili görüntüsü⁷⁹⁵

Tapınağın dış kısmı, çok geniş ve ferah bir alandan oluşuyordu. Burası sedir ağaçlarıyla kaplanmıştı. Josephus Tapınağa ilişkin görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir: “Yeryüzünde bu yapının ihtişamını bastıracak hiçbir yapı söz konusu değildir. Tapınağın duvarları altın levhalarla kaplıydı. Bu levhalar güneşin parlaklığıyla yarışacak cinstendi. Tapınağın iç kısmının güzelliği, dış kısmıyla bir uyum halindeydi. İç kısım eşyalarla süslenmişti. Kutsal eşyaların muhafaza edildiği bölüm, dünyanın dört bir yanındaki hikâyelere konu olurdu.”⁷⁹⁶

Resim28: Herod Tapınağının temsili maketi⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ Milman, *The Fall of Jerusalem...*, s. 109.

⁷⁹⁶ Joseph Sharpless, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute...*, ss. 14-15.

⁷⁹⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 5.

Herod'un inşa ettirdiği bu Tapınak, Hz. İsa'nın da kehanet ettiği gibi M.S. 70'te Titus tarafından yıkılmıştır. Tapınaktan günümüze sadece Yahudilerin Ağlama Duvarı olarak adlandırdıkları, Batı Duvarı kalmıştır.⁷⁹⁸ Yahudiler çok büyük önem verdikleri bu Tapınağı birkaç kez inşa etme teşebbüsünde bulunmuşlarsa da, bunda başarılı olamamışlardır.

Kutsal Mezar Kilisesi: Kudüs şehrindeki ilk temel Hristiyan kuruluşu olan⁷⁹⁹ Kutsal Mezar Kilisesi, İmparator Konstantin'in Hristiyanlığı kucakladıktan sonra, Annesi Helena'yı Kudüs'e göndererek burada Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği alan üzerinde kurdurduğu kilisedir. İmparatoriçe Helena, Kudüs'e gelerek burada Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği yeri mucizevi bir şekilde keşfedip oğlu Konstantin'in desteğiyle burada büyük bir kilise inşa ettirdi.

Kutsal Mezar Kilisesi, Kudüs şehrinin kuzeybatı yönünde uzanan bir tepe üzerinde kurulmuştur. Bu tepe batıya doğru tedricen yükselen eğimli bir yapıya sahipti. Deniz seviyesinden 2500 fit yüksek olan bu tepe,⁸⁰⁰ hem şehrin merkez kısmını oluşturuyordu hem de saygı uyandıran doğasıyla Hristiyanlığa stratejik olarak güçlü imajını yansıtacaktı. Daha önce burada bulunan Venüs Tapınağı ve Roma Forumu Konstantin'in yeni kilise kurulması yönündeki emriyle yıkıldı ve yerlerine Kutsal Mezar Kilisesi inşa edildi.⁸⁰¹ M.S. 326-335 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilen Kutsal Mezar Kilisesi, Kudüs'ün ilk⁸⁰² kilisesi olmakla beraber 5. yüzyılın ortalarında dünyanın en eski kilisesi olarak görülmüştü.⁸⁰³

Kutsal Mezar Kilisesi'nin üzerinde inşa edildiği tepe, engebeli bir yapıya sahipti. Bu tepe, kilisenin inşasından önce, üzerindeki çöpten arındırılarak ve zemini düzleştirilerek yarım kubbe anlayışıyla inşa edilecek kilise için uygun bir zemine kavuşturuldu.⁸⁰⁴

⁷⁹⁸ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 1, s. 474.

⁷⁹⁹ Armstrong, *The Spatialization of Jerusalem During The Early Muslim Period*, s. 16.

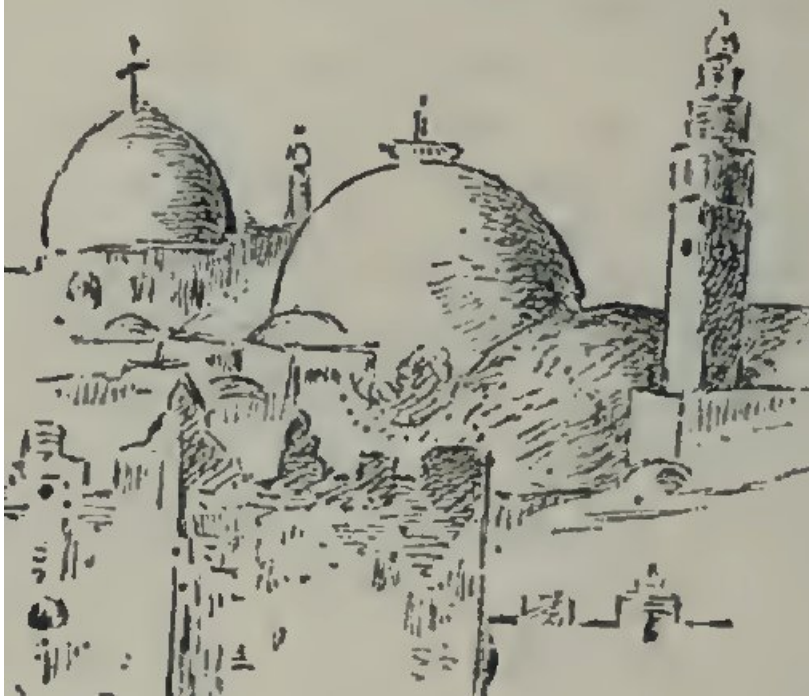
⁸⁰⁰ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 6.

⁸⁰¹ Armstrong, *The Spatialization of Jerusalem During The Early Muslim Period*, s. 15.

⁸⁰² Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*, s. 92.

⁸⁰³ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 14.

⁸⁰⁴ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 213.

Resim 29: Kutsal Mezar Kilisesi'nin kubbeleri⁸⁰⁵

Kutsal Mezar Kilisesi, 73 fit çapında⁸⁰⁶ 131 adet kare şeklindeki sedir ağacından oluşan⁸⁰⁷ ve gümüşle kaplanmış⁸⁰⁸ büyük bir yarım kubbe ve bu yarım kubbeye biri batı yönünde, biri güney yönünde, biri de kuzey yönünde olmak üzere eşlik eden üç küçük yarım kubbeden teşekkül ediyordu. Kuzey ve güney yönündeki küçük yarım kubbeler, büyük yarım kubbenin çapının doğu tarafına teğet geçecek şekilde planlanmıştı. Kaplanmış ve sütunlarla desteklenmiş büyük yarım kubbenin çatısı gökyüzünü görecektir şekilde açık bırakılmıştı. Calvary bölgesinin güneybatısına denk gelen doğu yarım kubbesinin çatısı kaplanmıştı ve Konstantin'in Bethlehem'de inşa ettirdiği kiliseyi andırıyordu. Kutsal Mezar Kilisesi'nin avlusu ve girişi doğuya bakıyordu. Kilisenin güney bölümü vaftiz odası olarak kullanılıyordu ve bu kısım 60 fit derinliğinde bir su kaynağından beslenen büyük bir tankı andırıyordu. Bu kilisenin doğu-batı yönündeki uzunluğu 350 fit, kuzey-güney yönündeki genişliği ise 120 fit kadardı.⁸⁰⁹

⁸⁰⁵ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 138.

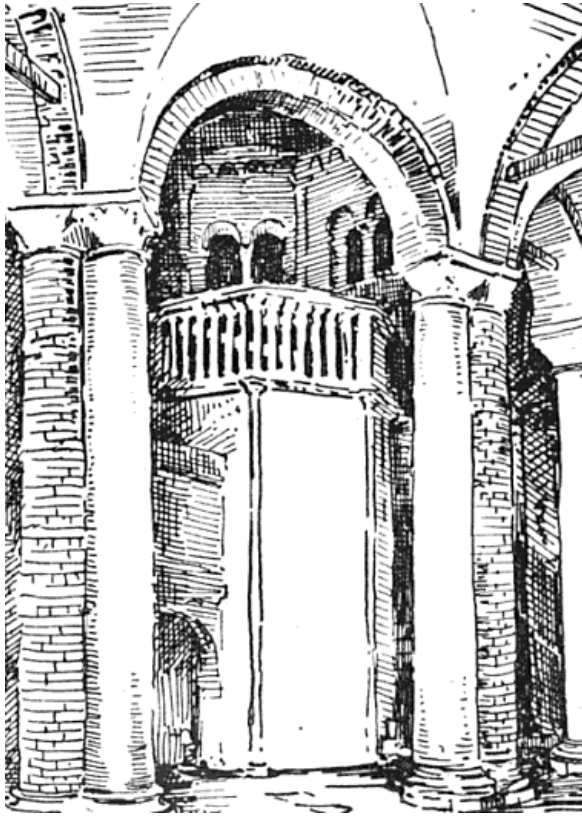
⁸⁰⁶ Robert Willis, *The Architectural History of The Church of The Holy Sepulchre at Jerusalem*, Printed University Press, London, 1849, s. 70.

⁸⁰⁷ Robert Willis, *The Architectural History of The Church...*, s. 74.

⁸⁰⁸ John of Würzburg, *Palestine Pilgrims' Text Society...*, s. 36.

⁸⁰⁹ Conder, *The City of Jerusalem*, ss. 215-216.

Kutsal Mezar Kilisesi, zemin kat, orta kat ve asma kat olmak üzere üç bölümden oluşuyordu. Zemin kat bölümü 18 sütundan oluşuyordu. Bu sütunlardan bazıları yuvarlak bazıları ise kare şeklindeydi. Kilisenin kuzey, güney ve batı bölümü, iki çift büyük sütunla doğu kısmından ayrılıyordu. Bu bölümde kilisenin mihrabına doğru açılan büyük bir kemer vardı. Bu kemerin batıya bakan yüzü kolonlarla süslenmişti.⁸¹⁰

Resim 30: Kutsal Mezar Kilisesi'nin iç kısmı (Bologna)⁸¹¹

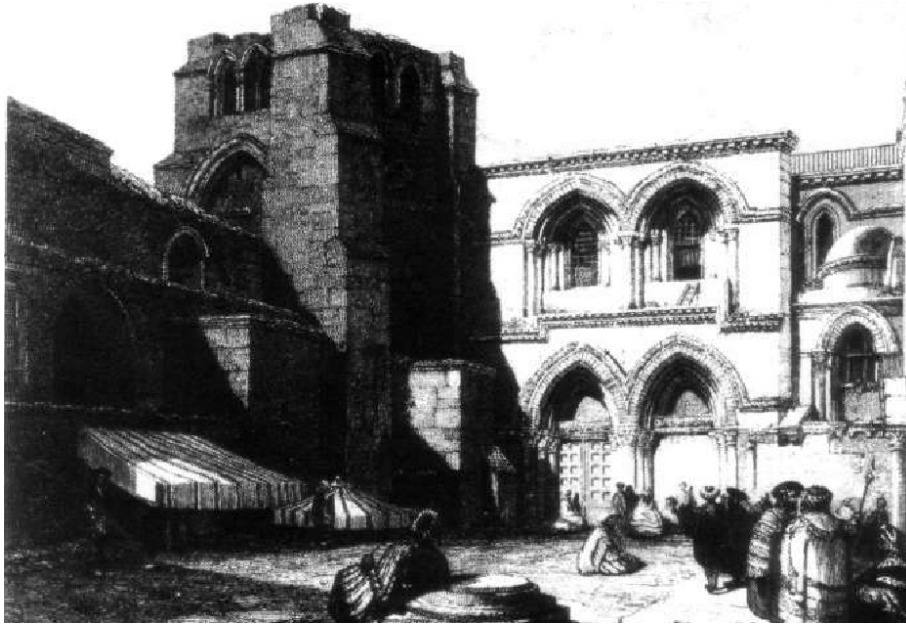
Kilisenin orta katındaki kemerler zemin kattaki kemerlerle eşit sayıda ve üst üste gelecek şekilde tasarlanmıştı. Ancak kare şeklindeki ayaklar ve yuvarlak sütunlar diğerlerinden farklılık arz ediyordu. Asma katın duvarları, oyma kemerlerden oluşuyordu ve bu yaldızlı kemerlerin üzeri mozaik figürlerle süslenmişti. Sırasıyla Hezekiah, Danyal ve Hoşea peygamberlerden oluşan bu figürlerin, baş kısımlarının üzerinde isimleri yazılı olup sol ellerinde birer kitap vardı. İmparator Konstantin ise, bir

⁸¹⁰ Robert Willis, *The Architectural History of The Church...*, ss. 71-72.

⁸¹¹ George Jeffery, *A Brief Description of The Holy Sepulchre: Jerusalem And Other Christian Churches in The Holy City*, At The University Press, Cambridge, 1919, s. 205.

hücre içerisinde sağ elinde Haç, sol elinde de Haç işaretli bir küre ile birlikte tasvir edilmişti. Duvarın bir diğer bölümünde de Joel, Amos ve Obadiah peygamberler bulunuyordu. Kilisenin kuzey tarafında Havarilerin kabartmalarının kalıntıları vardı. Bir boşlukla ayrılan İmparator Konstantin ve İmparatoriçe Helena, benzer imparatorluk giysileri içinde, bir haç ve küre taşımakta ve başlarının üstünde de bir melek bulunmaktaydı. Helena ve Konstantin'in isimleri hem Grekçe hem de Latince yazılmışken diğer yazılar sadece Latinceydi.⁸¹²

Kutsal Mezar Kilisesi'ne doğuya bakan küçük bir kapıdan giriliyordu. Girişten sonra, kare şeklinde ve iki kapıdan oluşan bir giriş salonu vardı. Bu kapılardan giriş yapıldıktan sonra, Kilise'nin içine de giriş yapılmış oluyordu. Kilise'nin içindeki üçüncü küçük kapı, Koro Odası'na geçişi sağlıyordu. Kilise'nin dışına kare şeklinde bir sunak taşı yapılmıştı ve bu sunak taş demirle kaplanmıştı. Kilise'nin duvarları, azizlerin resimleriyle boyanmış ve çok sayıda ışıkla aydınlatılmıştı.⁸¹³

Resim 31: 1835 yılında Londra'da yayınlanmış Kutsal Mezar Kilisesi'nin bir gravürü⁸¹⁴

⁸¹² Robert Willis, *The Architectural History of The Church...*, ss. 73-74.

⁸¹³ John of Würzburg, *Palestine Pilgrims' Text Society...*, s. 36.

⁸¹⁴ Gilbert, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, s. 12.

Kutsal Mezar Kilisesi, Hristiyanlığın yayıldığı noktada bir merkez yarattı ve Constantin, Kutsal Mezar Kilisesi'nin merkezi kutsiyetini pekiştirmek için çevresel bir ağ oluşturdu. Hristiyanlar, Yahudiler ve daha sonra Müslümanlar için büyük ölçüde eskatolojik bir öneme haiz olan Zeytin Dağı da böylece çeşitli mabedlerin arazisi haline geldi.⁸¹⁵ Kutsal Mezar Kilisesi'nin inşası, o vakte kadar sadece Yahudiler için önem arzeden Kudüs'ü, Hristiyanlar için dünyanın en önemli şehri haline getirdi.⁸¹⁶ Kilise'nin inşası Atlantik Okyanusu'nun ötesinden, Doğu'un en ücra diyarlarına⁸¹⁷ kadar çok sayıda hacı adayının buraya akın etmesini sağladı.⁸¹⁸ Doğu kiliseleri için bir örnek teşkil eden Kutsal Mezar Kilisesi,⁸¹⁹ kurulduğu tarihten itibaren Hristiyanların adeta bir Kâbesi haline geldi.

Kutsal Mezar Kilisesi, Konstantin döneminde kurulmuş fakat Bizans'a yönelik istilalar neticesinde tarih boyunca birçok farklı ulus tarafından ele geçirilerek bazen büyük çapta zarar görmüş bazen de tamamen yıkılmıştı. Kilise ilk olarak 614 yılında Kudüs'ün Perslerin eline geçmesi sonucu büyük bir zarar görmüştü ancak piskopos Modestus tarafından bölgedeki Hristiyanlardan para toplanarak yeniden kurulmuştu. Daha Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesi sonucu Kilise Müslümanların eline geçmiş fakat Müslümanlar Kiliseye zarar vermemişlerdi.⁸²⁰ Ancak 1009 yılında Kudüs'ün Fatimiler eline geçmesi sonucu Kutsal Mezar Kilisesi Halife Hakim'in emriyle yıkıldı.⁸²¹ Bu yıkımdan sonra Kilise, 1114 ile 1170 yılları arasında Haçlılar tarafından yeniden inşa edildi. Ancak 1808 yılında Kudüs'te meydana gelen büyük yangın ve 1927 yılında Yine Kudüs'te meydana gelen büyük deprem sonucu Kilise çok ciddi hasar görmüş ve kapsamlı bir restorasyona ihtiyaç duymuştur.⁸²²

Kutsal Mezar Kilisesi konusunu bitirmeden önce, temas edilmesi gerektiğini düşündüğümüz bir konuyu açıklığa kavuşturmak gerektiği kanaatine vardık. Zira bu

⁸¹⁵ Armstrong, *The Spatialization of Jerusalem During The Early Muslim Period*, s. 17.

⁸¹⁶ Jan Willem Drijwers, *Cyril of Jerusalem: Bishop And City*, Brill, Boston, 2004, s. 11.

⁸¹⁷ C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

⁸¹⁸ Edward Gibbon, *History of the Decline and Fall of...* s. 341.

⁸¹⁹ Juliette Day, *The Baptismal Liturgy of Jerusalem: Fourth-and Fifth-Century Evidence From Palestine, Syria and Egypt*, Ashgate Publishing Company, England, 2007, s. 1.

⁸²⁰ Robert Willis, *The Architectural History of The Church of The Holy Sepulchre*, John W. Parker, London, 1918, s. 9.

⁸²¹ Maria Leppakari, *Apocalyptic Representations of Jerusalem*, Numen Book Series, Studies in The History of Religions, (Ed. Steven Engler, Kim Knott, P. Protap Kumar, Kockuvon Stuckred), Volume III, Brill Leiden, Boston, 2006, s. 96.

⁸²² Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 92.

konu Kutsal Mezar Kilisesi'nin Türkçe kaynaklarda aldığı isimdir. Türkçe kaynakların büyük bir çoğunluğu, bu kiliseyi Kıyamet Kilisesi olarak telafuz etmektedirler. Ancak bu yanlış bir ifadedir, zira İsa'nın yeniden dirilişi (kalkması) anlamına gelen ve Arapça karşılığı "Kıyame" olan kelimenin kullanılması uygun olacaktır. Yani "Kıyamet Kilisesi" yerine "Kıyame Kilisesi" kullanılmalıdır.

*Eleona*⁸²³ *Kilisesi*: Eleona Kilisesi, Helena tarafından Hz. İsa'nın Zeytin Dağı'nda havarilerini eğittiği yer olarak tahmin edilen alana inşa edilen kilisedir.⁸²⁴ Helena'nın bu yeri seçmesinin nedeni, Hz. İsa'nın havarilerine pek çok mucizesini gösterdiği mağaranın burada bulunuyor olmasıdır.⁸²⁵ M.S. 326 'da inşa edildiği tahmin edilen bu kilise,⁸²⁶ VII. yüzyılda Pers saldırısı esnasında yıkılmıştır.⁸²⁷ Haçlıdöneminden bu yana üç kez inşa edilen Eleona Kilisesi'ne⁸²⁸ ait kalıntılar yakın tarihte bulunmuştur.⁸²⁹

Doğuş Kilisesi: Hz. İsa'nın doğduğu yer olan Behtlehem'de İmparatoriçe Helena tarafından 326 yılında inşa edilen bu kilise, 530 yılında İmprator Justinyan tarafından yeniden inşa edilmiştir.⁸³⁰ Tarih boyunca birçok kez tahrip olup yeniden restore edilmesine rağmen, orijinal yapısında herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁸³¹ Doğuş Kilisesi, Hz. İsa'nın doğduğu yerde inşa edilmesi bakımından Hristiyan hacıların ilgisini çekerek Bethlehem'e çok sayıda Hristiyan nüfusun akışını sağladı.⁸³²

Doğuş Kilisesi, Kutsal Mezar Kilisesi'yle birlikte 18. yüzyılda Katolik Batı ile Ortodoks Doğu arasındaki siyasi çekişmeler sonucu, 1760 yılında Fransa ile Osmanlı arasında imzalanan anlaşma gereği Latin Hristiyanlarının garantisine bırakılmıştı. Ancak birkaç sene sonra Rusya'nın Grek Kiliselerini himaye etme misyonunun bir neticesi olarak olaya müdahil olması, bu anlaşmanın bozulmasına sebep oldu. Bu

⁸²³ Eleona, Grekçe'de zeytin anlamına gelmektedir.

⁸²⁴ Colonel Sir C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

⁸²⁵ Musa İsmail Basit-Said Süleyman Kik ve diğerleri, *Kudüs Tarihi...*, s. 41.

⁸²⁶ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 112.

⁸²⁷ Colonel Sir C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

⁸²⁸ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 112.

⁸²⁹ Colonel Sir C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

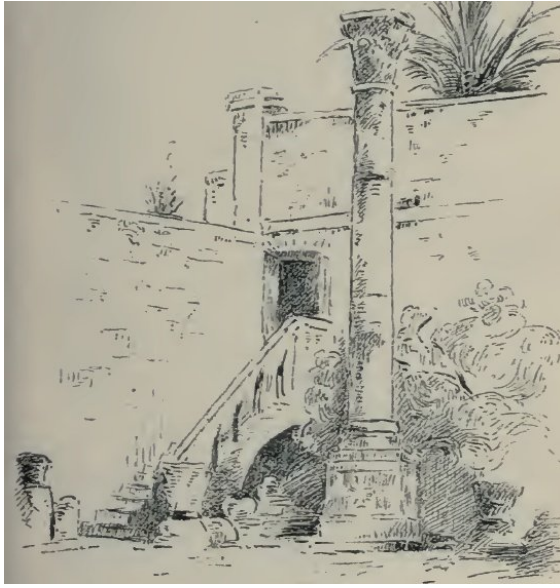
⁸³⁰ Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 192.

⁸³¹ Colonel Sir C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 124.

⁸³² Kindersley, *Eyewitness Travel Jerusalem&Holy Land*, s. 192.

tarihten sonra bu kilise, Kutsal Mezar Kilisesi'yle birlikte, Doğu-Batı Hristiyanlığı'nın çekişme sebeplerinden biri olmaya devam etti.⁸³³

St. Anne Kilisesi: Kudüs'ün kuzeydoğu bölümünde, Tapınağın ise güney kısmında inşa edilen St. Anne Kilisesi,⁸³⁴ Justinyan döneminde Roma mimari anlayışıyla inşa edilmiş en estetik kiliselerden biridir.⁸³⁵ 5. yüzyılın sonlarında inşa edilen St. Anne Kilisesi, Hz. Meryem'in doğduğu yerin geleneksel anısına inşa edilmiş bir kilisedir. Kilisenin önünde duran yaşlı bir ağacın Hz. Meryem'in çocukluğunda yeşerdiğine inanılmaktadır. Daha önce St. Mary olarak adlandırılan bu kilise,⁸³⁶ biri büyük olmak üzere iki kubbeden oluşmaktadır. Büyük kubbe ve kilisenin koridoru sütunlarla desteklenmiştir.⁸³⁷ Bu kilise tarihi süreç içerisinde yıkılmış ancak Haçlılar tarafından tekrar inşa edilmiştir. İslam fethinden sonra ise, Sultan Abdülmelik tarafından camiye dönüştürülmüştür.⁸³⁸

Resim 32: St. Anne Kilisesi'nin avlusundaki Roma sütun örneği⁸³⁹

Yukarıda bahsettiğimiz kiliseler, IV.-VII. yüzyıllar arasında inşa edilmiş önemli kiliselerdir. İmparator Konstantin'in annesi Helena döneminde başlayan kilise inşa

⁸³³ Colonel Sir C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 280.

⁸³⁴ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 221..

⁸³⁵ Simon Goldhill, *Jerusalem City of Longing*, s. 180.

⁸³⁶ Colonel Sir C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 126-197.

⁸³⁷ Conder, *The City of Jerusalem*, s. 224.

⁸³⁸ Colonel Sir C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, ss. 126-217.

⁸³⁹ Colonel Sir C. M. Watson, *The Story of Jerusalem...*, s. 117.

faaliyetleri, sonraki imparatorlar döneminde de sürmüştür. Özellikle İmparator Justinyan döneminde üst seviyeye çıkan bu inşa faaliyetleri Kudüs'ün çehresini oldukça değiştirmiştir. Ancak Bizans imparatorluğunun tarih boyunca birçok ulusun saldırısına maruz kalması sonucunda inşa edilen pekçok kilise, bu saldırılar sonucu zarar görek yıkılmışlardır. Yukarıda anlattığımız kiliseler ise pekçok kez yıkılmalarına rağmen sonraki dönemlerde tekrar inşa edilerek günümüze kadar ulaşmışlardır.

Resim 33: 1897 yılında Ürdün'ün başkenti Amman'da bulunan ve Kudüs'ün VI.yüzyıldaki halini gösteren Madaba Haritası⁸⁴⁰

⁸⁴⁰Kerim Balci, Aykut İnce, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, s. 24.

SONUÇ

Dört bin yıllık geçmişiyle dünya şehircilik tarihinde kadim bir mevkiyi işgal eden Kudüs, Peygamber Hz. İbrahim'den başlayıp Hz. İsa'ya kadar geçen süreçte birçok peygambere diyar olmuş mukaddes bir şehirdir. Kenaniler'le başlayan yerleşim kültürü, Bronz Çağı'nda yerini şehir kültürü anlayışına terk etmiş ve bu süreci Peygamber Hz. Dâvud'un Kudüs merkezli, Yahudi Krallığı'nı kurması olayı takip etmiştir.

Hız. Dâvud'la başlayan krallık serüveni, beraberinde şehrin çehresini değiştirecek gelişmelerin başlangıç noktası olmuştur. Zira Yahudi Krallığı'nın merkezi olma misyonuna haiz şehrin, misyonuna reva bir görünüme kavuşturulması için yapılması gerekenler göz ardı edilmedi. Hız. Dâvud'la başlayan şehrin imar faaliyetleri neticesinde Kudüs, dönemin şehir savunma anlayışının elzem kıldığı tüm vasıflara sahip bir şehir haline geldi. Şehri açık cezaevi misali her taraftan kuşatan surlar, tarih boyunca şehrin güvenlik kaynağı oldu. Hız. Dâvud'un inşa ettirdiği bu surlar, kendisinden sonra gelen neredeyse tüm hanedanlar tarafından restore edilmiştir.

Mısır'dan Mezopotamya'ya kadar krallığın sınırlarını genişleten Hız. Dâvud, Tapınak merkezli bir krallık yaratmak gayesiyle Tapınağı inşa etmek için girişimlerde bulunsada Rab bu misyonu oğlu Hız. Süleyman'a bahşetti. Tapınağı inşa ederek Kudüs ve Yahudi tarihinin seyrini değiştiren Hız. Süleyman, şehre ve krallığa altın çağını yaşatıyordu. Sosyal devlet anlayışının etkili bir biçimde uygulandığı krallık, sınırlarını Fırat'an Nil'e kadar genişletmişti. Tapınağın inşa edilmesiyle tarihlerini Tapınak bazlı dönemlere ayırmaya başlayan Yahudiler, Tapınaklarının Babilliler tarafından yıkılmasıyla sosyolojik, psikolojik ve dini boyutlarda oldukça hassas dönemler geçirmişlerdir. Babil Sürgünü'nde kutsal şehre dönüp Tapınağı yeniden kurma hayaliyle ve tesellisiyle yaşayan Yahudiler, bu süreçleri Rabb'ın kendilerine gönderdiği peygamberler vesilesiyle atlatabiliyorlardı. Ancak Yahudilerin sıla hasreti çok uzun sürmedi ve Babil Sürgünü'nden 70 yıl sonra, Kudüs'e geri dönerek Tapınaklarını Pers imparatorluğunun desteği altında yeniden inşa ettiler.M.Ö. 516'da tekrar inşa edilen Tapınak, önceki Tapınağa nazaran daha mütevazı bir şekilde inşa edilmişti. Sürgün hayatının doğurduğu ekonomik sıkıntılar Tapınağın ihtişamına gölge düşürmüştü çünkü.

Yahudiler'in hayatlarının merkezine yerleştirdikleri II. Tapınak'ın sade ve gösterişsiz hali, Yahudileri derinden sarsmıştı.

II. Tapınağın inşa edilmesiyle birlikte başlayan II. Tapınak Dönemi, Kudüs tarihine damga vuracak yoğun olaylar silsilesinin miladı olmuştur. II. Tapınağın inşa edimesinden kısa bir zaman sonra Makedonyalı Büyük İskender, Pers İmparatorluğu'na son vererek Kudüs ve çevresini ele geçirmiştir. Şehirde Hellen Kültürü'nün tohumlarını serpen bu gelişme, Büyük İskender'in Yahudilere yönelik sergilediği hoşgörülü ve korumacı politikayla devam etti. Ancak bu güven ortamı sadece 160 sene sürdü.

Büyük İskender'in ölümünden sonra generaller arasında bölüşülen Kudüs merkezli krallık, bu dönemlerde sırasıyla Mısır, Makkabiler ve Haşmonaylar tarafından idare edilmeye başlandı. Bu dönemlerde Hellenistik Kültür'ün yoğun etkisi altına giren şehir, hem mimarisinde hem de dini yaşantısında bu etkiyi somut anlamda hissetmeye başladı. Zira bu dönemde TevratSeptuagint adıyla Grekçe'ye çevrilmiş ve sanat anlayışı Grekçe'de kendini ifade eder hale gelmişti.Haşmonaylar'ın bir asır süren hüküm dönemi, Roma'nın hanedanlık içindeki taht çekişmesini sonlandırmak bahanesiyle M.Ö. 63'te Kudüs'e girip şehri almasıyla son buldu.

M.Ö. 63'te Pompey önderliğindeki Roma ordusu şehre hakim olduktan sonra, Yahudilerin hem dini hem de sosyal yaşantılarındaki özgün yapının farkındaolarak, onlara yönelik hoşgörülü bir idare anlayışı sergilemiştir. Roma döneminde özerk bir krallık statüsüyle siyasi varlığını sürdüren Kudüs merkezli krallık, Yahudi Kral Herod döneminde mimari anlamda altın çağını yaşamıştır. Şehre çok sayıda savunma ve sosyal amaçlı yapılar kazandıran Herod, Persler döneminde tekrar inşa edilen II. Tapınağı genişletip Hz. Süleyman dönemindeki ihtişamına kavuşturdu. Tapınak odaklı bir Yahudi krallığı oluşturmayı hedefleyen Herod, bu projeleriyle farklı coğrafyalardaki Yahudileri Kudüs'e çekmeyi başarmıştır.

Herod döneminde yaşanan bir gelişme, şüphesiz ki Kudüs ve Yahudi tarihinin bundan sonraki kaderini değiştirecek gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Bu gelişme de Hz. İsa'nın tarih sahnesine çıkışıdır. Bozulmuş Musa Şeriatı'nı ıslah etmeyi kendisine hedef edinerek Yahudileri doğru yola davet eden Hz. İsa, kısa süre içerisinde çıkarlarının zedeleneceğini düşünen Yahudi din adamlarının büyük tepkisiyle

karşılaşmıştır. Her fırsatta asıl hedefinin Musa Şeriatı'nı ıslah etmek olduğunu dile getiren Hz. İsa, Yahudilerin isyan çıkarma noktasına geldikleri bir süreçten sonra Roma valisi Plates'in emriyle büyük işkence görerek çarmıha gerilmiştir. Ancak bu son, Kudüs için yeni bir başlangıç olmuştur.

Hz. İsa'nın kehanet ettiği olaylar şehirde teker teker gerçekleşmeye başlamıştı. Ancak Hz. İsa'nın Tapınağın yıkılacağına dair bulunduğu kehanet, diğerleriyle mukayese edilemeyecek kadar Yahudileri sarsmıştı. Çünkü Hz. İsa'dan yaklaşık 35 sene sonra, Yahudiler dini ve ekonomik kaynaklı olduğu kuvvetle muhtemel olan büyük bir isyan çıkarmışlardı. Bu isyanı bastırmakla görevlendirilen Titus, M.S. 70 yılında Kudüs şehrine girerek korkunç bir katliam başlattı. Yahudi nüfusunun büyük bir kısmını açlığa ve katliama maruz bırakan Titus, ölüm saçan kılıcından kurtulanlara da en büyük ceza olarak Tapınaklarını yıkıp onları Kutsal Şehirden kovarak vermiş oldu. II. Tapınağın yıkılmasıyla birlikte, Yahudi tarihinde II. Tapınak Dönemide son bulmuş oluyordu. Yahudiler, canlarından çok sevdikleri Tapınağın yıkılmasını bir türlü sindiremediler ve onu yıkan Roma'yı asla affetmediler. İlim adamlarının Titus dönemiyle ilgili üzerinde ihtilafa düştükleri noktalardan birisi, Hristiyan nüfusun Titus'un katliamına maruz kalıp kalmadığı konusudur. Eusebius ve onu destekleyen pek çok telif eser Hristiyanların katliam başlamadan önce şehri terk ederek Pella'ya gittikleri yönünde hüküm bildirmektedir. Ancak bu görüşü desteklemek için eldeki veriler yetersiz kalmaktadır. Çünkü Eusebius ve onu destekleyen müellifler, Hristiyanların İsa'nın kehanetlerinin gerçekleşeceğine dair öngörülerini nedeniyle şehri terk ettiklerini ileri sürmektedirler. Ancak kehanetin ne zaman gerçekleşeceğine dair herhangi bir tarihin verilmemiş olması Hristiyanların gitme sebebini sağlam bir zemine oturtmamaktadır. Belli sayıda bir Hristiyan gurubu şehri terk etmişse bile, bunun Kudüs'teki tüm Hristiyanların bu sayıya dahil olduğu anlamına da gelmemektedir. Kanaatimizce sayısı bilinmemekle birlikte bu dönemde şehirde belli bir Hristiyan nüfusu söz konusuydu. Zira Titus dönemine ait arkeolojik kazılarda bulunan sikkeler üzerindeki Hristiyan semboller Hristiyanların bu dönemlerde şehirde olabileceği ihtimalini belirgin hale getiriyor.

Titus döneminde oluşan büyük Yahudi diasporası, 65 sene sonra gerçekleşecek benzer büyüklükteki bir isyanın arka perdesini oluşturuyordu. M.S. 135'te Mesih olduğunu iddia ederek Yahudileri bir isyana teşvik edip büyük bir isyanın çıkışına sebep

olan Bar Cohba adındaki din adamı, yakalanarak idam edildi. Ancak isyanın faturası çok ağır oldu. Tekrar şehirden kovulan Yahudiler, Kudüs'ün Aelina Capitolina adında pagan bir şehre dönüşmesine engel olamadılar. Bu tarihten itibaren Kudüs şehri, Konstantin'e kadar sürecek Yahudilerden yoksun bir sakinlik dönemi geçirdi.

Büyük Konstantin'in Bizans İmparatorluğu tahtına oturduğu, Hristiyanlık tarihine yeni bir boyut kazandırırken, Kudüs'ü yeni bir dinin sembolü haline getirdi. M.S. 313'te Milano Fermanı'yla Hristiyanlığın imparatorluk içinde serbest bir din hale gelmesi ve akabinde İmparatoriçe Helena'nın Kudüs'e giderek Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği Gerçek Haç'ı bulup buraya Kutsal Mezar Kilisesi'ni inşa ettirmesi, şehri yeni dinin merkezi haline getirdi. Hristiyanların adeta Kâbesi olan yeni kilise, dünyanın dört bir yanındaki Hristiyan hacı adayının Kudüs'e akışını sağladı. Bu süreçten sonra şehrin kimliği değişerek Hristiyanlığın izlerini her açıdan yansıtan bir hal aldı. Konstantin'den başlayan şehrin hem yapı olarak hemde nüfus olarak Hristiyanlaşması süreci kısa sürede şehrin tüm çehresini değiştirdi. Bu dönemde inşa edilen birçok kilise, tarihi süreç içerisinde şehrin maruz kaldığı saldırılardan dolayı günümüze ulaşamamıştır. Bu baba oğul imparatorlar döneminde Yahudilere yönelik imparatorluk genelinde büyük kısıtlamalar getirildi. Yahudilerin sünnet olma, devlet kademesinde görev alma, Hristiyan köle edinme, adli konularda şahitlik etme konusundaki hak ve hürriyetleri kısıtlanarak aksi yöndeki hareketleri ölümle cezalandırılıyordu. Böylece Yahudilerin Hristiyanlar üzerindeki nüfuzu da kesilmiş oluyordu.

Kontantikos'un halefi Julian dönemi, Kudüs'ün ve Yahudilerin tarihinde yeni bir sayfa açtı. Çünkü Julian pagan bir imparatordu ve Hz. İsa düşmanıydı. Hz. İsa'ya duyduğu nefret onu Hristiyanlara karşı korkunç bir kovuşturmaya sevk ederken, bu dinin düşmanları Yahudiler'e de hoşgörü vadediyordu. Yahudiler, Julian döneminde uzun süre hasretini çektikleri hoşgörüye kavuşmuşlardı. Devlet kademesinde daha etkin bir görüntü sergilemeye başlayan Yahudiler, bu dönemde hasretini çektikleri Tapınağı yeniden kurma imkanı elde ettiler. Julian, Hz. İsa'nın Tapınağa yönelik kehanetini yalanlamak adına büyük bir destekle, Yahudilerin Tapınağı yeniden inşa etmelerine müsaade etti. Ancak inşa esnasında zuhur eden olaylar, dönemin kaynakları tarafından yerden ateş toplarının sık aralıklarla çıkarak işçileri ve inşaat malzemelerini yaktığını ve Tapınağın inşa edilemediği şeklinde anlatılmaktadır. Menkıbevi mahiyette nakledilen

bu olaylar, farklı yazarlar tarafından benzer şekilde anlatılsa da tamamen şehre Hristiyanlık nazarında bir kutsiyet atfetme geyesinden başka bir şey değildir.

Julian döneminden sonra, Yahudilere yönelik katı politikalara tekrar dönüş yapıldı. Ancak II. Theodosius döneminde bu katı yaklaşım biraz yumuşadı ve Yahudilerin Kudüs'e girişleri tekrar serbest hale geldi. Eudocia'nın ve daha sonra Justinyan'ın Kudüs şehrine yönelik imar faaliyetleri, V. ve VI. yüzyılda şehrin Hristiyan dokusunu tekrar öne çıkarmıştır. Zira bu dönemde çok sayıda kilise inşa edilmiştir.

VII.yüzyıla girildiğinde, Kral Heraklius'un saltanatından kısa bir süre sonra, Persler Yahudilerin yardımıyla Kudüs şehrini zapt ederek burada 14 yıllık bir hakimiyet kurup kutsal emanetlere el koydular. Ancak 614 yılında başlayan bu Pers dönemi 628 de Heraklius tarafından şehrin tekrar alınmasıyla son bulmuştur. Persler'e yardım ederek Roma'ya ihanet ettiklerinden dolayı Yahudiler, bu dönemde Heraklius'un imparatorluk genelindeki katı fermanlarıyla ve yasakçı tutumuyla karşı karşıya kaldılar. Bu durum 638 tarihinde şehrin Hz. Ömer tarafından ele geçirilişine kadar böyle sürüp gitmiştir.

Yukarıda özetlediğimiz gibi, Yahudiler tarih boyunca gerek kendi krallıklarında gerekse başka ulusların hakimiyetinde yaşarken dini ve etnik konularda büyük bir hassasiyet göstermişlerdir. Öyle ki, bölgede hakimiyet kuran her ulus, Yahudilerin özgün yapısını bilerek onların dini ve etnik konulardaki hassasiyetlerini gözeten bir idare anlayışı benimsemişlerdir. Ancak bu yaklaşımlara rağmen, insanlık tarihinin belkide en isyankar kavmi olan Yahudiler'in neden sürekli bir isyan halinde oldukları sorusu zihni kurcalayan ve cevabı tartışılan bir sorudur. Zira bir ulusun isyan etmesine sebep olacak dini, sosyal, ekonomik ve siyasi sebepler düşünüldüğünde, Roma başta olmak üzere mevcut imparatorluklar,sayıdığımız sebeplerin oluşmasına zemin hazırlayacak herhangi bir idare tarzı benimsememişlerdir. Ancak buna rağmen Yahudiler neredeyse her asırda bir isyan çıkarma gereğinde bulunmuşlar ve bu isyanlar neticesinde de çoğunlukla kaybeden taraf olmuşlardır. Kanaatimizce Yahudiler'in bilinçaltında yatan âsılık duygusu, kendilerine yakıştırdıkları seçilmişlik anlayışının bir neticesidir. Tapusunu Tanrı'dan aldıklarına inandıkları ve Arz-ı Mev'ud olarak adlandırdıkları, sınırlarıHz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup'un görebildiği tüm bölgeler olarak belirlenmiş topraklara, kendilerinden başka herhangi bir ulusun varlığına

tahammül edememe duygusu isyankar psikolojinin bir başka nedenidir. Yahudiler'in sahip oldukları bu psikoloji, onları tarih boyunca en çok soykırıma uğrayan halklardan biri haline getirmiştir. Dini anlayışlarındaki Mesihlik geleneğini isyankar duygularıyla birleştirip nerdeyse tarihin her devrinde bir isyanın kahramanı olan Yahudiler, nedense bu isyanlar neticesinde genellikle kaybeden taraf olmuşlardır. Hristiyanlığın ve daha sonra Müslümanlığın doğuşu ve bu iki dinin de Kudüs şehrini mukaddes görmesi, bunun neticesinde de bu şehre sahip olmak istemeleri, IV. yüzyılda başlayan Hristiyan Yahudi kavgası ve VII. Yüzyıldan sonra başlayan Müslüman Yahudi kavgasının temel unsurlarından biri olmuştur. Ancak üzümlere belirtmek gerekir ki, Kudüs ile ilgili çalışmamızı gerçekleştirirken kullandığımız kaynakların bir kısmının, bu çalışmaları gerçekleştirenlerin dini ve ideolojik kimliklerinin etkisi altında kaldığını tespit ettik. Zira Yahudi tarihçiler şehri ele alırken dini duygularından arınmadan bunu gerçekleştirmişlerdir. Hristiyan tarihçiler de benzer bir tutum sergileyerek bu durumdan imtina edememişlerdir. Entellektüel yaklaşımdan uzak bu çalışmaları incelerken elimizden geldiğince tarafsız davranarak iki tarafın anlatımlarında çelişkiye düştüğü noktaları, tarih ilminin disiplini çerçevesinde değerlendirmeye çalıştık.

Velhasıl, dünya tarihinin en kadim ve uğruna en çok mücadele verilen Kutsal şehri Kudüs, tarih boyunca hakemediği kanlı savaflara sahne olmuştur. Topraklarında üç ilahi din müntesiblerinin kanlarının döküldüğü bu mukaddes şehir, tarihteki yazgısını günümüze de intikal ettirmiştir. Titus sürgününden sonra geçen yaklaşık 2000 yıllık bir zaman diliminden sonra, mukaddes şehre geri dönen Yahudiler, tarihte yaşanan gelişmelerden ders almayarak günümüzde de benzer davranışları sergilemektedirler. Yahudiler, Tapınak merkezli büyük bir İsrail Krallığı yaratmak uğruna bölgeye hakemediği istikrarsızlığı yaşatmaya devam etmektedirler.

KAYNAKÇA

Armstrong, Leila, *The Spatialization of Jerusalem During The Early Muslim Period*, University of Colorado at Boulder, Art and History, yay. Proquest, 2007.

Ataöv, Türkkaya, *Kudüs ve Devletler Hukuku*, Yonca Matbaası, Ankara, 1981.

Balcı, Kerim, ve İnce, Aykut, *Kudüs: Kutsallığın Başkenti*, Timas Yayınları, İstanbul 2012.

Basit, Musa İsmail – Mustafa, Hamza Zib, ve diğerleri, *Kudüs Tarihi*, Nida Yayıncılık, İstanbul 2011.

Baş, Erdoğan - İnci, Salih, *Ana Hatlarıyla Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2004.

Bedrasian, Robert, *Eusebius' Chronicle*, Translated From Classical Armenian by Robert Bedrasian, Sources of The Armenian Tradition, (Long Branch, New Jersey, 2008).

Boatwright, Mary T., *Hadrian and the Cities of Roman Empire*, Priention University, 2000.

Brooks, Joshua William, *The History of The Hebrew Nation: From Its First Origin To The Present*, The New York Public Library, 1899.

Brown, Thomas, *The History: The Destruction of The City And Temple of Jerusalem And The Ruin And Dispersion of The Jewish Nation*, Albany, New York, 1825.

Buhl, F., “Kudüs”, *İslam Ansiklopedisi (İslam Alemi Tarihi, Coğrafya, Etnografya ve Bibliografya Lugatı)*, C.6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1965.

Bunson, Matthew, *Encyclopedia Of The Roman Empire* “Jerusalem”, 1994.

Butler - Alfred J. –Litt, D., *The Arab Conquest of Egypt And The Last Thirty Years of The Roman Dominion*, Oxford at The Clarendon Press, 1902.

Bury, J. B., *A History of The Later Roman Empire: From Arcadius To İrene (395 A. D. To 800 A. D.)*, Macmillan And Co., New York, 1889.

Büyük Larousse, “Kudüs”, C. 14, Milliyet Yay., İstanbul 1986.

Cocceiaunus, Dio Cassius, *Dio's Roman History*, Translated by Earnest Cary, In Nine Volumes III, Stanford University Libraries, California, 1985.

Conder, C. R., *The City of Jerusalem*, Printed By Hazel, Watson And Winey, L.D., London, 1909.

Croke, Brain, *The Chronicle of Marcellinus*, Translation and Commentary, Published and Distributed by The Australian Association For Byzantine Studies, Sydney, 1995.

Crouch, R. B, Nathaniel, *Two Journeys To Jerusalem The Manner of Travelling Upon Dromedaries*, Library of The Michigan of University, London, 1759.

Çelik, Mehmet, *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri-1*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999.

Çelik, Mehmet, *Süryani Kilisesi Tarihi*, C. 1, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1987.

Çelik, Mehmet, - Yaşar, Şükran, “Dini Menkıbelerle Kutsanan ve Tahkim Edilen Şehir”, *Edessa'dan Urfa'ya I*, Ed. Mehmet Çelik, Atılım Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2007.

Davies, J. G., “An Addition To The Reconstituted Creed of Jerusalem”, Published by Brill, Birmingham, 1995.

Day, Juliette, *The Baptismal Liturgy of Jerusalem: Fourth-and Fifth-Century Evidence From Palestine, Syria and Egypt*, Ashgate Publishing Company, England, 2007.

Döner, Ayhan, “Tarihsel Süreç İçerisinde İsrail Devlet Modelinin Ortaya Çıkışı”, *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 1997.

Drijwers, Jan Willem, *Cyril of Jerusalem: Bishop And City*, Brill, Boston, 2004.

Duncombe, John, - Petau, Denis – Gibbon, Edward, *Select Works of the Emperor Julian, : And Some Pieces of the Sophist Libanius*, Translated from the Greek. With

Notes from Petau, La Bleterie, Gibbon, &c. To which is Added, *The History of the Emperor Jovian, from the French of the Abbé de La Bleterie, Johann Albert Fabricius*, Printed By J. Nichols, London, 1784.

Ekşioğlu, Reyhan,“ 2. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Sanatta Kudüs: Yahudi, Hristiyan ve İslam Sanatlarında İdeal Kudüs Tasvirleri”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 22, İstanbul, 2010.

Erdemir, Hatice P. - Erdemir, Halil,“Kudüs’te Yahudi İsyanı ve Yahudiler”, *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*.

Eusebius, *Kilise Tarihi*, Çev. Furkan Akderin, Çiviyazıları Yay., İstanbul, 2011.

Firestone, Reuven, *Yahudiliği Anlamak: İbrahim'im/Avraam'ın Çocukları*, (Çev. Çağlayan Erendağ- Levent Kartal), Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2004.

Gasque, W. Ward,“ Kilise Büyüyor: Kudüs'ten Roma'ya”, Hristiyanlık Tarihi, Çev. Sibel Sel-Levent Kınran, *Yeni Yaşam Yayınları*, İstanbul, 2004.

Gibbon, Edvard, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire – V4*, Published Bu J. A. James, Cincinnati, 1840.

Gilbert, Martin, *Jerusalem Illustrated History Atlas*, Merton College Oxford, 19 Januray, 1987.

Goldhill, Simon, *Jerusalem: City of Longing*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts, 2008.

Goodman, Martin, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilization*, Random House LLC, 2008.

Grimes, Shannon L., *Zozimus of Panopolis: Alchemy, Nature And Religion in Late Antiquity*, University of Puget Sound, 2006.

Grolier International Americana, “Kudüs”, C. 9, Sabah Yayınları, İstanbul 1993.

Gül, Muammer, “Kudüs ve Tarih İçinde Aldığı İsimler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 11, Elazığ, 2001.

Gül, Muammer, “Müslümanların Kudüs’ü Fethi”, *Harran Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, Sayı: II.

Gündüz, Şinasi, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2010.

Gürkan, Salime Leyla, *Yahudilik*, İsam Yayınları, İstanbul 2008.

Halloum, R., (Abu Fıras), *Palestine Through Documents*, Yazır Matbaacılık, İstanbul 1988.

Hamilton Adams & Co. Paternoster-Row, And J. Y. Knight, *History of The Hews: In All Ages*, Antmony Pickard Printer, London, 1832.

Hamilton, Tom, *The Tell Amarna Letters*, Truth Magazine, vol. XLV: 1, p. 22, Januray 4, Athens, Alabama, 2001.

Herbermann, Charles G., *The Catholic Encyclopedia*, Volume 6: Fathers of The Church- Gregory XI, Christian Classics Etheral Library, New York.

Heyet, Kudüs (Tarihi Belge), (çev. Acar Tanlak), *İslam Konferansı Teşkilatı Kudüs Komitesi*, Ankara 1988.

Holo, Joshua, *Byzantine Jewry In The Mediterranean Economy*, Cambridge University Press, England, 2009.

Huie, James A., - Jenks, William, *The History of The Jews From The Taking of Jerusalem by Titus To The Present Time: Comprising A Narrative of Their Wanderings, Persecutions, Commercial, Enterprieses And Literary Exertions With An Account of The Warious Efforts Made For Their Conversion*, Published By M. A. Berk, Harvard College Library, New York, 1842.

İbn Haldun, Ebu Zeyd Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun el Hadramî, *Mukaddime*, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., 5. Baskı, İstanbul 2007.

İncil

Institute For Historical Justice And Reconcilliation, “Sacred Sites İn The Holy Land: Historical And Religious Perspective”, Netherlands, 2011.

Jeffery, George, *A Brief Description of The Holy Sepulchre: Jerusalem And Other Christian Churches in The Holy City*, At The University Press, Cambridge, 1919.

John of Würzburg, *Palestine Pilgrims' Text Society: Description of The Holy Land*, Translated by Aubrey Stewart, I. Adam Street, London, 1890.

Katz, Steven T., *The Cambridge History of Judaism: The Late Roman- Rabbinic Period (Volume Four)*, Cambridge University Press, New York, 2008.

Kelly, Christopher, *The Roman Empire: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York 2006.

Khalidi, Walid, *Before Their Diaspora A Photographic History of The Palestinians 1876-1914*, Institute For Palestine Studies, Washington, 1984.

Khamaisi, Rassem – Brooks, Robert, “Jerusalem Old City: The Urban Fabric and Geopolitical Implications”, *International Peace and Cooperation Center: Publication XVII*, Jerusalem, 2009.

Kızıloğlu, Sedat, “İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 2, Sayı 1, Kırıkkale, Ocak 2012.

Kindersley, Dorling, *Eyewitness Travel Jerusalem & Holy Land*, A Penguin Company, London, 2000.

Kur'ân-ı Kerîm, Nisa.

Laiov, Angeliki E. – Morrisson, Cecile, *The Byzantine Economy*, Cambridge University Press, New York, 2007.

Lavina & Dan Cohn- Sherbok, *Yahudiliğın Kısa Tarihi*, Çev. Bilal Baş, İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Leppakari, Maria, *Apocalyptic Representations of Jerusalem*, Numen Book Series, Studies in The History of Religions, (Ed. Steven Engler, Kim Knott, P. Protap Kumar, Kockuvon Stuckred), Volume III, Brill Leiden, Boston, 2006.

Scarre, Chriss, *Historical Atlas of Ancient Rome*, The Penguin Published, England, 1995.

Maier, Paul L., "The Date of The Nativity and The Chronology of Jesus' Life", Michigan University.

Mango, Cyril, *The Temple Mount A.D 614-618 in Bayt al Makdis; Abd al- Malik's Jerusalem*, ed. Julian Raby and Jeremy Johns, Oxford University, 1992.

Marcellius, Ammianus, *The Roman History: During The Reigns of The Emperors Constantius, Julian, Jovanius, Valentinian And Valens*, Translated By C. D. Yonge With General Index, London, 1894.

Mete, Reyhan, "Yahudi, Hristiyan ve Müslüman Sanatlarında Kudüs İmgesi", *Bilim ve Sanat Vakfi Sanat Araştırmaları Merkezi (SAM)*, Sayı 60, İstanbul Mart 2006.

Meydan Larousse, C. 12, Meydan Yay., İstanbul 1969.

Meyers, Eric M., *Galilee Through The Centuries: Confluence of Cultures*, Eisenbrauns Press, United States of America, 1999.

Milman, Dean, *The Fall of Jerusalem; And The Roman Conquest of Judea*, London: T. Nelson And Sons; Peterminster Row, Edinburgh; And New York, 1885.

Mukaddasi, *Palestine Pilgrims' Text Society: Description of Syria Including Palestine*, Translated From The Arabic And Annotated by Guy Le Strange, I. Adam Street Adelphi, London, 1886.

Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Robinson, Edward, *Biblical Researches in Palestine: Mount Sinai And Arabia Petrea*, Printed by A. Spottishwoode, London, 1841.

Sarıçam, İbrahim, *Hız. Muhammed Ve Evrensel Mesajı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

Schaff, Philip, *Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africans, Anatolius, and Minor Writers, Methodius, Arnobius*, by Philip Schaff, (Christian Classics Ethereal Librar), 2004.

Schaff, Philip, *The Twelve Patriarchs- Excerpts and Epistles-The Clementia Apocrypha Decretols-Memoirs of Edessa and Syriac Documents: Remains of the First Age*, Christian Classics Ethereal Library, 2005.

Schonfield, Hugh, *The History of Jewish Christianity: From The First to The Twentieth Century*, Vine of David, London, 1936.

Sharpless, Joseph, *The Destruction of Jerusalem, An Absolute And Irresistible Proof of The Divine Origin of Christianity: With A Brief Description of The City And Temple*, Palmer Printers, New York, 1812.

Sicker, Martin, *Between Rome And Jerusalem: 300 Years of Roman- Judaeon Relations*, Praeger Publishers, United States of America, 2001.

Sivan, Hagith, "From Byzantine To Persian Jerusalem: Jewish Perspectives And Jewish/Christian Polemics", *Greek, Roman, and Byzantine Studies Vol 41*, No 3 (2000), Duke University Chicago *GRBS*, ss. 277-306.

Smith, George Adam, *The Historical Geography of The Holy Land: Especially in Relation to The History of Israel And of The Early Church*, A. C. Armstrong And Son, London, 1901.

Smith, George Adam, *Jerusalem: Topography, Economics And History From The Earliest Times to A.D. 70*, Hodder And Stoughton, London, 1907.

Smith, George Adam, *Jerusalem: Topography, Economics And History From The Earliest Times to A.D. 70*, Hodder And Stoughton, London, 1908.

Stubbs, W. – Hardwick, Charles, *A History of The Christian Church: Middle Age With Four Maps Constructed For This Work*, Edited By Keith Hohston, Macmillan And Co., London, 1877.

Tevrat

The Artsroll History Series, “ History of The Jews People: The Socond Temple, Mesorah Publications, New York,1982.

The Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus: İn Ten Books, Translated by Valesius Paris, 1659, Chapter V.

The History of Count Zosimus, Sometime Advocate and Chancellor of the Roman Empire, Translated From The Orginal Greek With The Notes of The Oxford Edition, Complete in One Volume, London, 1814.

The History of The Church, From Our Lord’s İncarnation To The Twelfth Year of The Emperor Mouricius Tiberius or The Year of Christ As İt was Written İn Greek By Eusebius Pamphilus, Bishop of Caesarea İn Palestina; Socrates Scolasticus, Native of Constantinopole; And Evagrius Scholasticus, Born at Epiphania İn Syria Secunda, Printed by Z. M. For Awnsham And John Churchill, London, 1659.

Theodoretus, *Ecclesiastical History: A History of The Church*, Samuel Bagster and Sons, London, 1844.

Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes: Byzantine And Near Eastern A. D. 284-843*, Translated With İntroduction And Commentary By Cyrill Mango And Roger Scott With Assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press, Oxford, 1997.

Thompson, Thomas L.,*Jerusalem in Ancient History And Tradition*, The Cromwell Press, London, 2002.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, Ankara 2002, C. 26.

Uslubaş, Tolga, -Dağ, Sezgin,*İlk Çağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*, Karma Kitaplar, İstanbul, 2007.

Warburton, William, - Hurd,Richard,*The Works of the Right Reverend William Warburton, D. D., Lord Bishop of Gloucester: To which is Prefixed a Discourse by Way of General Preface, Containing Some Account of the Life, Writings, and Character of the Author*, printed by Luke Hansard & Sons for T. Cadell and W. Davies, London, 1811.

Watson, C. M., *The Story of Jerusalem*, Z. M. Dent&Sons Ltd, New York, 1912.

Wiemers, Galin, *Jerusalem: History, Archaeology and Apologetic Proof of Scripture*, Printed in United States of America By Signature Book Printing, 2010.

Wikins, George, *The History of The Destruction of Jerusalem: As Connected With The Scripture Prophecies*, Printed By A.& R. Spottiswode, London, 1822.

Willis, Robert, *The Architectural History of The Church of The Holy Sepulchre at Jerusalem*, Printed University Press, London, 1849.

Willis, Robert, *The Architectural History of The Church of The Holy Sepulchre*, John W. Parker, London, 1918.

Yaşar, Şükran, "Kudüs'ün Osmanlı Yönetimine Girişi ve Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermenilerine Tanıdığı İmtiyazlar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, Sayı 2, Manisa 2003.

Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Medine, 1987.

Yılmaz, Ömer Faruk, *Vesika ve Resimlerle Osmanlı Döneminde Kudüs*, Çamlıca Baım Yayın ve Tic., İstanbul 2009.

Yiğitoğlu, Mustafa, "Babil Esaretinden Miladi İlk Yıllara Kadar Yahudiler", *Tarih Bilinci Dergisi*, S. 13-14 (Özel Sayı), İstanbul 2011.

Zosimus, *The History of Count Zosimus: Sometime Advocate And Chancellor of The Roman Empire*, Translated From The Original Greek With The Notes of The Oxford Edition, London, 1814.